

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPIJSJE

Review for History and Ethnography

Telovadke „MARIBORSKEGA SOKOLA”
pri svojem prvem javnem nastopu dne 21. rožnika 1906.

4

ČASOPIS
ZA ZGODOVINO
IN NARODOPIJSJE

LETNIK 94
NOVA VRSTA 59

STR.
1-124

2023

Na naslovnici gradivo iz Zbirke drobnih tiskov Enote za domoznanstvo
in posebne zbirke Univerzitetne knjižnice Maribor (izbor Gabrijela Kolbič):

1. Sokol, Maribor. [razglednica], ZDT, Rz 7fs 8532/II

2. Vabilo. Maribor, 1914, ZDT DT XX-2 4207

Revija je v polnem besedilu dostopna – *Full text sources availability*:
Sistory (<http://www.sistory.si>), EBSCOhost Historical Abstracts with Full Text, ProQuest

www.czn.si
www.ukm.um.si

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Letnik 94 – Nova vrsta 59
4. zvezek 2023

Review for History and Ethnography

Year 94 – New Series 59
Volume 4, 2023

Maribor
2023

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Izdajata – *Published by*

Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru – *University of Maribor
and Historical Society of Maribor*

ISSN 0590-5966 (tisk/print)

ISSN 2712-3138 (splet/online)

Uredniški odbor – *Editorial Board*

Izr. prof. dr. Marjeta Ciglenečki (Slovenija) – *Marjeta Ciglenečki, PhD, Associate Professor, (Slovenia)*

Red. prof. dr. Darko Darovec (Slovenija) – *Darko Darovec, PhD, Full Professor, (Slovenia)*

Doc. dr. Jerneja Ferlež (Slovenija) – *Jerneja Ferlež, PhD, Assistant Professor (Slovenia)*

Miroslava Grašič, prof. (Slovenija) – *Miroslava Grašič (Slovenia)*

Red. prof. dr. Marko Jesenšek (Slovenija) – *Marko Jesenšek, PhD, Full Professor, (Slovenia)*

Doc. dr. Tone Ravnikar (Slovenija) – *Tone Ravnikar, PhD, Assistant Professor, (Slovenia)*

Red. prof. dr. Franc Rozman (Slovenija) – *Franc Rozman, PhD, Full Professor, (Slovenia)*

Dr. Vlasta Stavbar (Slovenija) – *Vlasta Stavbar, PhD, (Slovenia)*

Red. prof. dr. Igor Žiberna (Slovenija) – *Igor Žiberna, PhD, Full Professor, (Slovenia)*

Dr. Marjan Žnidarič (Slovenija) – *Marjan Žnidarič, PhD, (Slovenia)*

Mag. dr. Theodor Domej (Avstrija) – *Theodor Domej, PhD, (Austria)*

Prof. dr. Hrvoje Petrić (Hrvaška) – *Hrvoje Petrić, PhD, (Croatia)*

Dr. Peter Wiesflecker (Avstrija) – *Peter Wiesflecker, PhD, (Austria)*

Glavna in odgovorna urednica – *Chief and Responsible Editor*

Dr. Vlasta Stavbar

Univerza v Mariboru

Univerzitetna knjižnica Maribor

Gospejna 10, SI – 2000 Maribor

vlasta.stavbar@um.si

Pomočnica urednice – *Editor's Assistant*

Urška Zupan, zupanur@gmail.com

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. Prispevki so recenzirani. – *Authors are responsible for the scientific contents of their articles. Reprint of articles and pictures is possible only with editor's permission and source quotation. The articles have been reviewed.*

Izdano z denarno pomočjo Mestne občine Maribor in Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost RS. *Published with financial help of the Maribor Municipality and the Slovenian Research and Innovation Agency.*

Kazalo – Contents

RAZPRAVE – STUDIES

- Marko Motnik, *Nemške pesmi Daniela Lagkhnerja (1606)*
(German songs by Daniel Lagkhner (1606)) 5
- Marjan Toš, *Dr. Fran Zavrnik – utemeljitelj jugoslovanske hematologije (1888–1963) (ob 60. letnici njegove smrti)* (Dr. Fran Zavrnik – the founding father of the Yugoslavian haematology (1888–1963) (on the occasion of the 60th anniversary of his death)) 33
- Mateja Ratej, »*Bajta ni drugega kakor ketišče otrok, nezadovoljnosti in nesreče*«: žensko nasilje v štajerskih kočarskih družinah med svetovnimi vojnama ("The hut is nothing but a breeding place, filled with dissatisfaction and unhappiness": Women's violence in Styrian crofter's families during the World Wars) 54
- Damjan Hančič, *Nemška kolonizacija kamniškega okrožja v letih 1941–1945* (German colonisation of the Kamnik area from 1941 to 1945) 79

POROČILA IN OCENE – REPORTS AND REVIEWS

- Dan Primoža Trubarja 2023 103
- Fanika Krajnc-Vrečko, *V službi besede* 103
- Majda Potrata, *Jezikovno načrtovanje in jezikovna politika* 105
- Marjan Toš, *Dokumentarna razstava Vojna za Slovenijo* 110
- Marjan Toš, *Mateja Ratej: Rožengrunt, Žensko nasilje v štajerskih kočarskih družinah med svetovnimi vojnami* 113
- Franci Pivec, *Nepozabljena Klasična gimnazija Maribor* 117

R A Z P R A V E — S T U D I E S

Nemške pesmi Daniela Lagkhnerja
(1606)¹

Marko Motnik*

Potrjeno – Accepted: 19. 9. 2023 | Objavljeno – Published: 21. 12. 2023

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 78.071.1:929Lagkhner D.**Marko Motnik: Nemške pesmi Daniela Lagkhnerja (1606).** Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 94=59(2023), 4, str. 5–32

Skladatelj Daniel Lagkhner, rojen v Mariboru v drugi polovici 16. stoletja, je večino svojega življenja preživel v službi baronov Losenstein v spodnjeavstrijskem mestu Loosdorf in bil dejavno vključen v lokalno protestantsko cerkveno skupnost. Lagkhner je poleg treh zbirk z latinskimi cerkvenimi besedili leta 1606 objavil tudi doslej skoraj neopaženo zbirko nemških posvetnih pesmi. Ta nepopolno ohranjeni glasbeni tisk ponuja nekaj zanimivih vpogledov v skladateljevo družbeno okolje; odpira tudi nova vprašanja o nastanku, namenu in uporabi zbirke v širšem družbenem kontekstu zgodnjega 17. stoletja.

Ključne besede: Daniel Lagkhner, nemške pesmi, Maribor, Spodnja Avstrija, protestantizem.

1.01 Original Scientific Article
UDC 78.071.1:929Lagkhner D.**Marko Motnik: German poems by Daniel Lagkhner (1606).** Review for History and Ethnography, Maribor 94=59(2023), 4, pp. 5–32

Born in Maribor in the second half of the 16th century, composer Daniel Lagkhner spent most of his life in the service of the Barons of Losenstein in the Lower Austrian

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0004, ki ga financira ARIS.

* Dr. Marko Motnik (ORCID identifier 0000-0001-8938-4132), znanstveni sodelavec, Muzikološki inštitut ZRC SAZU, Novi trg 2, SI 1000 Ljubljana, Slovenija, marko.motnik@zrc-sazu.si. – Marko Motnik, PhD, (ORCID identifier 0000-0001-8938-4132), *The Institute of Musicology at the Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts*, Novi trg 2, SI 1000 Ljubljana, Slovenia, marko.motnik@zrc-sazu.si.

town of Loosdorf and was actively involved in the local Protestant church community. In addition to three collections of Latin ecclesiastical texts, Lagkhner also published a hitherto almost unnoticed collection of German secular poems in 1606. This incompletely preserved musical print provides some interesting insights into the composer's social milieu; but it also raises new questions about the origins, purpose, and use of the collection in the broader social context of the early 17th century.

Keywords: Daniel Lagkhner, German songs, Maribor, Lower Austria, Protestantism.

Leta 1606 je nürnberški tiskar Paul Kauffmann natisnil zbirko nemških posvetnih pesmi skladatelja Daniela Lagkhnerja. Zbirka sicer danes obstaja le še v enem nepopolno ohranjenem izvodu, a je kljub izgubi dveh od skupaj štirih glasovnih zvezkov pomemben in informativen vir, saj omogoča dragocene vpoglede v skladateljevo delo ter vpetost v njegovo družbeno in glasbeno okolje.

Lagkhnerjevo delo je v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja zanimalo muzikologa Jožeta Sivca, ki je pripravil krajšo monografijo, več znanstvenih člankov in tudi kritične izdaje treh Lagkhnerjevih glasbenih tiskov za zbirko *Monumenta artis musicae Sloveniae*. Sivec se je posvečal predvsem skladateljskim značilnostim, pri čemer se je osredotočil na uglasbitve cerkvenih latinskih besedil, objavljenih v glasbenih tiskih *Soboles musica* (1602), *Flores Jessaei* (1606) in *Florum Jassaeorum semina* (1607).² Čeprav je bil Sivec seznanjen tudi z obstojem Lagkhnerjeve zbirke nemških pesmi, je bil skoraj do konca svojega ukvarjanja s skladateljem prepričan, da se je zadnji znani izvod iz nekdanje Kraljeve, zdaj Državne knjižnice v Berlinu (Staatsbibliothek zu Berlin)³ izgubil v vihrav druge svetovne vojne.⁴ V resnici je delo pripadalo tistemu fondu glasbene zbirke, ki ga je berlinska knjižnica že pred koncem vojne zaradi varnostnih razlogov shranila na Poljskem. Po letu 1945 so oblasti knjige zasegle in predale Jagelonski univerzitetni knjižnici (Biblioteka Jagiellońska) v Krakovu, kjer je Lagkhnerjev glasbeni tisk danes hranjen pod signaturo Mus. ant. pract. L. 30.

Namen pričujočega prispevka je na podlagi doslej v znanstveni literaturi še neobravnavane Lagkhnerjeve zbirke nemških pesmi dopolniti skladateljevo biografijo, osvetliti njegovo družbeno okolje in raziskati vprašanje, kako je bil ta glasbeni tisk širše vpet v tradicijo nemške posvetne pesmi in topose tistega časa.

² Gl. Sivčeva dela v bibliografiji.

³ Izvod Lagkhnerjevih nemških pesmi v Berlinu omenja Eitner, *Biographisch-Bibliographisches Quellen-Lexikon*, str. 14–15.

⁴ Do devetdesetih let 20. stoletja je berlinska zbirka veljala za izgubljeno. Sivec je »odkritje« Lagkhnerjevih nemških pesmi sicer omenil v prispevku iz leta 1991, vendar se s tem glasbenim tiskom ni več ukvarjal. Sivec, »Daniel Lagkhner«, str. 87.

BIOGRAFSKO OZADJE

Lagkhner je v javnosti nastopil le v kratkem obdobju med letoma 1601 in 1607, ko je svoja dela objavljajal v tiskih. Najpomembnejše biografske podatke o skladatelju vsebujejo pravzaprav spremna besedila k objavljenim zbirkam, četudi niso najbolj izčrpna. Da je bil po rodu iz Maribora ter da je bil na začetku 17. stoletja dejaven kot organist in glasbenik v Loosdorfu v Spodnji Avstriji, je jasno razvidno iz naslovnih ter posvetilnih predgovorov.⁵ V predgovoru k zbirki *Soboles musica* omenja, da je velik del življenja preživel pod pokroviteljstvom baronov Losenstein in užival njihovo naklonjenost.⁶

V Mariboru in okolici se je protestantizem začel širiti dokaj zgodaj in se je v zadnji četrtini 16. stoletja zasedal tako med plemstvom in meščanstvom kot tudi med duhovščino. Čeprav so se v Mariboru večkrat pojavili spori in trenja, konkretni izgoni protestantov sprva še niso bili pogosti. Šele po letu 1587, ko so začeli veljati strožji protireformacijski ukrepi, je protestantska skupnost postopoma izgubila prostor za bogoslužje, šolo in nazadnje tudi za pokop umrlih.⁷

O Lagkhnerjevem družinskem izvoru in letu rojstva ni znanega ničesar, zato tudi ni jasno, ali se je rodil v protestantski družini ali pa je augsburško veroizpoved sprejel pozneje. Tako torej tudi ni smiselno sklepati, da bi bil moral svoje rojstno mesto zapustiti zaradi verskih razlogov.⁸ Na vprašanje o

⁵ Na naslovnici zbirke *Soboles musica* (1602) je skladatelj imenovan v roditeljskem: »Danielis Lagkhneri, Civis et Organicinis Losdorpiensis«, na koncu posvetila pa »Daniel Lagkhner, Civis & Organicen Lostorpianus«. V naslovu zbirke *Flores Jessaei* (1606) je naveden (zopet v roditeljskem) kot »Symphonistam, Daniele Lagkhnerum, Marchpurgensem Styrium, civem Lostorpiensem«, v posvetilu pa se imenuje »Daniel Lagkner, civis & organicen Lostorpianus«. Na naslovnici zbirke *Neuer Teutscher Lieder* (1606) je skladateljevo ime navedeno v nemščini: »Durch Danieln Lagkhner / M[archpurgensem] S[tyrium] der zeit Burgern und Organisten zu Lostorff &c.«, na naslovnici zbirke *Florum Jessaeorum semina* (1607) pa je zapisano »Musurgum, Daniele Lagkhnerum, Marchpurgensem Styrium, civem Lostorpiensem«. Posvetilo je skladatelj podpisal preprosto kot »Daniel Lagkner«. Različici priimka Lagkhner in Lagkner se torej menjavata, čeprav je prva pogostejša. Z izrazom *musurgus* je lahko mišljen pevec ali tudi skladatelj.

⁶ »Pars bona vitæ sub umbra alarum LOSENSTEINIARVM, Deo ita volente, mihi decursa est, & D. D. LOSENSTEINIORVM in me meosque benignitatem expertus sum, experior.« Vprašljivo je, ali Lagkhner z besedno zvezo »in me meosque« misli na svojo družino. V posvetilnem predgovoru namreč o svojem glasbenem delu govori kot o svojem otroku, pri čemer pa gre morda le za besedno igro. Beseda »soboles« lahko pomeni potomec, potomstvo ali mladika. Prim. faksimile posvetila v: Lagkhner, *Soboles musica*, str. XX.

⁷ O protestantizmu v Mariboru in okolici gl. Oman, *Evangelikiški Maribor*.

⁸ V arhivskem gradivu v zvezi z reformacijo in protireformacijo v Mariboru in okolici priimka Lagkhner ni zaslediti. Prim. npr. Oman, *Dokumenti o reformaciji*. Vprašljivo je, ali viri sploh izvirajo iz pravega obdobja, saj čas Lagkhnerjevega odhoda iz mesta ni znan. Morda v Mariboru ni več živel noben Lagkhnerjev sorodnik, mogoče pa je tudi, da

Lagkhnerjevi (glasbeni) izobrazbi ni mogoče odgovoriti in tudi o vlogi ter položaju glasbe v mariborski protestantski verski skupnosti ni na voljo skoraj nobenih podatkov. Vsaj spotoma pa velja na tem mestu omeniti Lagkhnerjevega someščana Georga Strattnerja (tudi Stradner), ki je od leta 1578 deloval kot očitno precej več organist protestantskih cerkvenih skupnosti v Welsu, po pregonu protestantov iz Zgornje Avstrije pa je od leta 1598 dalje služboval v Gradcu.⁹

Ker se je družinski arhiv Lagkhnerjevih mecenov, baronov Losenstein, na gradu Schallaburg skoraj popolnoma izgubil,¹⁰ ni na voljo dokumentov, ki bi podrobneje pojasnili Lagkhnerjevo delovno razmerje. Ne vemo, kdaj in kako je prišel v stik s Hansom Wilhelmom von Losensteinom in za katere glasbene dejavnosti je bil pravzaprav zadolžen. Lagkhner je zagotovo bdel nad cerkveno glasbo v cerkvi v Loosdorfu, ki je delovala pod pokroviteljstvom Losensteinov in morda je skrbel tudi za glasbo pri obedih in slovesnostih na Schallaburgu.

Hans Wilhelm von Losenstein se je rodil leta 1546 in je že pri dvanajstih letih nasledil očeta Christopha II. von Losensteina, ki je umrl leta 1558. Leta 1563 je študiral na univerzi v Padovi, nato pa se je v skladu z očetovo poslednjo željo posvetil izgradnji cerkve v Loosdorfu, ustanovitvi tamkajšnje šole in obsežnim obnovitvenim delom na veličastnem renesančnem gradu Schallaburg. Finančni izdatki družine so kmalu vodili do velikanske zadolženosti, ki se je pozneje pod Georgom Christophom, nečakom in naslednikom Hansa Wilhelma, le še večala. Leta 1614 so bili Losensteini posest prisiljeni prodati in prešla je v last družine Stubenberg.¹¹ Hans Wilhelm von Losenstein je umrl leta 1601 in zdi se, da je Lagkhner v njegov spomin uglasbil šestglasno žalostinko z naslovom *Melodia funebris*. V obliki tiskanega letaka je bila najbrž objavljena na Dunaju, vendar vse kaže, da je danes izgubljena.¹²

družina ni sodila med meščane augsburške veroizpovedi. V drugih zvezah se osebe s tem sicer dokaj pogostim priimkom dejansko omenjajo. Leta 1570 je bil na primer v Mariboru omenjen neki Bernhart Lackhner kot lastnik vinograda (Mlinarič, *Listine 1551–1599*, str. 51), kot upravitelj vetrinjskega dvora v Mariboru pa je na primer v letih 1579–1588 ter 1593 deloval neki Anndree Lackhner. Gl. Mlinarič, »Posest Vetrinjske opatije«, str. 57.

⁹ Federhofer, »Die Musikpflege«, str. 85–86.

¹⁰ Miklas, *Die protestantische »Hohe Schule«*, str. 167; Miklas, »Die Geschichte«, str. 64.

¹¹ Miklas, *Die protestantische »Hohe Schule«*, str. 56–63. Pri tem ne gre za vurbersko vejo družine Stubenberg, temveč za vejo rodbine s sedežem v štajerskem Kapfenbergu. Prim. Toš, *Die Stubenberg auf Wurmberg*, str. 106–107.

¹² Ni jasno, od kod izvirajo informacije o tem tisku. Omenja ga več glasbenih leksikonov iz 19. stoletja, med prvimi leta 1813 Ernst Ludwig Gerber, *Neues historisch-biographisches Lexikon*, stolpec 161. V katalogih knjižnih sejmov v Frankfurtu in Leipzigu v nasprotju s preostalimi Lagkhnerjevimi tiski tega dela ni mogoče zaslediti. Prim. Göhler, *Verzeichnis*, str. 47–48.

Protestantska »visoka« šola v Loosdorfu¹³ je pod okriljem in s finančno podporo baronov Losenstein delovala najpozneje od leta 1574 naprej. Tedaj je bil v tisku objavljen šolski red, v katerem je do potankosti opisan štirirazredni pouk sinov meščanov in okoliškega plemstva. O prvih desetletjih delovanja šole je sicer znanega le malo, vsekakor pa je vseskozi uživala velik ugled. Do leta 1592 jo je finančno vzdrževal izključno baron Losenstein, nato pa deloma tudi spodnjeavstrijska vlada, s čimer je ustanova dosegla položaj deželne šole. Pozneje je nad njenim delovanjem bdel Georg von Stubenberg. Medtem so protireformacijski ukrepi že prizadeli prav vse mestne protestantske šole v Spodnji Avstriji in te so na začetku tretjega desetletja 17. stoletja ena za drugo zapirale vrata. Loosdorfska šola je stala na zasebnem posestvu plemičev in je kljub nenehnim nasprotovanjem vse do konca leta 1627 vztrajala kot edina še delujoča protestantska izobraževalna ustanova v Spodnji Avstriji. Ob koncu leta 1627 je bila loosdorfska protestantska skupnost naposled ukinjena, istočasno pa tudi njena šola; družina Stubenberg se je kmalu za tem preselila v Regensburg.¹⁴

V šolskem redu iz leta 1574, naslovljenem *Loßdorffische Schulordnung*, je bilo pouku glasbe dodeljeno pomembno mesto. Podobno kot tudi v drugih protestantskih šolah v nemških deželah, po katerih so se zgledovali organizatorji loosdorfske šole, se je popoldanski del pouka začel s petjem. V prvem razredu so učenci peli nemške duhovne pesmi, od drugega razreda naprej pa nemške psalme. Petju je sledil pouk glasbene teorije, in sicer najmanj tri dni v tednu.¹⁵ S solidno in temeljito glasbeno vzgojo so protestantske skupnosti pripravljale učence za aktivno sodelovanje pri glasbi v bogoslužju. Glasba je v evangeličanskih cerkvah od vsega začetka veljala za enakovredno govornemu besedi in drugače kot v bogoslužju Rimskokatoliške cerkve ni bila zgolj v okras. Temeljita glasbena izobrazba je bila pred reformacijo dosegljiva pravzaprav le izbrancem v precej redkih samostanskih in cerkvenih šolah večjih mest; evangeličanske skupnosti so skrbele za visoko umetniško raven cerkvene glasbe celo na podežlju.¹⁶

¹³ Z oznako visoka šola (»die hohe Schule«) ni mišljen status šole, temveč visoka in impozantna zgradba, ki jo je baron Losenstein dal postaviti v neposredni bližini cerkve. Poslopje stoji še danes in je v nekaterih delih od 16. stoletja naprej ostalo nespremenjeno.

¹⁴ K zgodovini šole v Loosdorfu prim. Miklas, *Die protestantische »Hohe Schule«*, str. 69–166.

¹⁵ O šolskem redu gl. Miklas, *Die protestantische »Hohe Schule«*, str. 167–206; o pouku glasbe tudi str. 235–236.

¹⁶ Loosdorf niti ni imel mestnih pravic. Leta 1584 ga je cesar Rudolf II. po prizadevanjih baronov Losenstein povzdignil komaj v trg. Miklas, *Die protestantische »Hohe Schule«*, str. 58.

Da naj bi Lagkhner v Loosdorfu deloval kot učitelj ali kantor, v ohranjenih virih pravzaprav ni nikjer izrecno omenjeno. Kljub temu je verjetno, da je bil kot organist tako ali drugače vključen v delovanje šole, saj je bila ta s cerkvijo neločljivo povezana.

Slika 1: Daniel Lagkhner, *Neuer Teutscher Lieder*, naslovnica (Baß).
 Krakov, Biblioteka Jagiellońska, Mus. ant. pract. L. 30. Z dovoljenjem.

Njegove uglasbitve latinskih besedil iz zbirk *Flores Jessaei* in *Florum Jessaeorum semina* v preprostejši stavčni strukturi in oblikovni jedrnatosti bi dejansko lahko nastale v didaktične namene, čeprav Lagkhner tega v predgovorih izrecno ne omenja. Lagkhnerjevo bivanje v Loosdorfu je dokumentirano le do objave tiska *Florum Jessaeorum semina* leta 1607,¹⁷ nato pa se za njim izgubijo vse sledi. V letih med 1624 in 1627 je v arhivskih virih med osebjem loosdorfske šole naveden organist Peter Peix, ki je v tem času torej že nasledil Lagkhnerja.¹⁸

LAGKHNERJEVA ZBIRKA NOVIH NEMŠKIH PESMI

Lagkhnerjeve nemške pesmi so bile natisnjene v tiskarski delavnici Paula Kauffmanna v Nürnbergu. Mesto Nürnberg lahko pravzaprav označimo za tiskarsko središče nemških pesmi ob koncu 16. in na začetku 17. stoletja. Večina danes več kot dvesto znanih publikacij iz tega obdobja je bila objavljena prav tam. Za mesto so bile značilne večdesetletna kontinuiteta tiskarske dejavnosti, specializacija in visoka kakovost tiskov. Zaradi tamkajšnjih številnih konkurenčnih družinskih podjetij je mogoče domnevati, da so bili stroški tiskanja morda nekoliko nižji kot v drugih mestih.¹⁹ Poleg morebitnih osebnih stikov bi to lahko bil eden od razlogov, da je Lagkhner vse svoje glasbene zbirke objavil ravno v Nürnbergu.²⁰

Oba glasovna zvezka Lagkhnerjevih pesmi imata razen oznak glasov (*Baß* oziroma *Discant*) povsem identični naslovnici. Vsebujeta seznam šestih naslovnikov posvetila skupaj s posvetilnim predgovorom. Naslov *Neuer Teutscher Lieder Erster Theil* (*Novih nemških pesmi prvi del*) se zdi na prvi pogled protisloven, saj pridevnik »novih« namiguje, da je skladatelj predhodno objavil že vsaj eno zbirko nemških pesmi in sedaj začenja novo serijo. Omemba prvega dela morda zares naznanja nadaljnjo, sicer nikoli realizirano objavo, pridevnik »novih« pa se očitno ne nanaša na kronologijo. Primerjava naslovnice drugih zbirk nemških pesmi različnih skladateljev iz časa okoli leta 1600 pokaže, da je bila besedna zveza »nove nemške pesmi« v Lagkhnerjevem času stalnica. V takšni ali podobni obliki ni manjkala skoraj v nobeni publikaciji. Tudi avtorji, ki so objavili več knjig nemških pesmi, so te pesmi že od prvega dela naprej označevali kot »nove«.

¹⁷ Lagkhnerjev predgovor je datiran na praznik apostolov Petra in Pavla (26. junij) leta 1607.

¹⁸ Miklas, *Die protestantische »Hohe Schule«*, str. 197–198.

¹⁹ Bruns, *Das deutsche Lied*, str. 12–17.

²⁰ Zbirko *Soboles musica* je natisnil tiskar Abraham Wagenmann, preostale Lagkhnerjeve tiske pa Paul Kauffmann.

Oznaka se je v tej obliki prvič pojavila leta 1567 v zbirki *Neue teütsche Liedlein* Orlanda di Lassa.²¹ Dejansko je novost tega tiska mogoče iskati v prekinitvi z dotedanjo tradicijo nemške tenorske pesmi, saj uglasbitve ne temeljijo več na znanih melodijah (t. i. tenorjih), še vedno pa je Lasso uporabljal stare besedilne modele. Skladatelji, morda pa še pogostejše založniki, so se vsaj še do dvajsetih let 17. stoletja sklicevali na ta »novi tip« nemške pesmi, čeprav uglasbitve v kompozicijskem smislu že zdavnaj niso bile več nove. Lagkhnerjev naslov je torej mogoče razlagati v smislu pripadnosti tradiciji časa. Podobno velja tudi za navedbo, da pesmi niso »le zabavne in lepe za petje, ampak jih je mogoče povsem umetelno uporabiti na vseh vrstah glasbil«. Podobne besedne zveze z omembami vokalno-inštrumentalne uporabnosti je mogoče najti na skoraj vsaki naslovnici nemških posvetnih pesmi iz obdobja okoli leta 1600.²²

V nasprotju s številnimi skladatelji poznega 16. in zgodnjega 17. stoletja se Lagkhner pri skladanju nemških pesmi ni zgledoval po italijanskih vokalnih oblikah, kot so madrigal, vilanela, napolitana in canzonetta. Najpozneje od objave zbirke Jacoba Regnarta »v načinu napolitan in italijanskih vilanel« leta 1574 v Nürnbergu²³ so te italijanske oblike vrsto skladateljev spodbudile k posnemanju. Pri Lagkhnerjevih nemških pesmih tovrstnih italijanskih vplivov sicer ni opaziti; toliko bolj zanimivo pa je, da se je po oblikovnem slogu vilanel zgledoval pri uglasbitvah latinskih besedil iz zbirke *Flores Jessaei*.²⁴

Kompozicijske tehnike Lagkhnerjevih pesmi zaradi fragmentarne ohranjenosti zbirke ni mogoče podrobno opisati. Jasno razvidno je, da pesmi niso preprosti homofoni stavki, temveč dokaj kompleksne polifone uglasbitve. Jasno razvidne so imitativne stavčne strukture s pogosto zaporednim vstopom glasov. Večina od skupaj 23 pesmi je namenjena visokim glasovom in kar osem stavkov ima v najnižjem glasu altovsko lego, osem tenorsko, trije bari tonsko in le štirje basovski register. S tem so bile Lagkhnerjeve pesmi posebno prikladne za rabo med šolsko mladino.

Posebno težavno je vprašanje avtorjev besedil. Navajanje pesnikov je bilo v zbirkah nemških posvetnih pesmi do sredine 17. stoletja prava redkost. Medtem ko je glasbena umetnost stala v ospredju, je posvetno besedilo veljalo za manj pomembno. Pesmi torej niso bile objavljene zaradi dragocene poezije, pač pa predvsem zaradi dragocene glasbe. Vendar pa to ne velja za

²¹ Orlando di Lasso, *Neue teütsche Liedlein mit fünff Stimmen, welche gantz lieblich zu singen, und auff allerley Instrumenten zugebrauchen*. München: Adam Berg, 1567.

²² Prim. npr. seznam virov v: Bruns, *Das deutsche Lied*, str. 252–268.

²³ Jacob Regnart, *Kurtzweilige teutsche Lieder zu dreyen Stimmen. Nach art der Neapolitanen oder Welschen Villanellen*. Nürnberg: Dietrich Gerlach, 1574.

²⁴ To je Lagkhner tudi izrecno poudaril v predgovoru k zbirki *Flores Jessaei*.

protestantske cerkvene pesmi, pri katerih je bilo imenovanje avtorjev besedil bolj običajno.

Ne samo, da skorajda ni več mogoče identificirati pesnikov; težave povzroča tudi določitev možnih virov besedil. V 16. stoletju je nemška umetniška poezija močno zaostajala za sodobno latinsko, italijansko in tudi francosko liriko. Zato so skladatelji pogosto posegali po tujih vzorcih in besedila za svoje uglasbitve preprosto jemali iz zbirk kolegov. Poleg najnovejših glasbenih tiskov so bile dobrodošli viri v zgodnjem 17. stoletju še vedno zbirke iz tridesetih in štiridesetih let 16. stoletja. Ščasoma se je razvil skorajda nekakšen kanon besedilnih predlog, čeprav se besedila v glasbenih tiskih ne pojavljajo le v vedno novih uglasbitvah, pač pa tudi v vedno novih besedilnih variantah. Dobesedni prevzemi celotnih pesnitev so bili pravzaprav bolj izjema kot pravilo, pri čemer pa niso mišljene le pravopisne razlike. Skladatelji so prevzemali celotne pesmi, še pogosteje pa le posamične kitice (običajno prve), ki so jih nato spreminjali ali kombinirali s kiticami drugih pesmi. Neredko so posegali v sestavo verzov ter odvezemali ali dodajali nove. Povsem nepregledno je področje nešteti vsebinskih konkordanc v smislu svobodnega preoblikovanja ali posnemanja starejših besedilnih predlog, pri katerih sorodstvena povezava besedil ni več zlahka prepoznavna.

Repertoar besedil je razmeroma omejen, saj so ta besedila več desetletij krožila v najrazličnejših uglasbitvah. Pri tem so se seveda tudi nenehno spreminjala. Preoblikovanju besedil je sicer mogoče slediti od vira od vira, ni pa vselej mogoče z gotovostjo določiti, na katerem mestu je prišlo do posega, saj se ti procesi niso nujno dogajali linearno. Ob dejstvu, da repertoar nemških pesmi iz 16. in 17. stoletja danes ni več ohranjen in dosegljiv v celoti in da si je nad številnimi besedilnimi odstopanji le težko ustvariti jasen pregled, se vprašanja rabe in razširjenosti besedil izkažejo za nadvse kompleksna.

Lagkhnerjeva zbirka nemških pesmi vsebuje 23 uglasbitev. Le devet besedil je doslej znanih zgolj iz njegovega tiska.²⁵ Preostala besedila je mogoče zaslediti vsaj še v enem, večinoma pa v več glasbenih tiskih drugih skladateljev hkrati. Tri besedila (št. 9, 12 in 13) so vključena očitno le v zbirke, objavljene po Lagkhnerjevem tisku, in morda so jih skladatelji prevzeli ravno po njem. Za preostalih enajst besedil je mogoče identificirati skupaj več kot trideset različnih tiskov, objavljenih med letoma 1534 in 1606.²⁶ Ta okoliščina je vsekakor odraz izjemne razširjenosti in vsestranske rabe besedil, morda pa tudi

²⁵ Konkordance niso popolne in dokončne ter niti ne vključujejo rokopisnih virov. Skladatelj Jacob Regnart je na primer pesem »Ist es dann das Unglück hewer« uporabil v petglasni parodični maši, ki pa ne temelji na Lagkhnerjevi pesmi št. 15. Besedilo je torej gotovo krožilo tudi v drugih uglasbitvah.

²⁶ Gl. prilogo.

posledica splošnega pomanjkanja primerne nemške lirike. V njej se hkrati zrcali tudi Lagkhnerjeva seznanjenost z objavami njegovih kolegov, pri čemer pa ni opaziti, da bi dajal prednost kateremukoli viru: le tri besedila najdemo še v pesmarici *Ambraser Liederbuch* iz leta 1582, sicer pa ima Lagkhner z drugimi glasbenimi tiski skupno navadno le po eno, največ pa dve besedili.

Tabela: Vsebina Lagkhnerjeve zbirke nemških pesmi z besedilnimi konkordancami

Naslov		Besedilne konkordance
1	<i>Zu diser zeit werden veracht</i>	
2	<i>Warumb solt ich nicht frölich sein</i>	
3	<i>Wie schön blüht uns der Mäyen</i>	Forster III 1549, št. 19 Berg und Neuber ok. 1550, št. 36 Meiland 1575, št. 2 Ambraser Liederbuch 1582, št. 40 Elsbeth 1599, št. 19 Schaerer 1602, št. 11
4	<i>Sagt mir Jungfrau wo here?</i>	Regnart 1577, št. 44 Lechner-Regnart 1579, št. 2
5	<i>Die fröhlich Sommerzeit</i>	
6	<i>Singen, klingen, tantzen</i>	
7	<i>Der grüne Mäyen</i>	
8	<i>Ein Perlen schön</i>	
9	<i>Gleich wie sein Braut</i>	Haußmann 1602, št. 10
10	<i>Mein junge zeit</i>	Forster III 1540, št. 50 Ambraser Liederbuch 1582, št. 194
11	<i>Nun bin ich ein mal frey</i>	Regnart 1574/76, št. 3 Lechner/Regnart 1579, št. 17 Langius 1584, št. 8 Demantius/Langius 1614, št. 8
12	<i>Auff mein G'sang vnd mach</i>	Haußmann 1615, št. 11
13	<i>O du mein schöner Tausendschatz</i>	Franck 1613
14	<i>Patientiam muß ich han</i>	Ott 1534, št. 85 Forster I 1539, št. 104 Lechner 1576, št. 16 Lechner 1577, št. 8
15	<i>Ist denn heur das vnglück alles mein</i>	
16	<i>Wolln wir nimmer lustig</i>	
17	<i>Es hett ein Baur sein Fräulein verlorn</i>	Forster II 1540, št. 25

	Naslov	Besedilne konkordance
18	<i>Gut Singer und ein Organist</i>	Vento 1570, št. 3–4 Lechner 1576, št. 1 Eccard 1578, št. 2 Mancius 1588, št. 13 Zangius 1594, št. 8 Zeuner 1617, št. 26
19	<i>Jungfräulein soll ich mit euch gahn</i>	Ambraser Liederbuch 1582, št. 111
20	<i>Jungfrau eur wanckel mut</i>	Regnart 1577, št. 26 Lechner-Regnart 1579, št. 7
21	<i>Ach Weib du böses Kraut</i>	Regnart 1579, št. 55
22	<i>Ich bin nun müd der dienst fürwar</i>	
23	<i>So wünsch ich ir ein gute nacht</i>	Gassenhawer und Reutterliedlin 1535, št. 25 Forster I 1539, št. 130 Rhau 1545, št. 92 Vento 1572, št. 20 Knöfel 1581, št. 17 Mancinus 1588, št. 16 Harnisch 1591, št. 11 Franck 1602, št. 7

Vsebina nemških posvetnih pesmi okoli leta 1600 je bila nadvse raznolika in čeprav so bile nekatere zbirke posvečene izbranim temam,²⁷ so tiski z mešanimi vsebinami precej bolj pogosti. Besedila odražajo stališča o temah vsakdanjega življenja; dotikajo se najrazličnejših vidikov družbe in lastnih občutenj ter prinašajo nasvete in moralne napotke za zadovoljno in zgledno življenje. Prevladujoča tema je vsekakor ljubezen v vseh njenih niansah in te segajo od nedolžne zaljubljenosti (št. 3 in 7), olajšanja po koncu zaljubljenosti (št. 11), dvorjenja z bolj ali manj jasnimi namigi na spolno prakso (št. 19) in vse do obupa nad nenaklonjenostjo in nestanovitnostjo žensk (št. 20–22). Posebej frivolen primer in v svoji ostrini tudi izjema v Lagkhnerjevi zbirki je pesem št. 17: *Es hett ein Baur sein Fräulein verlorn* (*Kmet je izgubil ženo*). Gre za ženo, ki pobegne od kmeta in noč preživi pri duhovniku, zato pa jo jezni soprog grobo kaznuje. Čeprav Lagkhnerjeva zbirka ne vsebuje duhovnih pesmi, sta zaupanje v Boga in Božja ljubezen tematizirana v več besedilih (št. 4, 5, 9 in 15). V nekaj pesmih je v ospredju narava, iz katere so izpeljani nekateri moralni nasveti (št. 3, 5 in 7). Vključene so še pesmi o nujnosti potrpežljivosti in

²⁷ Obširneje o vsebinah: Bruns, *Das deutsche Lied*, str. 94–111.

vzdržljivosti (št. 14 in 15), pesmi o bolečini, obupu in celo ničnosti obstoja (št. 6 in 10); najdemo tudi nekaj spodbudnih (pivskih) in lahkotnejših besedil (št. 16 in 18). V enem besedilu se vsebina lahko tudi spremeni. Lahkotna pivska pesem se lahko na primer hitro izkaže za moder in poučen življenjski nauk.

I. In Zoilum. Discant.

Zu dieser zeit werden veracht / Ehr. Tugend,
 O b einer nur treibt stolz vñ pracht/vñ kom̃t hoch
 I st jemand, der hoch hebr die Kunst/thuts de Klar-
 L obrt man sie nicht/ists auch vñ sunst wird treten
 V ermant seyst hiemit Zoile, laß Kunst vñd
 S o du nichts käßt nur für dich geh/sonst wird man

Kunst vñnd Sitten / Ehr. Tugend, Kunst vñnd Sitten / hat er doch lob/der
 her ge- ritten/ vñd kompt hoch her ge- ritten/ ren ver- driessen/ thuts den Klar- ren ver- driessen/
 so mit Füßen/wirdt tret- en so mit Füßen/ die Kunst so werth/auff
 Tu- gend bleiben/laß Kunst vñnd Tugend bleiben/
 die be- schreiben/sonst wird man die be- schreiben/ dein guck guck g'sang/wel-

E- sel grob/ ij thut neben ihm verach- ten/ Dem
 die- ser Erd/ ij muß allzeit hinden ste- cken/ Da
 Her nicht lang/ij lieb- lich ist anzu hö- ren/ Vnd

lob gebürt/vñnd hat stu- diert/welchs er doch nicht thut ach- ten.
 der grob Klar/sein grosses bar/Oh- ren herfür thut es cken.
 g'sicht dir recht/du stolzer Knecht/weil du wilt andre lebe- ren.

2 ij

Slika 2: Daniel Lagkhner, *Neuer Teuscher Lieder*, pesem št. 1 (Discant).
 Krakov, Biblioteka Jagiellońska, Mus. ant. pract. L. 30. Z dovoljenjem.

Besedila so oblikovno sicer pogosto pomanjkljiva, njihova vsebina pa je vendarle večplastna. V prej omenjeni pesmi *Es hett ein Baur sein Fräulein verlorn* pesnik na primer pušča odprto, ali gre za protestantskega ali katoliškega duhovnika in potemtakem za kritiko Cerkve; nadalje, ali žena govori resnico ali laže in je kaznovana po krivici. Sploh pa so uporabljene metafore, ki kot take iz današnje perspektive tudi niso več zlahka prepoznavne. Lipa na primer, pod katero kmet najde svojo ženo, se v pesništvu pogosto pojavlja tudi kot simbol (prepovedane) ljubezni ali plodnosti.

Posebej prefinjena je prva pesem (*Zu dieser zeit werden veracht*), ki nago-varja morebitne kritike Lagkhnerjeve umetnosti. Začetne črke šestih kitic tvorijo akrostih ZOILVS. To je ime starogrškega retorika Zoila, ki je ostro kritiziral Homerjeve pesnitve, v splošni rabi pa je s tem mišljen kritik, za katerega je značilno, da je ostroumen, vendar zagrenjen in zlonameren.

LAGKHNERJEV DRUŽBENI KROG

Lagkhner je zbirko nemških pesmi posvetil šestim vitezom in baronom. Vsi razen Hannsa Jörgerja zu Tolleta, ki je bil iz Zgornje Avstrije, so živeli v bolj ali manj neposredni bližini Loosdorfa in so se izkazali za goreče zagovornike protestantizma. Imena teh petih oseb je mogoče najti tudi med podpisniki tako imenovane »hornske zveze« (*Horner Bund*) z dne 3. oktobra 1608.²⁸ Gre za zbor protestantskih (evangelizanskih) predstavnikov spodnje- in deloma zgornjeavstrijskih gospostev, ki so s podpisom zahtevali zaščito verskih pravic. Vitezi in baroni, ki jim je Lagkhner posvetil zbirko, so:

1. Hanns Jörger zu Tollet und Köpfbach, baron zu Kriesbach in Zägging,
2. Hanns von Althan, baron von der Goldburg, zu Murstetten, gospod v Zisterdorfu in Kirchstettnu,
3. Maximilian von Mämming (Mamming), Kirchberg an der Pielach, Rassing in Mitterau,
4. Hans Sigmund von Greiss zu Wald in Piellachhaag,
5. Albrecht Geyer von und zu Osterberg in Rotenhaus,
6. Pilgram von Sinzendorf, Friedau in Rennersdorf.

V predgovoru skladatelj omenjenim gospodom izraža svojo hvaležnost in spoštovanje. Izjava, da so ga prosili za objavo dela, ga k temu morda celo naravnost prisilili, v vsakem primeru pa objavo vsaj spodbudili, je za predgovore tistega časa pravzaprav povsem značilna.²⁹ V vsakem primeru je treba te može

²⁸ Böhm, »Der Bundbrief«, str. 324–325.

²⁹ Bruns, *Das deutsche Lied*, str. 20–23.

imeti ne le za mecene in podpornike, temveč tudi za uporabnike zbirke. Njihovo imenovanje potencialnim kupcem namreč sporoča, za kateri družbeni krog je glasbeni tisk posebej primeren. Lagkhner ta vtis okrepi še z učenim predgovorom, v katerem seveda posredno nagovarja izobražen krog možnih uporabnikov:

Moji milostni in vzvišeni gospodi itd.

Dobronamerni, tudi plemeniti in strogi, milostni in ukazovalni gospodje. Naši dragi predniki so rekli: *Nulla dies sine linea*. S tem lepim pregovorom so želeli svojo študirajočo mladino obvarovati pred sramotno razvado brezdelja. Glede na to sem ob opravljanju svojih manjših dolžnosti sestavljal tudi te nemške pesmi, od katerih je večina *ad pares voces*.³⁰ Te sem občasno, na njih željo, delil s svojimi dobrimi prijatelji. Vendar takrat še nisem razmišljal o tem, da bi jih spravil v tisk. Pred kratkim pa so bile ob nekem častitljivem in plemenitem konventu v prisotnosti strogih, milostnih in ukazovalnih gospodov nekatere od njih zapete in (kolikor lahko zapišem) strogim, milostnim in ukazovalnim gospodom precej všeč. Strogi, milostni in ukazovalni gospodje so me tudi opomnili, naj jih dam objaviti, čemur sem se (v nasprotju z mojim prejšnjim mnenjem) želel podrediti. Zato sem jih objavil pod imeni strogih, milostnih in ukazovalnih gospodov in jih vsem in vsakemu posebej posvečam z vso ponižnostjo. Najskromneje prosim stroge, milostne in ukazovalne gospode, da jih, naj se zdijo še tako majhne in slabe, sprejmejo v razvedrilo. Poleg tega naj bodo in ostanejo še naprej moji milostni gospodje, kot so bili do zdaj.

Lostorff, na nedeljo Cantate, v 1606. letu.³¹

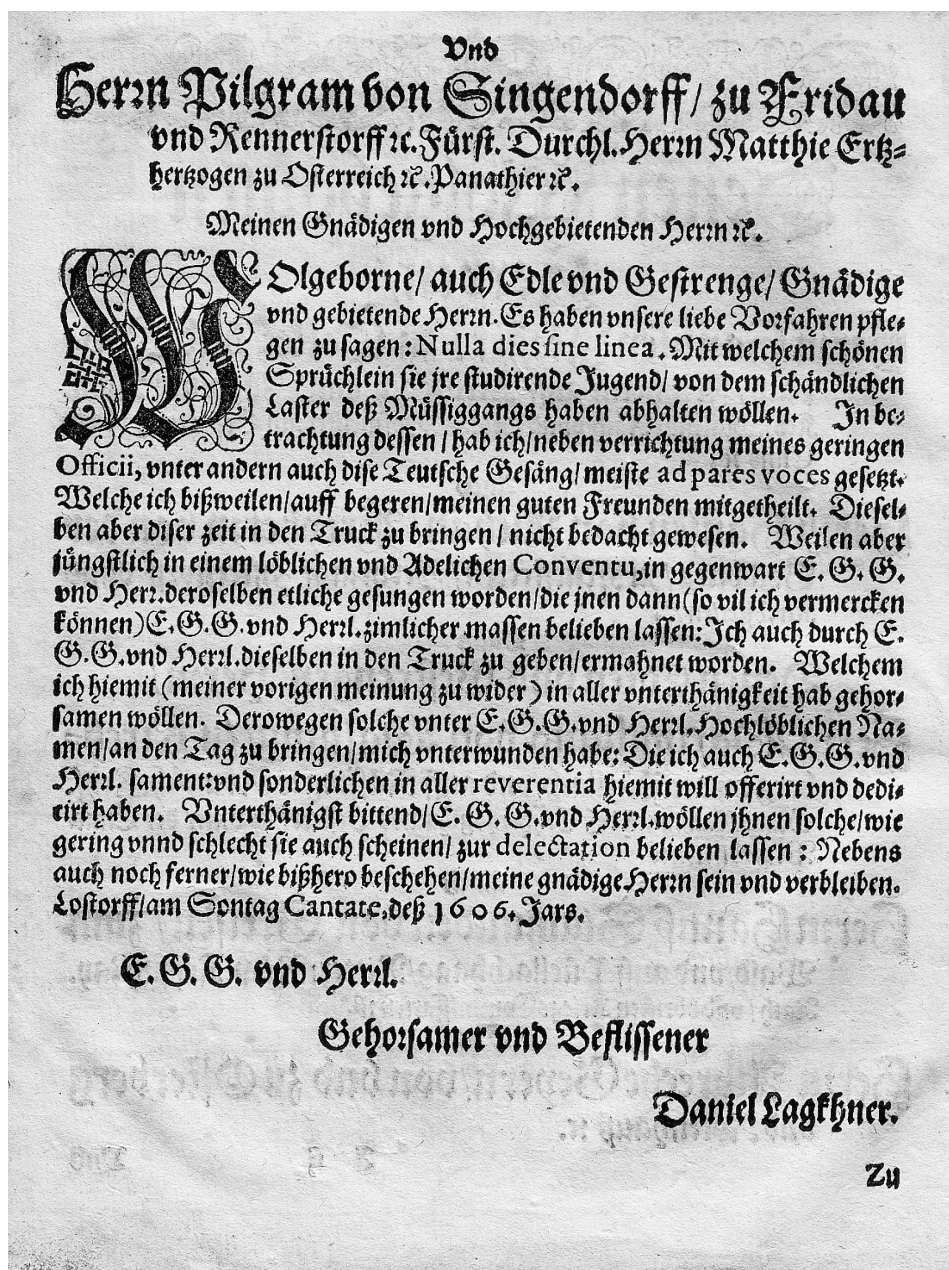
Strogim, milostnim in ukazovalnim gospodom poslušni in uslužni Daniel Lagkhner.

Pregovor »Nulla dies sine linea« se nanaša na grškega slikarja Apela, za katerega pravijo, da ni izpustil dneva, da ne bi narisal vsaj ene črte. Lagkhner verjetno ni vedel, da se izrek sicer zares nanaša na opis omenjenega slikarja v *Naravoslovju* Plinija Starejšega, vendar pa se v tej obliki pojavi šele ob koncu 15. stoletja v več zbirkah pregovorov.³² Pomembnejša od tega se zdi iz legende izpeljana izjava, da je Lagkhner pesmi skladal med opravljanjem svojih »manjših dolžnosti« (»meines geringen Officii«). Izražena skromnost je seveda prav tako le topos, vendar lahko na podlagi tega sklepamo vsaj to, da skladanje posvetne glasbe ni sodilo med njegove prvotne naloge.

³⁰ *Ad pares voces* pomeni za bolj ali manj enake glasovne lege.

³¹ Tako imenovana nedelja Cantate (imenovana po začetku latinskega vstopnega speva k nedeljski maši, v tem primeru »Cantate Domino canticum novum«) je četrta nedelja po veliki noči in je bila leta 1606 na nedeljo, 26. marca. Datum Lagkhnerjevega uvoda je torej 23. april 1606.

³² Nikitinski, »Zum Ursprung des Spruches«, str. 430–431.

Slika 3: Daniel Lagkhner, *Neuer Teuscher Lieder*, predgovor (Discant).
 Krakov, Biblioteka Jagiellońska, Mus. ant. pract. L. 30. Z dovoljenjem.

Podatek, da je Lagkhner svoje še neobjavljene nemške pesmi najprej podaril nekaterim dobrim prijateljem, se za tedanji čas ne zdi ravno značilna izjava. Skladatelj sicer ne navaja nobenih imen, vendar v mislih očitno ni imel šest v

posvetilu imenovanih gospodov. Pravi namreč, da so se ti močje z njegovimi skladbami srečali šele na nekakšnem druženju plemičev.³³

V knjižnici spodnjeavstrijskega plemiča Joba Hartmanna von Enenkla (1576–1627) sta bili na začetku 17. stoletja dve Lagkhnerjevi glasbeni zbirki. Leta 1624 je Enenkel v inventarju svoje zasebne knjižnice³⁴ med dvajsetimi glasbenimi rokopisi in tiski navedel (pod)naslov Lagkhnerjeve zbirke *Cantiones Sacrae*, ki jo je mogoče zlahka prepoznati kot *Soboles musica*.³⁵ Še bolj zanimiva je navedba: »Neu teutsche lieder, aufbestanden [?] und in die Musicalischen 4 Stim[m]en gesetzt durch Daniel Lackner Organisten zu Lorstorf 1596«. Ker je Enenkel pri glasbenih tiskih vselej zapisal kraj izdaje, ta pa pri Lagkhnerjevih nemških pesmih manjka, je mogoče sklepati, da je šlo za rokopis. Če predpostavimo, da se je vsebina rokopisa ujemala s poznejšim natisom, tistim iz leta 1606, bi bil Enenkel lahko eden tistih Lagkhnerjevih prijateljev, ki so že desetletje pred objavo, torej leta 1596, imel v lasti prepis njegovih pesmi.

Job Hartmann von Enenkel se je leta 1601 poročil z Margareto, vdovo pesnika Christopha von Schellenberga (1561–1597), in ob poroki prevzel njegovo knjižnico. Lagkhnerjeve pesmi bi torej lahko bile že v Schellenbergovi zbirki, kar bi bil tudi znak poznanstva med Schellenbergom in Lagkhnerjem.³⁶ Za to ni dokazov. Po drugi strani je znano, da je Enenkel v letih od 1584 do 1588 obiskoval protestantsko šolo v Loosdorfu,³⁷ kjer bi zlahka prišel v stik z Lagkhnerjem. Rodbina Enenkel je imela v lasti grad Albrechtsberg ob reki Pielach, ki leži v neposredni bližini Loosdorfa.

³³ Lagkhner je z izrazom *convent* verjetno mislil enkratno srečanje plemstva in ne družbenega kroga s stalnimi ali rednimi srečanji, ki so jih tedaj običajno imenovali *convivium*.

³⁴ »Catalogus omnium facultatum librorum qui continebantur anno MDCXXIV in bibliotheca Job-Hartmanni Baronis Enenkelij S. Caes. Mti. a consiliis Achiducalibus Regimeni Austriarum«. Rokopis se nahaja v Schlüsselergerjevem arhivu v Zgornjeavstrijskem deželnem arhivu v Linzu pod signaturo Hs. 169. Gl. Hinterndorfer, »Das Beispiel Christoph von Schellenberg«, str. 433.

³⁵ »Cantiones Sacrae. 4. 5. 6. 7. in 8. uocu[m] festis anni accom[m]odatae, Dan. Lakneri organicinis Losdorpianj. Norib[ergae] 1602«. Cit. po: Hinterndorfer, »Das Beispiel Christoph von Schellenberg«, str. 435.

³⁶ O Schellenbergovi in Enenklovi knjižnici prim. Hinterndorfer, »Das Beispiel Christoph von Schellenberg«, str. 432–436.

³⁷ Job Hartmann von Enenkel je izhajal iz plemiške družine Enenkel von Albrechtsberg an der Pielach. Skupaj z bratom Georgom Achatzem je eden redkih danes znanih učencev iz začetkov protestantske latinske šole v Loosdorfu, ki jo je obiskoval od marca 1584 do novembra 1588. Šola je stala v bližini družinskega posestva. Od leta 1592 je Enenkel študiral na univerzi v Jeni, od leta 1596 pa na univerzah v Padovi, Sieni in Bologni. Okoli leta 1600 se je vrnil v Avstrijo. Bil je humanistični učenjak pozne renesanse in je sestavljal rodoslovne zbirke ter zbiral zgodovinske vire. Prim. Miklas, *Die protestantische »Hohe Schule«*, str. 174–175; Miklas, »Die Geschichte«, str. 67–69.

Nadaljnje namige o Lagkhnerjevem prijateljskem krogu je mogoče najti tudi v zbirki anagramov Johanna Nigrinusa (tudi Nigrinus), objavljeni leta 1601 v Tübingenu.³⁸ Pesnik je šestnajstim prijateljem in podpornikom posvetil latinske pesnitve, zadnjo med njimi pa poklonil Lagkhnerju. To je skladatelj pozneje vključil tudi v zbirko *Soboles musica*.³⁹ Imena teh oseb so:

1. Adamus Puchaeimius,
2. Paulus Iacobus Starcchempergius,
3. Maxaemilianus Mamingius,
4. Ioannes Sigismundus à Greissen,
5. Reichardus Strenius,
6. Ioannes Guilielmus Losenstenius,
7. Albertus Enenccelius,
8. Iosias Enenccelius,
9. David Enenccelius,
10. Georgius Achatius Enenccelius,
11. Iobus Hartmanus Enenccelius,
12. Sebastianus Gunter Hager,
13. Ioannes Bierdumphelius,
14. Ioannes Georgius Mergenthaler,
15. Melchior Cunius,
16. Daniel Lacnerus.

Večino omenjenih mož, med katerimi je kar pet baronov Enenkel (št. 7–11),⁴⁰ lahko neposredno ali posredno povežemo z Lagkhnerjem. To velja pač tudi za avtorja pesnitev. Johannes Nigrinus je izviral iz Steyrja v Zgornji Avstriji. Od leta 1591 je študiral na univerzi v Wittenbergu in nato najkasneje do leta 1601 deloval kot učitelj loosdorfske šole.⁴¹

Maximilian Mämning (št. 3) in Johannes Sigismund von Greissen (št. 4) sta imenovana tudi med šestimi gospodi, ki jim je Lagkhner posvetil svoje nemške pesmi, Hans Wilhelm von Losenstein (št. 6) pa je bil njegov že omenjeni delodajalec. Tudi Johannes Bierdümphel (št. 13) in Melchior Khuhn (Chunius) (št. 15) sta spadala v skladateljev prijateljski krog. Med 28 štiri- do

³⁸ Nigrinus, *Anagrammata*.

³⁹ Skladatelj jo je leto pozneje (1602) vključil v izdajo *Soboles musica*.

⁴⁰ Člani družine Enenkel so očitno sodili v krog Lagkhnerjevih znancev. To so bili Albrecht ter njegova polbrata Josias in David, ki so izvirali iz rodbine Albrechtsberg an der Pielach in jih je cesar Rudolf II. leta 1594 povzdignil v barone. Mednje sta sodila tudi Albrechtova sinova Georg Achatz in Job Hartmann. Coreth, »Job Hartmann von Enenkel«, str. 253–257.

⁴¹ Hübel, »Das Schulwesen«, str. 72; Miklas, *Die protestantische »Hohe Schule«*, str. 190; Miklas, »Die Geschichte«, str. 82.

osemglasnimi latinskimi moteti za praznične cerkvene obrede zbirke *Soboles musica* je namreč tudi uglasbitev Khunovih verzov v čast Georgu Christophu Losensteinu (št. 24) ter priložnostna skladba z naslovom *Dum Bierdümphelus*, ki jo je Lagkhner posvetil Bierdümphlu ob njegovi poroki (št. 16).

O Melchiorju Khuhnu je doslej znano le, da je bil iz Neuburga ob Donavi blizu Ingolstadta ter da je leta 1583 študiral v Tübingenu in leta 1589 v Wittenbergu.⁴² Nekaj več podatkov je mogoče zbrati o zdravniku Johannu Bierdümphlu (1564–1620). Izhajal je iz Turingije, šolal se je v Coburgu, nato pa študiral na univerzah v Magdeburgu, Jeni, na Dunaju, v Padovi in nazadnje v Baslu; tu je leta 1598 doktoriral. Leto pozneje (1599) je bil imenovan za spodnjeavstrijskega deželnega zdravnika za okrožje Dunajskega gozda in je najprej deloval v Loosdorfu, pozneje v St. Pöltnu in od leta 1603 na Dunaju. Na Dunaju je pripadal protestantski skupnosti, ki se je k bogoslužju zbirala v predmestju Hernals.⁴³ Bierdümphel se je 24. junija 1601 na Dunaju poročil z Marijo Prendel, ki je omenjena tudi v besedilu moteta. Posebno tesen stik med Bierdümphlom in Lagkhnerjem izkazuje posvetilo zbirke *Flores Jessaei* iz leta 1606, v katerem ga skladatelj omenja kot odličnega zdravnika (»*medicinae Doctori excellentissimo*«) in svojega mecena (»*patrono suo*«).⁴⁴

V Lagkhnerjevih glasbenih tiskih je mestoma omenjenih še več oseb iz njegovega družbenega okolja. Tako je na primer v izdaji *Soboles musica* poleg Nigrinovega latinskega anagrama še eden izpod peresa Eliasa Ehingerja (1573–1653). Ehinger je izhajal iz stare augsburške pridigarske družine; študiral je na univerzi v Wittenbergu (1593–1596) in se nato zadrževal v Tübingenu. Tamkajšnja teološka fakulteta ga je na prošnjo Davida Enenkla kot primerne pridigarja predlagala za grajsko kapelo na Albrechtsbergu. Tako je Ehinger leta 1597 prispel v Spodnjo Avstrijo in do leta 1603 deloval v službi baronov Enenkel.⁴⁵

Med Lagkhnerjevimi pokrovitelji je bil tudi Paul Trauner, ki mu je skladatelj leta 1607 posvetil zbirko *Florum Jessaeorum semina*. Trauner je deloval v Steyru v Zgornji Avstriji, kjer je bil na začetku leta 1607 izvoljen za mestnega sodnika. Lagkhner je v posvetilu, datiranem nekaj mesecev pozneje (29. junija

⁴² Hermelink, *Die Matrikeln der Universität Tübingen*, str. 617; Förstemann, *Album Academiae Vitebergensis*, str. 369.

⁴³ Pogrebna pridiga za pokojnega Johanna Bierdümphla, ki jo je imel dunajski pridigar Elias Ursinus 1. junija 1620, se je ohranila v natisnjeni obliki. Vsebuje kratek življenjepis pokojnika. Gl. Ursinus, *Restituens Medicus vires*; tudi Mayr, »*Evangelisches Leben*«, str. 135–136.

⁴⁴ Gl. faksimile predgovora v Lagkhner, *Flores Jessaei*, str. XVIII.

⁴⁵ Po smrti barona Enenkla je Elias Ehinger odšel v Kefermarkt (Zgornja Avstrija). V letih od 1605 do 1617 je deloval v Rothenburgu ob Tauberi in bil od leta 1618 naprej z nekaj prekinitvami rektor gimnazije sv. Ane v Augsburgu. Croph, *Kurtze und gründliche Erzählung*, str. 200–216, zlasti str. 203.

1607), Traunerja naslovil z besedami »Stirae Austriacorum pro tempore Praetori meretissimo«, torej kot trenutnega predstavnika oziroma sodnika mesta Steyr.⁴⁶ Trauner je mesto zastopal na zboru plemičev in predstavnikov spodnjeavstrijskih gospostev v Hornu leta 1608 in tam marca 1609 tudi podpisal že omenjeno pogodbo o verski svobodi.⁴⁷

Lagkhnerjev krog znancev in mecenov, kot ga je mogoče rekonstruirati na podlagi omenjenih virov, je bil torej razmeroma omejen na neposredno okolico skladateljevega delovanja. Vanj so sodili predvsem ljudje, ki so bili tako ali drugače povezani z Loosdorfom in tamkajšnjo latinsko šolo. V vsakem primeru je šlo za določeno elito, v katero je bilo vključenih več predstavnikov plemstva ter vrsta izobraženih in uglednih meščanov. Vsi naštetni so bili protestanti in med seboj vsestransko povezani.

ZAKLJUČEK

Posvetne glasbene zvrsti, zlasti nemške pesmi, so bile okoli leta 1600 na splošno manj cenjene kot sakralna glasba. Tako je še posebej zanimivo, da so številni skladatelji, med njimi tudi Lagkhner, nase najprej opozorili z objavami cerkvene glasbe in se javnosti šele nato predstavili tudi z uglasbitvami nemških pesmi. Hkrati je pri objavah očitno obstajala tudi potreba po določeni utemeljitvi, kakršna je razvidna tudi iz Lagkhnerjevega predgovora. Kot omenjeno, je Lagkhner svojo zbirko predstavljal z značilno skromnostjo, češ da jo je sestavil tako rekoč mimogrede in zgolj kot nekakšno popestritev k svojim siceršnjim in bolj resnim opraviлом.

Danes nemške pesmi apriorno dojemamo kot popularne kulturne tvorbe, ne da bi bilo povsem jasno, kaj naj se v obdobju 16. in 17. stoletja sploh šteje za popularno kulturo. Tako kot druge kategorizacije, namenjene opisovanju zgodovinskih pojavov, je tudi pojem popularnega prežet s sodobnimi asociacijami. Vprašanje je torej, ali je koncept uporaben v kontekstu opisovanja glasbe zgodnjega novega veka oziroma ali pripomore k zgodovinsko smiselni razmejitvi predmetov in komunikacijskih sistemov ali pa na pretekle pojave zgolj prenaša sodobne ideje.

Izraz »popularno« vselej implicira določeno vrednotenje, zlasti ker že etimološko nakazuje, da je opisani predmet ustvarilo »ljudstvo« ali pa je bil vsaj ustvarjen za »ljudstvo« in torej v vsakem primeru za širšo množico. Tako

⁴⁶ Sivec je to besedno zvezo napačno interpretiral kot »štajerski deželni glavar«. Trauner ni bil župan mesta Steyr, pač pa od leta 1607 do smrti konec novembra leta 1609 tamkajšnji mestni sodnik. Krobath, »Die Bürgermeister«, str. 109 in 112.

⁴⁷ Gl. opombo 28.

postanejo tudi recipienti predmet vrednotenja, saj se predpostavlja, da so bili tovrstni umetniški izdelki prilagojeni potrebam in pričakovanjem širših krogov v smislu nezahtevne, lahko razumljive in prijetne glasbe.

O rabi in razširjenosti Lagkhnerjeve zbirke nemških pesmi iz 17. stoletja ni skoraj nobenih poročil in ohranjeni inventarji inštitucionalnih in zasebnih glasbenih zbirk je razen v enem primeru ne navajajo.⁴⁸ Sploh se za večino zbirk nemških pesmi pokaže, da niso bile posebno razširjene, kaj šele (cenovno) dostopne širšim slojem družbe. Sploh pa ni nujno, da je umetniški izdelek, ki se na trgu tako ali drugače izkaže za uspešnega, hkrati tudi popularen. Da lahko nekaj velja za popularno, mora pravzaprav ustrezati več kategorijam (glede na razširjenost, vrsto recepcije, predvideno funkcijo, obliko, vsebino, umetniško raven in podobno); s tem pa termin postaja tudi vse manj nazonen. Če vse, kar ni prefinjeno, ni delo uveljavljenih skladateljev ali ni del tako imenovane »visoke kulture«, označimo za popularno, postane »popularno« pravzaprav neopredeljena in s tem tudi odvečna kategorija. Današnjega komunikacijskega sistema popularne glasbe vsekakor ni smiselno prenašati na notirano glasbo 16. in zgodnjega 17. stoletja.

Če Lagkhnerjevo zbirko kljub vsemu ocenimo po teh merilih, se izkaže, da gre vendarle za umetniško delo, izrecno namenjeno družbeni eliti. Ta ciljna skupina je morala biti tako besedilno kot glasbeno pismena, torej ustrezno glasbeno izobražena; poleg tega je morala imeti na voljo dovolj finančnih sredstev za nakup tiska in hkrati tudi dovolj (prostega) časa, da se je glasbi sploh lahko posvečala. Brez dvoma se je v 16. stoletju splošna raven izobrazbe povišala, k čemur so odločilno pripomogli humanistično-protestantski ideali izobraženega in razgledanega človeka. Povečalo se je tudi število urbanega prebivalstva, ki mu je glasba vse pogostejše predstavljala simbol uglednega družbenega položaja in blagostanja. Tiskana glasba pa je bila vendarle razmeroma majhen segment kulturnega življenja in je bila še vedno dostopna le izbranim družbenim skupinam. Ravno te skupine danes najmanj povezujemo s popularno kulturo. Ni torej dvoma, da je posvetna glasba njenim uporabnikom služila tudi za zabavo, vendar ne v smislu lahkotne sprostitve in raztresenosti, pač pa kot resna in zahtevna disciplina, ki je v skladu s pregovorom »Nulla dies sine linea« tedanjega človeka lahko odvrčala od manj častnih dejanj in brezdelja.

⁴⁸ Gl. opombi 34 in 35.

PRILOGA: SEZNAM TISKANIH ZBIRK NEMŠKIH PESMI Z BESEDILNIMI KONKORDANCAMI

Ott, Hans. *Der erst Teil. Hundert und ainundzweintzig neue Lieder, von berümbten dieser Kunst gesetzt.* Nürnberg: Hieronymus Formschneider, 1534.

Gassenhawerlin und Reutterliedlin. [Frankfurt/M.: Christian Egenolff, ok. 1535].

Ein Auszug guter alter und newer teutscher Liedlein, einer rechten teutschen Art. Nürnberg: Johannes Petreius, 1539.

Forster, Georg. *Der ander Theil, kurtzweiliger frischer teutscher Liedlein.* Nürnberg: Johannes Petreius, 1540.

Forster, Georg. *Secundus tomus biciniorum, quae et ipsa sunt gallica, latina, germanica.* Wittenberg: Georg Rhau, 1545.

Forster, Georg. *Der dritte Teyl, schöner, lieblicher, alter, und newer teutscher Liedlein.* Nürnberg: Johann vom Berg und Ulrich Neuber, 1549.

[Brez naslova]. Nürnberg: Johann vom Berg und Ulrich Neuber, [ok. 1550].

Forster, Georg. *Der vierdt Theyl schöner frölicher frischer alter und newer teutscher Liedlein mit vier Stimmen.* Nürnberg: Johann vom Berg und Ulrich Neuber, 1556.

Forster, Georg. *Der fünffte Theil schöner frölicher frischer alter und newer teutscher Liedlein mit fünff Stimmen.* Nürnberg: Johann vom Berg und Ulrich Neuber, 1556.

Vento, Ivo de. *Neue Teutsche Lieder, mit viern, fünff und sechs stimmen, wölche gantz lieblich zusingen und auff allerley Instrumenten zugebrauchen.* München: Adam Berg, 1570.

Vento, Ivo de. *Neue Teutsche Lieder, Mit dreyen stimmen, wölche lieblich zu singen und auff allerley Instrumenten zugebrauchen.* München: Adam Berg, 1572.

Meiland, Jacob. *Neuwe außerlesene Teutsche Gesäng, mit vier und fünff stimmen, so gantz lieblich zu singen und auff allerley Instrument zu gebrauchen.* Frankfurt/Main: Sigmund Feyerabend [Georg Rab], 1575.

Lechner, Leonhard. *Neue deutsche Lieder zu drey Stimmen, Nach art der Welschen Villanellen gantz kurtzweilig zu singen, Auch auff allerley Seytenspil zu gebrauchen.* Nürnberg: Katharina Gerlach und Johann von Bergs Erben, 1576.

Regnart, Jacob. *Kurtzweilige teutsche Lieder zu dreyen Stimmen. Nach art der Neapolitanen oder Welschen Villanellen.* [Nürnberg, Dieterich Gerlach, 1574].

Regnart, Jacob. *Kurtzweilige teutsche Lieder zu dreyen Stimmen. Nach art der Neapolitanen oder Welschen Villanellen.* [Nürnberg, Katharina Gerlach & Johann Bergs Erben, 1576].

Lechner, Leonhard. *Neue Teutsche Lieder, mit Vier und Fünff Stimmen, Welche gantz lieblich zusingen, auch auff allerley Instrumenten zugebrauchen.* Nürnberg: Nicolaus Knorr, 1577.

Regnart, Jacob. *Der ander Theyl Kurtzweiliger teutscher Lieder zu dreyen Stimmen. Nach art der Neapolitanen oder Welschen Villanellen.* Nürnberg: Dietrich Gerlach, 1577.

Eccard, Johannes. *Neue deutsche Lieder, mit vieren und fünff Stimmen, gantz lieblich zu singen, und auff allerley musicalischen Instrumenten zu gebrauchen*. Mühlhausen: Georg Hantzsch, 1578.

Lechner, Leonhard. *Neue Teutsche Lieder, Erstlich durch den Fürnemen und Berhümpten Jacobum Regnart [...] Componirt mit drey stimmen, nach art der Welschen Villanellen [...]*. Nürnberg: Katharina Gerlach und Johann Bergs Erben, 1579.

Regnart, Jacob. *Der dritte Theil Schöner Kurtzweiliger Teutscher Lieder zu dreyen Stimmen. Nach art der Neapolitanen oder Welschen Villanellen*. Nürnberg: Dietrich Gerlach, 1579.

Knöfel, Johannes. *Neue Teutsche Liedlein mit fünff Stimmen [...] also gemacht, daß sie mit Menschlicher Stimm und auff Instrumenten [...] können gebraucht werden*. Nürnberg: Katharina Gerlach, 1581.

[Ambraser Liederbuch]. *Lieder-Büchlein, Darinn begriffen sind Zwei hundert und sechtzig Allerhand schöner weltlicher Lieder, Allen jungen Gesellen und züchtigen Jungfrawen zum neuen Jahr, in Druck verfertigt*. [...]. Frankfurt/Main: Martin Lechler, 1582.

Langius, Gregor. *Neuer Deutscher Lieder mit dreyen Stimmen, welche nicht allein lieblich zu singen sondern auch auff allerley Instrumenten zu gebrauchen. Der Erste Theil*. Nürnberg: Paul Kauffmann, 1584.

Mancinus, Thomas. *Das Erste Buch Newer Lustiger, und höfflicher Weltlicher Lieder, mit vier und fünff Stimmen*. Helmstedt: Jacob Lucius, 1588.

Harnisch, Otto Siegfried. *Neue lustige Teutsche Liedlein mit dreyen Stimmen auff ein sondere art und Manier gesetzt, welche nicht allein lieblich zu singen, sondern auch auff Musicalischen Instrumenten zu gebrauchen [...]*. Helmstedt: Jacob Lucius [Lüdeken Brandt], 1591.

Zangius, Nikolaus. *Schöne Neue Auszerlesene Geistliche und Weltliche Lieder mit drey Stimmen Auff ein Neue Art und Manier lustig zusingen. Und auff allerley Instrumenten zugebrauchen*. Frankfurt/Oder: Andreas Eichhorn, 1594.

Elsbeth, Thomas. *Neue Ausserlesene Weltliche Lieder, zuvor niemals in Druck ausgangen, welche nicht allein lieblich zusingen, sondern auch auff Instrumenten zugebrauchen, mit fünff Stimmen*. Frankfurt/Oder: Friedrich Hartmann, 1599.

Franck, Melchior. *Musicalischer Bergkreyen, in welchen allweg der Tenor zuvorderst intonirt, in contrapuncto colorato auff vier Stimm gesetzt*. Nürnberg: Katharina Dietrich [Conrad Baur], 1602.

Haußmann, Valentin. *Fasciculus Neuer Hochzeit und Braut Lieder mit 4. 5. und 6. Stimmen*. Nürnberg: Paul Kauffmann, 1602.

Schaerer, Melchior. *Gesang mit dreyen Stimmen, Erster [Ander, Dritter] Theil [...]*. [Nürnberg, Paul Kauffmann, 1602].

Franck, Melchior. *Tricinia Nova Lieblicher Amorosischer gesänge, mit schönen Poetischen texten gezieret, und ettlicher massen nach Italiänischer art mit fleiss componirt*. Nürnberg: Abraham Wagenmann [David Kauffmann], 1611.

Metzger, Ambrosius. *Venusblümlein, Anderer Theil, Neuer, Lustiger, Weltlicher Liedlein, mit fünff Stimmen, welche nicht allein lieblich zu singen, sondern auch auff aller hand Instrumentis artlich zu gebrauchen, zum theil auff sonderbare Nomina und Acrostichidas*

gerichtet, auch mit schönen lateinischen lemnatis gezieret. Nürnberg: Leopold Fuhrmann, 1612.

Franck, Melchior. *Recreationes musicae. Lustige anmutige teutsche Gesäng mit schönen Texten neben etlichen Galliarden, Couranten und Aufzügen zu frölicher Musicalischer ergetzlichkeit in ehrlichen Conviviis vnd sonsten voce vel instrumentis zu gebrauchen mit 4. und 5. Stimmen de novo componirt.* Nürnberg: Georg Leopold Fuhrmann, 1613.

Herbst, Johann Andreas. *Theatrum Amoris. Neue Teutsche Amorosische Gesäng mit schönen lustigen Texten, nicht allein gantz lieblich zu singen: Sondern auch auff allerhand Musicalischen Instrumenten wol zu gebrauchen, nach art der Welschen Madrigalien mit 5. und 6. Stimmen componirt.* Nürnberg: Georg Leopold Fuhrmann, 1613.

Demantius, Johannes Christoph. *Erster Theil, neuer deutscher Lieder, welche zuvor durch den kunstreichen und geübten Musicum Gregorium Langium [...] mit dreyen Stimmen componiret, jetzund aber dem Liebhaber zur Lust [...] auffs neue, nach der vorigen Art, so viel müglich mit fünff Stimmen gesetzt.* Leipzig: Valentin am Ende [Thomas Schürer], 1614.

Haußmann, Valentin. *Venusgarten: oder Neue lustige liebliche Tantz Teutscher vnd Polnischer art auch Galliarden vnd Intraden mit 4. 5. 6. stimmen [...].* Nürnberg: Paul Kaufmann, 1615.

Zeuner, Martin. *Schöne Teutsche Weltliche Stücklein, mit vier und fünff Stimmen Componirt.* Nürnberg: Fuhrmanns Erben [Johann Friedrich Sartorius], 1617.

Zangius, Nikolaus. *Lustige Neue Deutsche Weltliche Lieder und Quodlibeten [...] Mit 5. und 6. Stimmen Componiret, Und nun durch Jacobum Schmidt [...] zusammen getragen und in Druck verfertiget.* Berlin: Johann Kallen, 1620.

BIBLIOGRAFIJA

Notne izdaje

Lagkhner, Daniel. *Flores Jessaei (1606). Florum Jessaeorum (1607)*, ur. Jože Sivec. *Monumenta artis musicae Sloveniae*, 34. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1998.

Lagkhner, Daniel. *Soboles musica*, 2. izdaja, ur. Jože Sivec. *Monumenta artis musicae Sloveniae*, 2. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995.

Viri

Nigrinus, Johannes. *Anagrammata quædam M. IOANNIS NIGRINI: ILLVSTRIBVS ALIQVOT BARONIBVS, NOBILIBVS, STRENVISQVE VIRIS, MECOENATibus munificentissimis, patronisq. singularibus, HONORIS DEBITI, ET piæ gratulationis ergò INSCRITTA, ANNO M. D. CI.* Tübingen: Georg Gruppenbach, 1601. Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek T 484 4° Helmst. (3).

Ursinus, Elias. *Restituens Medicus vires languentibus ægris. Christliche Trost Predigt nach der Begräbnuß Deß weyland Edlen vnd hochgelehrten Herrn Johannis Bierdümppfels der Artzney Doctoris vnd einer Ersamen Nieder-Oesterreichischen Landschafft Bestellten*

Medici zu Wien welcher den 1. Tag Junij dieses 1620. Jahrs [...] entschlaffen [...] Ward gehalten zu Hernals am Pfingsmontag bey grosser vnd Volckreicher versamblung. Durch Eliam Vrsinus Conariensem Saxonem, [...]. Nürnberg: Abraham Wagenmann, [1620]. Universitätsbibliothek Erfurt, Theol 4° 00899-900 (04).

Literatura

Böhm, Adalbert Mainhart. »Der Bundbrief der evangelischen Stände Österreichs ddo. Horn 3. Oktober 1608 nach dem Originale im Arhive der n. östr. Landschaft mit genealogisch-biographischen Anmerkungen«. *Notizenblatt. Beilage zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 4, št. 13 (1854), str. 321–328.

Bruns, Katharina. *Das deutsche Lied von Orlando di Lasso bis Johann Hermann Schein*. Doktorska dizertacija, Universität Zürich, 2006.

Coreth, Anna. »Job Hartmann von Enenkel. Ein Gelehrter der Spätrenaissance in Österreich«. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 55 (1944), str. 247–302.

Croph, Philipp Jacob. *Kurtze und gründliche Erzehlung von dem Ursprung, Einrichtung und Schicksaalen deß Gymnasii zu St. Anna in deß H. Röm. Reichs freyen Stadt Augspurg und dem Leben und Schrifften der darinnen ehemahls lehrenden Professorum und Rectorum, aus glaubwürdigen Original- und andern sichern Documenten gezogen*. Augsburg: Mertz und Mayr, 1740.

Eitner, Robert. *Biographisch-Bibliographisches Quellen-Lexikon der Musiker und Musikgelehrten der christlichen Zeitrechnung bis zur Mitte des neunzehnten Jahrhunderts*, 6. Band. Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1902.

Federhofer, Hellmut. »Die Musikpflege an der evangelischen Stiftskirche in Graz (1570–1599)«. *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 68/69 (1953), str. 69–97.

Förstemann, Karl Eduard. *Album Academiae Vitebergensis ab a. ch. MDII usque ad a. MDCII. Volumen secundum*. Halle: Maximilian Niemeyerl, 1894.

Gerber, Ernst Ludwig. *Neues historisch-biographisches Lexikon der Tonkünstler [...]. Dritter Theil*. Leipzig: A. Kühnel, 1813.

Göhler, Albert. *Verzeichnis der in den Frankfurter und Leipziger Messkatalogen der Jahre 1564 bis 1759 angezeigten Musikalien*. Leipzig: Kahnt, 1902.

Helms, Dietrich. »Die mehrstimmige Musik der Renaissance und der Begriff des 'Populären': eine Kritik«. V: Albrecht Classen, Michael Fischer, Nils Grosch (ur.), Kultur- und kommunikationshistorischer Wandel des Liedes im 16. Jahrhundert. Münster, New York, München: Waxmann, 2012, str. 127–154.

Hermelink, Heinrich. *Die Matrikeln der Universität Tübingen. Erster Band: Die Matrikeln von 1477–1600*. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1906.

Hinterndorfer, Robert. »Das Beispiel Christoph von Schallenburgs. Herausforderungen literarhistorischer Quellenforschung zum österreichischen Späthumanismus. Mit neuen Materialien zur Bio- und Ergographie«. V: Wynfried Kriegleder (ur.), *Literatur – Geschichte – Österreich. Probleme, Perspektiven und Bausteine einer österreichischen Literaturgeschichte. Thematische Festschrift zur Feier des 70. Geburtstags von Herbert Zeman*. Wien: LIT Verlag, 2011, str. 415–464.

Hübel, Ignaz. »Das Schulwesen Niederösterreichs im Reformations-Zeitalter. II. Teil: Besonderes«. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus im ehemahligen und im neuen Österreich* 54 (1933), str. 57–82.

Krobath, Erlefried. »Die Bürgermeister der Stadt Steyr und ihre Zeit (Fortsetzung)«. *Illustrierter Steyrer Geschäfts- und Unterhaltungs-Kalender für Stadt und Land* 67 (1960), str. 91–118.

Mayr, Josef Karl. »Evangelisches Leben in Wien am Beginne des 17. Jahrhunderts«. *Jahrbuch zur Geschichte des Protestantismus in Österreich* 68/69 (1953), str. 113–144.

Miklas, Helene. »Die Geschichte der 'Hohen Schule' zu Loosdorf von 1574–1627«. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 116 (2000/2001), str. 64–131.

Miklas, Helene. *Die protestantische »Hohe Schule« in Loosdorf 1574 – 1627. Meilenstein auf dem Weg der reformatorischen Pädagogik in Österreich oder eine bloße Episode?* Wien: WUV Universitätsverlag, 2001.

Mlinarič, Jože. »Posest Vetrinjske opatije na Štajerskem (ok. 1145–1786)«. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 17 (1981), str. 38–59.

Mlinarič, Jože. *Listine 1551–1599*. Gradivo za zgodovino Maribora 51. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 1986.

Moser, Hans Joachim. *Die Musik im frühevangeliſchen Österreich*. Kassel: Johann Philipp Hinnewal, 1954.

Nikitinski, Oleg Dmitrijewitsch. »Zum Ursprung des Spruches Nulla dies sine linea«. *Rheinisches Museum für Philologie* 142 (1999), str. 430–431.

Oman, Žiga. *Dokumenti o reformaciji in protireformaciji v Mariboru 1589–1607. Kritična objava arhivskih dokumentov*. Gradivo za zgodovino Maribora, 37. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2012.

Oman, Žiga. *Evangelikaški Maribor. Mesto in njegova bližnja okolica v času reformacije in protireformacije v 16. in na začetku 17. stoletja, s poudarkom na času vrhunca in zatrtja tukajšnje evangeličanske skupnosti med letoma 1587 in 1602*. Magistrsko delo, Univerza v Mariboru, 2010.

Sivec, Jože. »Daniel Lagkhner (Lackner), ein vergessener Zeitgenosse von Jacobus Gallus«. V: *Gallus in mi. Slovenski glasbeni dnevi 1991*. Ljubljana: Festival, 1991, str. 49–57.

Sivec, Jože. »Daniel Lagkhner. Neues zum Musikrepertoire der Reformation in Niederösterreich«. V: Rudolf Flotzinger (ur.), *Studien zur Musikgeschichte des Ostalpen- und Donauraums I*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1983, str. 11–41.

Sivec, Jože. »Zbirka 'Flores Jessaei' Daniela Lagkhnerja (Lacknerja)«. *Muzikološki zbornik* 14 (1978), 19–35.

Sivec, Jože. »Zbirka 'Florum Jessaeorum' (Nürnberg 1607) Daniela Lagkhnerja«. *Muzikološki zbornik* 12 (1976), str. 5–15.

Sivec, Jože. »Zbirka 'Soboles musica' (Nürnberg 1602) Daniela Lagkhnerja«. *Muzikološki zbornik* 16 (1980), str. 5–30.

Sivec, Jože. *Kompozicijski stavek Daniela Lagkhnerja*. Dissertationes 13/1. Ljubljana: SAZU, 1982.

Toš, Maja. *Die Stubenberg auf Wurmberg. Zwei Jahrhunderte einer Familiengeschichte (1441–1616)*. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommision für Steiermark, 2020.

NEMŠKE PESMI DANIELA LAGKHNERJA (1606)

Povzetek

Leta 1606 je nürnberški tiskar Paul Kauffmann natisnil zbirko nemških posvetnih pesmi skladatelja Daniela Lagkhnerja. Edini in žal nepopolno ohranjeni izvod tega glasbenega tiska danes hrani Jagelonska univerzitetna knjižnica v Krakovu. Kljub izgubi dveh od prvotno štirih glasovnih zvezkov je zbirka pomemben in informativen vir, saj omogoča dragocen vpogled v skladateljevo delo ter njegovo družbeno in glasbeno okolje.

Lagkhner se je pojavil v javnosti le v kratkem obdobju njegovega življenja. Med letoma 1601 in 1607 je poskrbel za objavo svojih del in poleg *Novih nemških pesmi* iz leta 1606 so v Nürnbergu izšle še tri zbirke z uglasbitvami latinskih besedil: *Soboles musica* (1602), *Flores Jessaei* (1606) ter *Florum Jassaeorum semina* (1607). Ker se je arhivsko gradivo iz Lagkhnerjevega neposrednega okolja delovanja skozi stoletja večinoma izgubilo, so predgovori in naslovi njegovih publikacij pravzaprav najpomembnejši vir biografskih podatkov.

Daniel Lagkhner se je rodil v Mariboru in je očitno večino življenja preživel v Loosdorfu v Spodnji Avstriji. Tam je kot organist in glasbenik deloval v službi baronov Losenstein. Mesto Loosdorf je leta 1574 ustanovilo protestantsko latinsko šolo, ki je med svoje vrste pritegnila številne premožne meščane in plemiče, bodisi kot učence, učitelje ali podpornike. Zdi se, da je bil Lagkhnerjev družabni krog na lokalni ravni precej omejen, vsekakor pa je negoval stike z uglednimi (protestantskimi) družbenimi krogi. Poleg baronov Losenstein so bili to plemiška družina Enenkel, dunajski zdravnik Johannes Bierdümphel, sodnik mesta Steyr Paul Trauner, pesnika Johannes Nigrinus in Elias Ehinger ter številni drugi izobraženci. Dokazati je mogoče, da so Lagkhnerjeve nemške pesmi v prepisih krožile med njegovimi znanci vsaj desetletje pred njihovo objavo.

Lagkhnerje posvetne nemške pesmi so povsem v skladu s tradicijo njegove dobe in tisk lahko uvrstimo v dolgo vrsto glasbenih zbirk nemških posvetnih pesmi s konca 16. in začetka 17. stoletja. Čeprav fragmentarno stanje izvoda onemogoča poglobljeno preučevanje skladateljskega sloga, je že na prvi pogled očitno, da imajo pesmi kompleksne polifonično-imitativne strukture. Med vsega skupaj 23. pesmimi je le devet besedilnih predlog znanih izključno iz Lagkhnerjeve zbirke, ostala besedila pa se pojavijo vsaj še v eni, pogosto pa tudi v več zbirkah nemških pesmi drugih skladateljev.

Lagkhner je zbirko nemških pesmi posvetil šestim plemenitim in uglednim gospodom iz svojega ožjega prijateljskega kroga, posredno pa je nagovoril tudi širši krog izobražencev. Prav zato se zdi neprimerno, da bi Lagkhnerjeve posvetne pesmi uvrščali med popularno kulturo. V zgodnjem 17. stoletju je tiskana glasba, bodisi posvetne bodisi sakralne narave, ostala ekskluzivna oblika umetniškega izražanja. Bila je namenjena izključno privilegiranim slojem družbe in hkrati dostopna le njim.

GERMAN SONGS BY DANIEL LAGKHNER (1606)

Summary

In 1606, the Nuremberg printer Paul Kauffmann published a collection of German secular songs by the composer Daniel Lagkhner. Although only a partially preserved copy survives in the Jagiellonian Library in Krakow, the printed collection is an important and informative source, despite the loss of two of the original four-part books because it provides valuable insights into the composer's work and his social and musical environment.

Lagkhner only appeared in public briefly between 1601 and 1607 when he published his works. In addition to his *Neue Deutsche Lieder* of 1606, three collections of settings of Latin texts by the composer were published in Nuremberg: *Soboles musica* (1602), *Flores Jessaei* (1606), and *Florum Jassaeorum semina* (1607). Since the archival records from his milieu have largely been lost over the centuries, the prefaces and titles of Lagkhner's publications remain the most important source of biographical information.

Daniel Lagkhner was born in Marburg an der Drau (now Maribor) and apparently spent the greater part of his life in Loosdorf, Lower Austria, where he worked as an organist and musician under the patronage of the Barons of Losenstein. The town of Loosdorf established a Protestant Latin school in 1574, which attracted numerous affluent citizens and nobility who were either pupils, teachers, or patrons. Lagkhner's social circle appears to have been rather limited locally. However, he did interact with several respected members of the elite. In addition to the Barons Losenstein, these included the noble Enenkel family, the Viennese physician Johannes Bierdümphel, the Steyr town judge Paul Trauner, poets Johannes Nigrinus and Elias Ehinger, and several other intellectuals. There is evidence that Lagkhner's German songs circulated in manuscript among his acquaintances at least a decade before their publication.

In keeping with the traditions of his era, Lagkhner's anthology of secular German songs aligns with the extensive lineage of German song publications from the late sixteenth and early seventeenth centuries. Although the fragmented condition of the copy hinders an in-depth study of the compositional style, the songs appear to exhibit complex polyphonic-imitative structures. Among the twenty-three total songs, only a subset of nine song lyrics are known exclusively through Lagkhner's collection, with the rest being readily available in one, and often multiple, collections by other composers.

Lagkhner dedicated his collection of German songs to six noble and esteemed gentlemen in his immediate circle, creating an indirect appeal to a cultured audience. For this very reason, it seems rather inappropriate to categorize his secular songs as popular culture. During the early seventeenth century, printed music, whether of a secular or sacred nature, remained an exclusive form of artistic expression, meant exclusively for and accessible only to the privileged segments of society.

DEUTSCHE LIEDER VON DANIEL LAGKHNER (1606)

Zusammenfassung

1606 erschien in der Nürnberger Druckerei von Paul Kauffmann eine Sammlung deutscher weltlicher Lieder des Komponisten Daniel Lagkhner. Obwohl sich heute nur noch ein unvollständig erhaltenes Exemplar in der Jagiellonischen Bibliothek in Krakau befindet, stellt der Druck trotz des Verlustes von zwei der ursprünglich vier Stimmhefte eine wichtige und informative Quelle dar. Daraus lassen sich wertvolle Erkenntnisse über das Schaffen des Komponisten und sein soziales und musikalisches Umfeld gewinnen.

Lagkhner trat nur in einem kurzen Zeitraum zwischen 1601 und 1607 mit der Veröffentlichung seiner Werke an die Öffentlichkeit. Neben seinen *Neuen deutschen Liedern* von 1606 erschienen in Nürnberg noch drei weitere Sammlungen des Komponisten, die Vertonungen lateinischer Texte enthalten: *Soboles musica* (1602), *Flores Jessaei* (1606) und *Florum Jassaeorum semina* (1607). Da die Archivalien aus dem Umfeld Lagkhners im Laufe der Jahrhunderte weitgehend verloren gegangen sind, bleiben die Titel und Vorworte zu seinen Veröffentlichungen die wichtigste Quelle für biographische Informationen.

Daniel Lagkhner stammte aus Marburg an der Drau (heute Maribor) und verbrachte offenbar einen Großteil seines Lebens in Loosdorf in Niederösterreich, wo er unter dem Patronat der Freiherren von Losenstein als Organist und Musiker tätig war. In Loosdorf bestand seit 1574 eine evangelische Lateinschule, der mehrere Personen aus dem wohlhabenden Bürgertum und dem Adel als Schüler, Lehrer oder Gönner verbunden waren. Lagkhners sozialer Kreis scheint relativ lokal begrenzt gewesen zu sein, doch verkehrte er mit mehreren angesehenen Persönlichkeiten, die zu einer gewissen Elite gehörten. Dazu zählten neben den Freiherren Losenstein noch die Adelsfamilie Enenkel, der Wiener Arzt Johannes Bierdümphel, der Steyrer Stadtrichter Paul Trauner, die Dichter Johannes Nigrinus und Elias Ehinger sowie eine Reihe weiterer Gelehrter. Es lässt sich nachweisen, dass Lagkhners Lieder mindestens ein Jahrzehnt vor ihrer Veröffentlichung als Manuskripte in seinem Bekanntenkreis kursierten.

Lagkhners Liedsammlung reiht sich in eine lange Reihe deutscher weltlicher Lieddrucke des späten 16. und frühen 17. Jahrhunderts ein und steht ganz in der Tradition ihrer Zeit. Die kompositorischen Stilmittel können aufgrund der fragmentarischen Überlieferung des Druckes zwar nicht eingehend untersucht werden, doch scheint es sich um komplexe polyphon-imitative Sätze zu handeln. Nur ein kleiner Teil der neun (von insgesamt 23) Liedtexte ist ausschließlich aus Lagkhners Liedersammlung bekannt, während die anderen Texte noch mindestens von einem, meist aber gleichzeitig von mehreren Komponisten vertont wurden.

Lagkhner widmete seine deutschen Lieder sechs adeligen und vornehmen Herren aus seinem unmittelbaren regionalen Umfeld zu deren Vergnügen und wandte sich damit an einen gebildeten Adressatenkreis. Seine Lieder als populäres Kulturgut zu bezeichnen, ist nicht zielführend, denn noch zu Beginn des 17. Jahrhunderts war gedruckte Musik, ob weltlich oder geistlich, ein exklusives Kunstprodukt, das nur einem kleinen Kreis vorbehalten und zugänglich war.

Dr. Fran Zavrnik – utemeljitelj jugoslovanske hematologije (1888–1963) (ob 60. letnici njegove smrti)

Marjan Toš*

Potrjeno – Accepted: 8. 12. 2023 | Objavljeno – Published: 21. 12. 2023

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 929Zavrnik F., 94(497.4):636.09

Marjan Toš: Dr. Fran Zavrnik – utemeljitelj jugoslovanske hematologije (1888–1963) (ob 60. letnici njegove smrti). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 94=59(2023), 4, str. 33–53

Fran Zavrnik je bil eden izmed najbolj prizadevnih veterinarskih učiteljev, znanstvenih delavcev in organizatorjev visokih veterinarskih šol. Velja za utemeljitelja jugoslovanske hematologije in za utemeljitelja slovenske veterinarske terminologije. Z družino je med obema svetovnima vojnama dalj časa živel in deloval v Zagrebu, po letu 1945 pa se je znanstveno in pedagoško razdajal v Sloveniji. Dr. Fran Zavrnik je navdahnjen z idejo in vizijo o organiziranju zagrebških Slovencev s svojim trdnim delom in prizadevanjem zaslužen za ustanovitev Slovenskega doma. Bil je ustanovni član tega društva 2. oktobra 1929. Poglavitna pozornost pa velja Zavrnikovemu strokovnemu delu na področju veterine. Bil je izjemen znanstvenik na tem področju in med utemeljitelji jugoslovanskega in slovenskega veterinarstva. Sam ali s sodelavci je kot vneti raziskovalec in znanstvenik raziskoval predvsem celične elemente krvi in hemopoetskih organov. Postavil je tudi temelje zgodovini veterinarstva na Slovenskem.

Ključne besede: veterina, anatomija, histologija, embriologija, hematologija, domače živali, terminologija, slovenski znanstveniki.

* Marjan Toš, magister in doktor zgodovinskih znanosti, profesor zgodovine in geografije, upokojeni muzejski svetovalec, SI 2230 Lenart v Slovenskih goricah, marjan.tos@gmail.com. – *Marjan Toš, PhD in Historical Sciences, Professor of History and Geography, retired Museum Consultant, SI 2230 Lenart v Slovenskih goricah, marjan.tos@gmail.com.*

1.01 Original Scientific Article

UDC 929Zavrnik F., 94(497.4):636.09

Marjan Toš: Dr. Fran Zavrnik – the founding father of the Yugoslavian haematology (1888–1963) (on the occasion of the 60th anniversary of his death). Review for History and Ethnography, Maribor 94=59(2023), 4, pp. 33–53

Dr. Fran Zavrnik was a highly regarded veterinary teacher, scientist and organizer of veterinary colleges. He is credited with being the founding father of both Yugoslavian haematology and Slovenian veterinary terminology. While he and his family lived and worked in Zagreb for a long time between the World Wars, after 1945 he devoted himself to science and teaching in Slovenia. Dr. Zavrnik's hard work and efforts were instrumental in establishing the Slovenian Home as a gathering place for Slovenians in Zagreb. He was a founding member of this association on 2 October 1929. Dr. Zavrnik's contributions to the field of veterinary medicine were particularly noteworthy. He was an outstanding scientist in this field and one of the founding fathers of both Yugoslavian and Slovenian veterinary medicine. As a keen researcher and scientist, he conducted research on the cellular elements of the blood and haemopoietic organs, whether alone or with his colleagues. He also laid the foundations for the history of veterinary medicine in Slovenia.

Keywords: veterinary medicine, anatomy, histology, embryology, haematology, domestic animals, terminology, Slovene scientists.

SLOVENSKOGORIŠKI ROJAK, ZNANSTVENIK IN UNIVERZITETNI PROFESOR

Novembra 2023 je minilo okroglih 60 let od smrti uglednega slovenskega znanstvenika, pedagoškega delavca in veterinarja dr. Frana Zavrnik. Fran (Ivan) Zavrnik se je rodil 12. novembra leta 1888 v Slovenskih Goricah na Štajerskem, v vasi Zgornja Voličina v župniji Sv. Ruperta v današnji Občini Lenart v Slovenskih goricah¹. Njegovi starši, Ivan Zavrnik in Jožefa Zavrnik (rojena Vogrin), so bili majhni zemljiški posestniki. Po rojstvu otrok se je družina preselila v Jablance², v sosednjo župnijo Sv. Barbara, zato je Fran osnovno šolo končal v Koreni (Sveta Barbara v Slovenskih Goricah)³. Že takrat je njegov učitelj opazil, kako nadarjen je Fran, in je zato njegovemu očetu

¹ Zgornja Voličina je eno od naselij v Krajevni skupnosti (KS) Voličina v današnji Občini Lenart v Slovenskih goricah. Zasledili smo tudi navedbo, da je bil Zavrnik rojen v Strmi gori (njeni avtorji celo napačno pišejo Stara gora) v Zgornji Voličini. V nekaterih zapisih se kot datum Zavrnikovega rojstva omenja 12. februar, kar pa je očitno lapsus calami, saj je v obeh osebnih dokumentih (iz let 1925 in 1961), ki jih je napisal sam Zavrnik, kot datum rojstva naveden 12. november 1888.

² Pismo Milene Munda iz Maribora z dne 30. 11. 2023. Za njeno dragoceno pomoč ter za bogato arhivsko in slikovno gradivo iz osebnega arhiva se gospe Munda iskreno zahvaljujem.

³ Zgornja Korena je naselje v Občini Duplek. Po odpravi svetniških imen leta 1952 so nekdanjo Sv. Barbaro preimenovali v Koreno in je bila do reforme lokalne samouprave v Republiki Sloveniji leta 1994 del občine Maribor.

predlagal, naj sin nadaljuje šolanje. V tem času so številni otroci šolanje končali v četrtem razredu ljudske šole, v glavnem zaradi finančnih razlogov, saj jim večina staršev ni mogla privoščiti nadaljnjega šolanja⁴. Fran je v Mariboru končal šest razredov klasične gimnazije⁵, sedmi in osmi razred pa v Novem mestu, kjer je leta 1908 tudi maturiral. Istega leta se je na Dunaju vpisal na veterino in 11. aprila 1913 tudi diplomiral. Diplom o končani Visoki veterinarski šoli na Dunaju in diplomo o doktoratu na Dunaju, obe napisani v latinščini, sta podpisala rektor prof. dr. Theodor Panzer in promotor prof. dr. Leopold Reisinger.

Slika 1: Iz družinskega albuma Zavrnikovih (osebni arhiv Milene Munda).

Njegovo organizacijsko in raziskovalno delo se je začelo še v študijskih letih, ko je bil prvi predsednik študentskega kluba Društva slovenskih veterinarjev. Po končanem študiju se je najprej zaposlil v vasi Vransko pri Celju v Savinjski dolini. Tam je služboval od 1. junija 1913 do 31. januarja 1919. Takratni veterinarji so veterinarsko prakso opravljali po vaseh, do katerih so najpogosteje hodili kar peš. Na Vranskem je Zavrnik dočakal tudi prvo svetovno vojno,

⁴ Začetki šolstva v Koreni segajo v leto 1812. Tega leta so pri Sveti Barbari na Spodnjem Štajerskem v takratnem Avstrijskem cesarstvu pričeli graditi šolo.

⁵ Zanimivo je, da ga v zborniku *Nepozabna klasična gimnazija Maribor*, Umetniški kabinet Primoža Premzla Maribor (ur. Primož Premzl), Maribor 2023, niso posebej predstavili kot nekatere druge pomembne dijake, ki so po maturi doštudirali in postali prepoznavni javni, kulturni, politični in znanstveni delavci.

ko je bil mobiliziran v avstro-ogrsko vojsko. Najprej se je boril na ruskem bojišču (galicijskem), kasneje pa na italijanskem v provinci Trento. Po razpadu Avstro-Ogrske monarhije se je izognil italijanskim zaporom in sredi novembra leta 1918 prevzel dolžnost veterinarja v konjeniškem depoju korpusa generala Maistra v vasi Rače pri Mariboru. Med vojno, 10. avgusta 1915, se je Fran Zavrnik poročil z Avrelijo Zlato Dastich v cerkvi Maria Trost. Zanimiv je podatek, da je Deželna vlada za Slovenijo v Ljubljani z odločitvijo št. 5499, 5. aprila leta 1920, ženinu dovolila spremembo rojstnega priimka iz Zavrnik v Zavrnik.

1. februarja 1919 je Zavrnik prešel v civilno službo in postal okrajni veterinar na Ptuj. Takrat je bila ustanovljena tudi prva slovenska administracija, tako da je imel Zavrnik na Ptuj polne roke dela. Tam je ostal do 6. oktobra 1919. Istega leta ga je profesor Podaubsky, ustanovitelj Visoke veterinarske šole v Zagrebu, povabil, naj sprejme profesorsko mesto na katedri za histologijo in embriologijo. Podaubskega naj bi na Zavrnik opozoril profesor Plasaj. Zavrnik je ponudbo sprejel. Medtem je bil 1. novembra 1919 premeščen v Mursko Soboto k civilnemu komisariatu za Prekmurje⁶. Tam je dobil nalogo, naj organizira veterinarsko službo. Zavrnik je v Murski Soboti ostal do 22. januarja 1921.⁷ Od tam je odšel v Zagreb, kjer je 23. januarja 1921 postal redni profesor in predstojnik katedre za histologijo in embriologijo na Visoki veterinarski šoli. Ta dan velja tudi za ustanovni dan Zavoda za histologijo in embriologijo, čeprav je bil formalno ustanovljen šele 12. aprila 1922. V Zagreb se je vozil s Ptuja, saj je bilo takrat nemogoče dobiti stanovanje v Zagrebu. Določene izkušnje za poučevanje teh dveh predmetov je imel iz dela v histološkem laboratoriju na Dunaju pri profesorju Schumacherju. S predavanji je začel 30. novembra 1921, trajala pa so tri semestre. Istega leta je postal rektor te šole (1921/1922), naslednji dve leti pa je bil prorektor (1922/1923 in 1923/1924). V času, ko je prevzel mesto rektorja, je obstajala velika nevarnost, da bodo šolo zaprli, in to zaradi slabega odnosa intelektualnih krogov do nezadostno uveljavljenega veterinarstva. Zavrnik je izredno zaslužen za ohranitev šole in za odpiranje višjih semestrov. Že v času študija se je začel ukvarjati s histologijo in embriologijo kot demonstrator na zavodu profesorja Schumacherja, kjer

⁶ Do priključitve Prekmurja h Kraljevini SHS je po nalogu pariške mirovne konference prišlo 12. avgusta 1919. Vojska kraljevine SHS je tega dne pod vodstvom generala Krste Smiljanića vkorakala v Prekmurje. Iz Maribora so prišle vojaške enote pod poveljstvom hrvaškega podpolkovnika Vladimirja Uzorinca. Dan pozneje je vojska brez boja zasedla celotno ozemlje, ki je v skladu s sklepi pariške mirovne konference pripadlo Kraljevini SHS. Vojska je nato 17. avgusta v Beltincih predala upravo nad Prekmurjem civilnemu upravitelju Lajnšicu. Ob tej priložnosti se je na množičnem zborovanju v Beltincih zbralo več kot 20.000 ljudi, ki so podprli priključitev Prekmurja k matični domovini.

⁷ Filip Škiljan, Fran Zavrnik, Zagreb, 2019, 10.

je začel pripravljati disertacijo s področja histologije. Doktoriral je 11. julija 1914 s temo »Beiträge zum histologischen Bau der Aorta und einiger anderer Arterien des Pferdes, sowie Untersuchungen an der Pferdeaorta in den verschiedenen Al⁸. Z znanstveno raziskovanim delom je nato nadaljeval vse do pozne starosti in se uveljavil kot eden največjih veterinarskih strokovnjakov v nekdanjem jugoslovanskem in celo evropskem prostoru. O tem priča njegova bogata znanstvena bibliografija, ki navajamo ob koncu prispevka.

USTANOVITELJ SLOVENSKEGA DRUŠTVA V ZAGREBU

Za časa Kraljevine Jugoslavije⁹ je Zavrnik v Zagrebu ustanovil slovensko društvo, iz katerega se je kasneje razvilo današnje Kulturno-prosvetno društvo Slovenski dom. Fran Zavrnik je 2. oktobra leta 1929 sklical prvi delovni sestanek, ki je potekal v prostorih zagrebške izpostave ljubljanskega dnevnika Jutro v Gundulićeve ulici št. 29. Na sestanek je prišel dobro pripravljen in je zbranim predstavil namen ustanovitve in cilje društva. Dogovorili so se, da ga bodo poimenovali Slovenska knjižnica in čitalnica. Zavrnik je postal predsednik ustanovnega odbora, medtem ko so za podpredsednika izbrali dr. Borisa Zarnika. Ostali člani odbora so bili Hugo Rumpert, Fran Kogoj, Radoje Hudoklin, Vladimir Vaupotič, Garšelin (ime ni znano), Franc Zdolšek, Robert Zalokar, Avgust Arselin in Hinko Nučič. Na prvem sestanku so se dogovorili o društvenih pravilih za delovanje in jih poslali redarstvu v Zagrebu, ki jih je moralo potrditi. Zanimivo je, da je novo društvo (Slovenska knjižnica in čitalnica) moralo pridobiti soglasje Slovenskega prosvetnega društva v Zagrebu, ki je bilo ustanovljeno leto poprej, da se strinjajo z ustanovitvijo novega slovenskega društva v Zagrebu. Po razpoložljivih podatkih lahko ocenimo, da so številni zagrebški Slovenci takrat delovali istočasno v obeh društvih.

Po uvedbi šestojanuarske diktature so morali ukiniti nacionalna imena posameznih društev in tako so državni organi od Slovenske knjižnice in čitalnice zahtevali, naj spremeni ime. Zato so se 30. oktobra 1929 člani ustanovnega odbora odločili za novo ime Narodna knjižnica in čitalnica (NAKIČ). Dopis o novem imenu društva je dr. Zavrnik poslal zagrebškemu redarstvu in 9. novembra 1929 je veliki župan zagrebških oblasti potrdil pravila delovanja društva.

⁸ Filip Škiljan, Fran Zavrnik, Zagreb, 2019, 8.

⁹ Kraljevina Jugoslavija je bila država, ki je nastala leta 1929 s preimenovanjem Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Formalno je bila ukinjena po drugi svetovni vojni, ko je ustavodajna skupščina 29. novembra 1945 razglasila ustanovitev Federativne ljudske republike Jugoslavije.

Slika 2: Prof. Zavrnik na Velebitu (osebni arhiv Milene Munda).

Ustanovitev društva so objavili številni tedanji dnevniki, Obzor, Jutarnji list in Novosti. Odbor je poskrbel za izdelavo vpisnih list in članskih izkaznic. Kmalu so dobili tudi prve knjige, ki jih je uredništvo časopisa Jutro podarilo NAKIČ-u. Leta 1930 so imeli v knjižnici že 1295 knjig; od tega je bilo 952 knjig v slovenščini, 150 v hrvaščini in 193 v nemščini. Knjižnica je bila odprta dvakrat tedensko ter v nedeljo dopoldne. Število knjig je hitro raslo in do oktobra leta 1932 je bilo v knjižnici že 2600 naslovov. V štirih mesecih od ustanovitve je društvo štelo že 211 članov. Že v začetnem obdobju so ustanovili šahovsko sekcijo, organizirali plesni tečaj in vse je bilo pripravljeno tudi za ustanovitev pevskega zbora in za začetek javnih predavanj. Dr. Fran Zavrnik je bil predsednik društva do 3. skupščine 26. februarja 1933. Takrat je bil za predsednika izbran dr. Boris Zarnik, ki je vodil društvo do leta 1938, ko ga je ponovno za leto dni prevzel dr. Fran Zavrnik (1938–1939). Prostori društva so bili do leta 1934 v Gunduličevi ulici št. 29, potem pa so se preselili v Ulico kraljice Marije¹⁰ (današnja Hebrangova), od leta 1938 pa v Berislavičevo ulico št. 11.

¹⁰ Kraljica Marija je bila tretja hčerka romunskega kralja Ferdinanda, rojena leta 1900. Ni bila le lepa, temveč tudi pametna, saj je poleg romunščine tekoče govorila še angleško,

Članstvo društva je od ustanovitve naprej hitro raslo in leta 1930 je štelo že 1023 članov. Od tega je bilo 270 delavcev in nameščencev, 170 obrtnikov in trgovcev, 105 obrtniških in trgovskih pomočnikov, 20 svobodnih akademskih poklicev, 265 uradnikov, 97 dijakov in 106 gospodinj. Zavrnik se je med delovanjem v NAKIČ-u najbolj izpostavil z organizacijo javnih predavanj in z ustanovitvijo glasila *Odmev*. Največ javnih predavanj v organizaciji NAKIČ-a sta imela prav Fran Zavrnik in Boris Zarnik. Zaradi velikega števila predavanj je Narodni dom, kot se je NAKIČ imenoval od leta 1936, leta 1937 dobil častni naslov *Drugega ljudskega učilišča* v Zagrebu. Glasilo *Odmev* je bilo za zagrebške Slovence zelo pomembno, čeprav je izhajalo samo leta 1932.

* * *

»Njegova prva ljubezen je bilo znanstveno raziskovanje posameznih vej veterine, čemur je posvetil vse svoje življenje. Ker pa ga je usoda pripeljala na Hrvaško, je želel povezati Slovence, ki jih je bilo takrat tukaj zelo veliko. Pred prvo svetovno vojno je bilo namreč v Zagrebu kar 14 odstotkov Slovencev in zato je bilo smiselno ustanoviti društvo, kjer bi se zbirali Slovenci. In tako je Fran Zavrnik leta 1929 začel s pobudo o ustanovitvi današnjega Kulturno prosvetnega društva Slovenski dom.«¹¹

V sklopu proslave 1. decembra¹² je uredništvo časopisa *Odmev* objavilo njegov tekst o Dnevu združitve. V njem je takole zapisal: *»Naša Jugoslavija je nastala z našo voljo. Volja naroda je velika stvar. Ta volja se je rodila iz srca, razuma pa je bilo malo. Malo pogledov je bilo takrat uperjenih v prihodnost ... V glavnem si večina ljudi takrat ni razbijala glave z neizpodbitno resnico, da je z vsakim mladim gospodarstvom težko. Moramo zasukati rokave in na delo ... Pojem države nam ni povsem jasen, ko pa smo državo, pri tem mislim na Avstrijo, videli kot nekaj, kar je treba porušiti. Naučili smo se rušiti, ne pa zidati in graditi. V tem smislu je bil najbolj realen naš kmet, ker je menil, da bo moral*

nemško in francosko. Po poroki z jugoslovanskim kraljem Aleksandrom I. 8. junija 1922 pa se je zelo hitro naučila tudi srbsčine. Pravijo, da je med ljudmi postala priljubljena že pred poroko, ko je z balkona Starega dvora, potem ko je prvič prišla v svojo novo domovino, zbrane pozdravila: *»Ja vam od srca blagodarim!«*

Marija in Aleksander sta postala vzor za vse evropske kraljevske pare, saj sta živela skladno in umaknjeno. Zakon je bil kronan s tremi sinovi. Rade so jo imele vaščanke in meščanke, saj je odpirala nove šole, bolnice, vrtce in darovala dobrodelnim organizacijam. Pridnim, a revnim otrokom je pomagala, da so lahko nadaljevali šolanje (prim. <https://www.istorijskizabavnik.rs/blog/2019/9/15/ru80q6hdzjtz53pvxvwaoti3su5rz> z dne 30.11. 2023).

¹¹ www.prvi.rtvsl.si/podcast/sotocja z dne 30. 11. 2023.

¹² *Dan ujedinjenja* (ustanovitev prve jugoslovanske države SHS 1918).

davke plačevati enako kot doslej, vendar jih bo zdaj plačeval zase. Samo kot močen, enoten narod se lahko upremo, kot posamezniki pa smo izgubljeni. S suženjstvom naroda pride tudi gospodarsko suženjstvo.»¹³ Zavrnikovo izrazito projugoslovansko stališče prihaja do izraza predvsem v naslednjih besedah: »Če slišimo nekoga, da govori proti svoji državi, ga moramo spomniti, da govori proti sebi. Lahko nasprotujemo vladi, vendar nikoli državi. Domovina ima vedno prav, kot pravijo Američani, če pa tako ne mislimo, naj nam bo 1. december v opomin, da krenemo na pravo pot in tako najboljše praznujemo naš narodni praznik ...«¹⁴

ZAVRNIKOVA USODA V ČASU DRUGE SVETOVNE VOJNE V NEODVISNI DRŽAVI HRVAŠKI (NDH)

Aprilski napad sil osi na Kraljevino Jugoslavijo je Zavrnik dočakal v Zagrebu, kjer je bila ustanovljena Neodvisna država Hrvaška (NDH). To je bila marionetna država, ki je nastala na območju današnje Hrvaške in Bosne in Hercegovine po razpadu Kraljevine Jugoslavije. 10. aprila 1941 je namestnik ustaškega vodje Anteja Pavelića Slavko Kvaternik v Zagrebu razglasil NDH z blagoslovom Tretjega rajha in Italije, ki sta okupirala ta del Jugoslavije¹⁵. Po ustanovitvi NDH je 18. junija 1941 Ante Pavelić Frana Zavrnika upokojil kot rednega profesorja Veterinarske fakultete hrvaške univerze v Zagrebu. Te dolžnosti so ga razrešili 7. avgusta. Prejel je pokojnino v višini 94,10 % plače in 70 % dodatka na položaj (5.698,75 kun). O tem obdobju njegovega življenja ni veliko podatkov. Zavrnik je namreč pripadal prostozidarski loži »*Maksimilijan Vrhovec*« v Zagrebu in so ga prijeli skupaj z drugimi prostozidarji jeseni leta 1941.¹⁶ Zdi se, da je bil član prostozidarske lože že od leta 1920. Prostozidarji zaradi svojih kozmopolitskih in liberalnih pogledov na svet za

¹³ Odmev, leto 1, št. 2, 1 in Filip Škiljan, Fran Zavrnik, Zagreb, 2019, 24–26.

¹⁴ Odmev, leto 1, št. 2, 1 in Filip Škiljan, Franc Zavrnik, Zagreb, 2019, 26.

¹⁵ www.plus.cobiss.net; NDH – Neodvisna država Hrvaška = Independent State of Croatia (1941–1945) in Leksikon Sova, Ljubljana 2006. Neodvisna država Hrvaška je obstajala do leta 1945, njene oborožene sile in številni civilisti pa so se umaknili proti Avstriji, da bi se predali zahodnim zaveznikom. Britanska vojska jih je ustavila pri v Pliberku na avstrijskem Koroškem in jih predala jugoslovanskim partizanom. S to izročitvijo so se začeli še bolj množično nadaljevati poboji izročenih na »križevem potu« od taborišča do taborišča vse do romunske in bolgarske meje. V povojnih komunističnih pobojih je bilo med »križevim potem« pobitih na deset tisoče Hrvatov.

¹⁶ Prostozidárstvo je mednarodno »bratsko« društvo. Člani tega društva se združujejo v posameznih enotah – ložah, in si delijo podobne ideale moralne in metafizične narave. Pojavljajo se različna tolmačenja o opredeljenosti te organizacije tako do religije kot do drugih nazorskih vprašanj. Zavrnik je bil član prostozidarske lože od leta 1920.

naciste in ustaše niso bili sprejemljivi, zato so jih tudi preganjali. Prav tako so bili najpogostejše zelo projugoslovansko orientirani, kar je ustaše posebej motilo. Po nekaj posamičnih aretacijah prostožidarjev so v noči z 10. na 11. november 1941 sledile množične aretacije. Aretirane so drugega za drugim odpeljali v prostore zagrebškega redarstva v Đorđićevi ulici. Ko so vse zbrali po skupinah, so jih še isto noč prepeljali v zapor na Savski cesti. Tam so jih vse skupaj zaprli v eno sobo, po štirideset ljudi skupaj. Samo nekaj posameznikov iz te skupine so po posredovanju ljudi na visokih položajih izpustili na prostost. Iz Savske ceste so prostožidarje 12. novembra odpeljali na glavno železniško postajo, kjer se jim je pridružilo pet aretiranih hrvaških politikov. 13. novembra so prispeli v zapor Stara Gradiška¹⁷, kjer so jih razporedili v dveh prostorih zaporniške bolnišnice, imenovane »Hotel Gagro«. Prostožidarjem so posebej zamerili, ker so se borili proti katolicizmu in se niso spopadali s pripadniki pravoslavne vere in starokatoliki. Dr. Fran Zavrnik je že 16. avgusta 1921 skupaj s svojo soprogo in tremi otroki prešel s katoliške na pravoslavno vero. Razlogov za takšno odločitev ne poznamo. Najbrž je želel boljše delovno mesto, napredovanje in višje prihodke. Verjetno je pričakoval, da bo kot pravoslavni vernik imel več možnosti za osebni razvoj in za boljše materialne pogoje za preživljanje družine. V nemirnih časih druge svetovne vojne se je Zavrnik z družino vred spreobrnil nazaj in postal katolik. To je storilo tudi večje število drugih pravoslavnih vernikov v Zagrebu. Vrnitev v katoliško vero mu je odobril Nadškofovski duhovni sedež 16. julija 1941, kar se je tudi zgodilo 21. julija v Župniji Svetega Marka. A spreobrnitev iz pravoslavne v katoliško vero Zavrniku ni pomagala, da ga ne bi skupaj z ostalimi prostožidarji zaprli v taborišču Stara Gradiška. Skupaj s Franom Zavrnikom so bili zaprti še prostožidarji dr. Antun Barac, dr. Josip Badalić, Krešimir Baranović, dr. Ivo Belin, dr. Zvonimir Bratanić, Mirko Breyer, Krešimir Brovet, dr. Mirko Deanović, dr. Branko Dragišić, dr. Nikola Fink, Milan Glazer, ing. Juraj Horvat, Radoslav Horvat, dr. Ivo Ivančević, ing. Banimir Iveković, ing. Mate Jurković, dr. Ante Kandijaš, dr. Natko Katičić, dr. Vlatko Katičić, dr. Marko Kostrenčić, dr. Janko Košćević, Zvonimir Maravić, dr. Ante Mudrinić, dr. Grga Novak, Vladimir Očić, Dušan Plavšić, dr. Jozo Poduje, ing. Božidar Prikrl, dr. Marko Ružić, ing. Ferdinand Šega, dr. Ljudevit Šplajt, dr. Stanko Švrljuga, dr. Fran Tućan, Janko Vivoda, dr. Slavko Zimmerman, ing. Vlado Žepić. Šlo je za smetano hrvaške inteligence, za znanstvenike, politike,

¹⁷ Stara Gradiška je bilo koncentracijsko in uničevalno taborišče v Neodvisni državi Hrvatski med drugo svetovno vojno. Taborišče je bilo zgrajeno posebej za ženske in otroke srbske, judovske in romske narodnosti. Med žrtvami so bili tudi komunistični in protifašistični Hrvati in Bošnjaki.

pravnike, trgovce, torej za vplivne ljudi iz časov Kraljevine Jugoslavije. Iz Stare Gradiške so Zavrnika skupaj z drugimi zaprtimi prostozidarji zaprli v Koncentracijsko taborišče Jasenovac¹⁸.

Slika 3: Spomenk žrtvam taborišča Jasenovac, v katerem je bil zaprt tudi dr. Zavrnik (arhiv Svobodna beseda, Ljubljana).

Prostozidarje so izpuščali iz taborišča posamično ali v manjših skupinah. Med zadnjimi so izpustili tudi Frana Zavrnika. Kot je zapisano v policijskem kartonu, so ga izpustili 11. junija 1942. Zaposlil se je na Oddelku za nakupe iz tujine knjigarne Čelap v Zagrebu, kjer je ostal do 31. maja 1945¹⁹. O tem obdobju njegovega življenja ni veliko podatkov.

¹⁸ Koncentracijsko taborišče Jasenovac je bilo koncentracijsko (uničevalno) taborišče med drugo svetovno vojno v mestu Jasenovac, ki je bilo takrat del NDH. Taborišče je bilo ustanovljeno avgusta leta 1941, ko so vanj pripeljali prve ujetnike iz Sarajeva, in razpuščeno aprila leta 1945. Namenjeno je bilo predvsem uničevanju Srbov, vendar so v njem množično ubijali tudi hrvaške antifašiste, Rome in Slovence (med njimi je bilo tudi več slovenskih duhovnikov). Eden od Zavrnikovih zaprtih tovarišev opisuje razmere v tem taborišču: »Končna rešitev: prihod v Jasenovac. Hoja po blatni cesti skozi opustelo mesto ... Ali je bila to le slučajnost, ali pa je bilo namerno pripravljeno, samo da bi nas zastrašili, ali pa se je v zadnjem trenutku nekaj spremenilo, mi tega nismo vedeli. Kar naenkrat so začeli kričati in nas porivati v tesne vrste, pred zid; začeli so polniti puške z ostrimi naboji; bodala so namazali z oljem, da bi lažje prodrli.«

¹⁹ Filip Škiljan, Fran Zavrnik, Zagreb, 2019, 38. Avtor je izjemno objektivno opisal Zavrnikovo društveno in predvsem pedagoško-znanstveno delovanje v Zagrebu. Njegova knjiga je pomembni vir podatkov in je napisana dvojezično, v hrvaškem in slovenskem jeziku. Gospa Munda mi jo je podarila v osebno last in za to se ji še posebej zahvaljujem.

VRNITEV V SLOVENIJO IN BOGATA UNIVERZITETNO-ZNANSTVENA KARIERA

Nekaj dni po koncu druge svetovne vojne, v maju leta 1945, je Zavrnik dobil ustno povabilo Marjana Pavšiča in pismeno povabilo Milana Dolenca iz Ljubljane, da bi poskušal organizirati Veterinarsko fakulteto v Ljubljani²⁰. Od 1. junija 1945 do 30. junija 1946 je bil Zavrnik zaposlen kot referent za veterinarstvo na Kmetijskem ministrstvu Slovenije. V tem času je začel ljubiteljsko zbirati in zapisovati veterinarske izraze (termine), s katerimi je kasneje sodeloval pri nastajanju Veterinarskega terminološkega slovarja. Na tem področju je opravil izjemno pomembno znanstveno delo.

Slika 4: Prof. Zavrnik na vrhu Triglava (osebni arhiv Milene Munda).

Od 1. julija 1946 do 31. marca 1947 je bil ravnatelj Veterinarskega znanstvenega zavoda Slovenije. Tam je 1. aprila 1947 organiziral hematološki oddelk. Novembra 1947 je zapustil zavod in postal redni profesor na Fakulteti za agronomijo in gozdarstvo v Ljubljani, kjer je predaval na katedri za fiziologijo z anatomijo, histologijo in embriologijo. Prva vlada NR Slovenije je po osvoboditvi pozvala profesorja Zavrnika v Ljubljano predvsem z nalogo, naj

²⁰ Veterinarska fakulteta je fakulteta, ki je članica Univerze v Ljubljani. Fakulteta je bila ustanovljena leta 1953 kot oddelk takratne Fakultete za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo v Ljubljani. Samostojna članica univerze je od leta 1990.

v skladu s sklepi in stališči slovenskega narodnoosvobodilnega sveta iz leta 1944 ustanovi Veterinarsko fakulteto v Ljubljani. Veterinarski znanstveni zavod Slovenije je bil predhodnica fakultete. Od leta 1947 do 1951 je predaval tudi na srednji veterinarski šoli v Ljubljani, med leti 1950 in 1953 pa je kot strokovnjak republiške vlade in Fakultete za agronomijo in gozdarstvo vodil akcijo ustanovitve Veterinarskega oddelka na tej fakulteti. Tam je predaval anatomijo in fiziologijo domačih živali.

Slika 5: S študenti na planinarjenju (osebni arhiv Milene Munda).

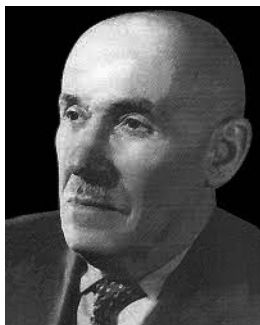
Leta 1954 je bil imenovan za matičarja nove visoke šole, Fakultete za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo v Ljubljani. Istočasno je prevzel Katedro za anatomijo, histologijo in embriologijo na Veterinarskem oddelku te fakultete, ki je kasneje dobila imena Biotehniška fakulteta²¹. Bil je tudi dekan te fakultete v letih 1955/1956 in 1956/1957²². Zavrnikova znanost uvršča med nosilce jugoslovanske veterinarske znanosti, saj si je že od študija naprej prizadeval za napredek stroke. Pod njegovim mentorstvom se je jugoslovanska hematologija zelo razvila in dosegla svetovno raven. Njegova dela in dela njegovih učencev navaja domača in tuja literatura. Mnogo se je ukvarjal s splošno histologijo, mikroskopskimi analizami, osifikacijo, ontogenezo in placentacijo ter z

²¹ Biotehnična fakulteta v Ljubljani je fakulteta, ki je članica Univerze v Ljubljani, s sedežem na Jamnikarjevi 101 v Ljubljani. Nastala je 8. maja 1947 kot Agronomska fakulteta v Ljubljani, ki so ji kasneje dodali oddelke za gozdarstvo, veterinarstvo in živinorejo.

²² Filip Škiljan, Fran Zavrnik, Zagreb, 2019, 40, Podatki za povojno obdobje Zavrnikovega življenja in dela so povzeti iz: T. Varičak, Profesor dr. Fran I. Zavrnik v: Zbornik Biotehniške Fakultete Univerze v Ljubljani. Veterinarstvo. Veterinary Issue, Letn. 10, št. 1 (1973), str. 5–28 in v Zaslужni veterinarji Hrvatske (ur. S. Rapić), Zagreb 1976, 91–94.

analizo trajanja gravidnosti domačih živali. Ves čas je preučeval tudi zgodovino slovenskega in jugoslovanskega veterinarstva. Med študenti je znal buditi zanimanje za znanstveno delo in bil mentor 25 doktorskim delom iz veterine. Veliko je prispeval k razvoju modernega veterinarskega študija v Zagrebu in v Ljubljani²³.

Od leta 1956 je Zavrnik sodeloval z akademikom profesorjem A. Koširjem, s katerim je izdelal slovensko medicinsko terminologijo. Bil je tudi predsednik komisije za medicinsko-veterinarsko terminologijo Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Sodeloval je v delu Združenja anatomov Jugoslavije, v Društvu za zgodovino medicine, farmacije in veterine, v Društvu visokošolskih učiteljev ter v Zvezi društev veterinarjev in veterinarskih tehnikov SR Slovenije. Umrl je 17. februarja leta 1963 in je pokopan na ljubljanskih Žalah²⁴.

Slika 6: Prof. dr. Fran Zavrnik po upokojitvi (osebni arhiv Milene Munda).

V zakonu so se Franu Zavrniku rodili 4 otroci: Velimir, roj. 15. maja 1916, Oldrich, roj. 29. septembra 1919, Ljubica, roj., 7. julija 1921, in Gorazd, roj. 8. septembra 1929.

Oldrich Zavrnik, dr. medicine, specialist, pulmolog, je po koncu služenja vojaškega roka takoj po končani drugi svetovni vojni ostal v JLA, kjer je v Ljubljani opravljal delo zdravnika v vojaški bolnici Mladika²⁵. Vodil je oddelek za pulmologijo do upokojitve in dosegel vojaški čin podpolkovnika JLA. Takoj po vojni je bil za krajši čas zdravnik v vojaški bolnici na Gosposvetski

²³ Stefančič, A., Adamič, F.: Zavrnik, Fran (1888–1963). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi858875/#slovenski-biografski-leksikon> (7. november 2023). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon: 14. zv. Vode - Zdešar*. Jože Munda et al. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1986.

²⁴ Ibid., 42 in T. Anžur, »Naravoslovne znanosti in ustanovitev Biotehnične fakultete« v: *Kronika (Biotehnična fakulteta)*, l. 49, št. 3 (2001.), 242.

²⁵ Danes je v tej stavbi sedež Ministrstva za zunanje zadeve Republike Slovenije.

cesti²⁶ v Mariboru. Z ukazom armadnih oblasti je bil premeščen v Ljubljano in tam delal do upokojitve. Umrli je 19. avgusta 1983 in je pokopan na ljubljanskih Žalah. **Ljubica Zavrnik, por. Vučetić**, dr. medicine, specialistka interne med. revmatologije, športna zdravnica Slovenske športne zveze. V Ljubljani je živela do upokojitve in smrti 27. junija 2005. Tudi ona je pokopana na Žalah. **Gorazd Zavrnik**, dr. med. pulmolog, zdravnik in gorski reševalec za helikoptersko reševanje. Zaposlen je bil v Zdravstvenem domu Kranj vse do smrti 29. junija 1979. Na reševalni akciji v Karavankah, nedaleč od Češke koče nad Jezerskim, je reševalni helikopter strmoglavil. V strmoglavljenju so umrli sopotniki, pilot, ponesrečenec in zdravnik Gorazd Zavrnik. Pred smrtjo je živel z družino v Kranju, pokopan pa je na ljubljanskem pokopališču Žale.

Slika 7: Družina dr. Frana Zavrnik (od leve proti desni – v prvi vrsti sedijo soproga Avrelija Zlata, Gorazd najmlajši sin, Fran Zavrnik; v drugi vrsti od leve proti desni stojijo Velimir Zavrnik, najstarejši sin²⁷, tretjerojena hčerka Ljubica Zavrnik in drugorojeni sin Oldrich Zavrnik (osebni arhiv Milene Munda).

Po njegovi veterinarski strokovni poti je šel sin **dr. Velimir Zavrnik**. Rodil se je 15. maja 1916 na Dunaju, umrl pa 6. julija 1986 v Mariboru. Osnovno šolo je obiskoval na Ptuj in v Zagrebu, kjer je nadaljeval šolanje na realni

²⁶ V zdajšnji stavbi III. gimnazije Maribor.

²⁷ Oče Milene Zavrnik, ki je veliko pomagala z informacijami o družini Zavrnik.

gimnaziji med leti 1926–1934. Po maturi je med leti 1934–1940 študiral veterino v Zagrebu in tam doktoriral. Po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije in ustanovitvi NDH leta 1941 se je iz Zagreba umaknil v Srbijo in do leta 1944 delal v kobilarni Ljubičevo pri Požarevcu. Od tam se je pred četniki umaknil v Avstrijo (Dobersberg), od decembra 1944 do osvoboditve pa je bil zaprt v gestapovskih zaporih na Dunaju. Po vrnitvi v domovino je bil okrajni veterinar v Lenartu v Slov. goricah, kjer je leta 1945 osnoval prvo veterinarsko ambulanto v Sloveniji. Od leta 1952 je bil v Mariboru okrajni veterinar, od 1955 občinski veterinarski inšpektor in od 1978 do upokojitve leta 1982 inšpektor pri Veterinarskem zavodu. Leta 1984 je bil habilitiran za docenta (za predmet zgodovina veterinarstva) na veterinarskem oddelku Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani. Bil je član medikohistorične sekcije Slovenskega zdravniškega društva v Mariboru²⁸, Društva za zgodovino zdravstvene kulture Jugoslavije, Svetovnega društva za zgodovino veterinarske medicine in predsednik sekcije za zgodovino veterinarstva pri Zvezi veterinarjev in veterinarskih tehnikov Jugoslavije²⁹.

Slika 8: Po očetovih stopnjah je šel tudi sin prof. dr. Velimir Zavrnik (osebni arhiv Milene Munda).

²⁸ Velimir Zavrnik je bil med najbolj aktivnimi člani te sekcije in je zbral veliko gradiva o zgodovini veterinarstva na Štajerskem in v Sloveniji. V tem obdobju so bili namreč člani te sekcije tudi veterinarji in Zavrniku lahko uvrstimo ob bok najaktivnejših strokovnih sodelavcev te sekcije. Zavrnik je aktivno deloval tudi v organih sekcije. Izjava prim. prof. dr. Elka Borka z dne 1. decembra 2023.

²⁹ France Adamič, Velimir Zavrnik (1916–1986). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi859101/#slovenski-biografski-leksikon> (25. november 2023). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon: 14. zv. Vode - Zdešar*. Jože Munda et al. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1986.

BIBLIOGRAFIJA NAJPOMEMBNEJŠIH DEL DR. FRANA ZAVRNIKA

Zavrník, F., Beiträge zum histologischen Bau der Pferdeaorta. Diss. Wien 1914, Jber. Vet. Med. 41/42 (za god. 1912 i 1922), Berlin 1924. str. 296.

Zavrník, F., Beiträge zum histologischen Bau der Pferdeaorta. Diss. Wien 1914, ref. Ellenberger-Schütz: Jber.

Vet. Med. Zavrník F., Nekoliko o veterinarskem studiju. Mladina I 1922.

Zavrník F., O razvitku veterinarstva. Nova Europa 8 (1923.), 433–442.

Zavrník, F., Histologija i mikroskopska anatomija. Skripta, Zagreb 1925. pp 125.

Zavrník, F., Prof. dr. Jovan Čokor (Csokor).

Jug. Vet. Glasnik, 6 (1926), 69–93. Zavrník, F., Jedan pokus da se osnuje veterinarska škola u Zagrebu, Jug. Vet. Glasnik, 6(1926), 99–104.

Zavrník, F., Radi Megušarja. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 7/8 (1927), 345–348.

Zavrník, F., Dunajski biolog Kammerer in slovenski biolog Megušar. Življenje in svet 1 (1927), 345–348.

Zavrník, F., Veterinarstvo. Pojam, studij, zadaća, njegovo značenje za normalno gospodarstvo i perspektive za budućnost. Zagreb. Knjižara Prestini, 1928. pp. 63.

Zavrník, F., O pitanju Veterinarskog fakulteta. Poljoprivredni glasnik, 8(1928), 1–2.

Zavrník, F., Veterinarstvo. Stanojević-Narodna enciklopedija, 1924 do 1928. Beograd.

Zavrník, F., Kronacher naseldnik Hansena. Jug. vet. glasnik, 9 (1929), 53.

Zavrník, F., Otkriće nadgrobnog spomenika prof. Ublu. Jug. vet. glasnik, 9 (1929), 197–200.

Zavrník, F., Iz naše stručne literature. Osvrt na knjigu inspektora Dragutina Pozajića. Novosti 23, 94, 1929. | 45 |

Zavrník, F., Tabele o trajanju seksualnog ciklusa, razvoja zametka, probijanju i mijenjaju zubnika kod domaćih životinja. Jug. vet. kalendar 1, (1930), 517–523.

Zavrník, F., Kako se dolazi do stručne spremne. Jug. vet. kalendar 1 (1930), 536–564.

Zavrník, F., Veterinarsko obrazovanje i stručno usavršavanje. Jug. vet. glasnik, 10 (1930), 208–210.

Zavrník F., Naša veterinarska historija. Jug. vet. glasnik 11 (1931), 248–256.

Zavrník F., Nešto o liječnicima veterinarima. Liječnički vjesnik, 53 (1931), 385–390.

Zavrník, F., Ježić, J., Izveštaj o ekskurziji apsoluta Veterinarskog fakulteta u god. 1931. Jug. vet. glasnik, 12 (1932), 289–295.

Zavrník, F., Veterinärwesen und Ausfuhr von Vieh und tierischen Produkten. Morgenblatt 57, br. 234, str. 6, 1932.

Zavrník, F., Seksualni hormoni. Jug. vet. glasnik, 12 (1932), 417–420.

Zavrník, F., Veterinarstvo u poljoprivredi. Novosti 26, br. 240, str. 5, 1932.

- Zavrnik, F., Uloga veterinarar u našoj poljoprivredi. Povodom izložbe i kongresa od 3.-12. IX. 1932. Narodne novine 98, br. 201, str. 6, 1932.
- Zavrnik, F., Kako je zdravlje naše stoke zaštićeno. Jug. vet. glasnik, 14 (1934), 273–292.
- Zavrnik, F., Mikič F., Über das normale Blutbild unserer Haustiere, ein Vorschlag zur einheitlichen Untersuchung, Vet. arhiv 5(1935), 324–339.
- Zavrnik, F., Biologija i medicina. Jug. vet. glasnik, 15 (1935), 164–166.
- Zavrnik, F., Mikič, F., O broju eritrocita domaće svinje, Biometričko-hematološka analiza Rojkove radnje I. Vet. arhiv 6 (1936), 69–93.
- Zavrnik, F., Propisi o nostrifikaciji diplome. Jug. vet. kalendar 2 (1936), 946.
- Zavrnik, F., O veterinarskoj službi, Javnost 2 (1936), 230–232.
- Zavrnik, F., Tabele o trajanju seksualnog ciklusa, razvoju zametka, probijanju zubnika domaćih životinja. Jug. vet. kalendar 2 (1936), 770–775.
- Zavrnik, F., O kolektivnim i tačnijim metodama medicinskih istraživanja. Jug. vet. glasnik, 17 (1937), 137–142.
- Zavrnik, F., Mikič F., O broju eritrocita domaće svinje. Biometričko-hematološka analiza Rokove radnje II. Vet. arhiv 7 (1937), 71–116.
- Zavrnik, F., Bajer Zl., Histologija i mikroskopska anatomija, Skripta, Zagreb 1940., Klub studenata vet. med. 4, 290 + (6) str.
- Zavrnik, F., Ilančić D., O trajanju bremenitosti naših lipicanaca. (O trajanju bremenitosti konja u Jugoslaviji). Arhiv Minist. poljopr. 7 (1940), 1–29.
- Zavrnik, F., O trajanju intrauterinog razvoja konja. Zbornik prirodoslovnog društva Ljubljana 2 (1941), 101–103.
- Zavrnik, F., O trajanju brejosti konja. Prirodoslovne razprave. Ljubljana 1941.
- Zavrnik, F., Ilančić D., O trajanju bremenitosti naših noniusa. Vet. arhiv 11(1941), 405–424.
- Zavrnik, F., Mikič F., O broju trombocita kod domaće svinje. Biometričko-hematološka analiza Rojkove radnje III. Vet. arhiv 11 (1941), 477–509.
- Zavrnik, F., Veterinar varuje tudi ljudsko zdravlje. Umni kmetovalec 17 (1947), 133.
- Zavrnik, F., Anatomija, fiziologija in histologija domaćih živali. Skripta za srednjo vet. šolo 4, 546, Ljubljana 1947.
- Zavrnik, F., Zaštita zdravlja naših domaćih živali. Koledar OF 1947, pp. 128–130.
- Zavrnik, F., Fiziologija z osnovami anatomije domaćih živali. Skripta za študente agronomije, Ljubljana 1949, pp. 303.
- Zavrnik, F., Fiziologija z osnovami anatomije domaćih živali. Skripta za študente agronomije, I. del 4, 79 str., II. del 4, 156 str., Ljubljana 1949.
- Zavrnik, F., Mikič F., Korelacioni odnosi u krvnoj slici domaće svinje. Veterinaria 4 (1953), 36–57.
- Zavrnik, F., O začasni standardni krvni slici konja. Zbornik za kmetijstvo in gozdarstvo 1 (1953), 51–67.

- Zavrnik, F., O problemih izgradnje veterinarske fakultete. Naši razgledi 4 (1955), 364–365.
- Zavrnik, F., O veterinarskom fakultetu u Ljubljani. Veterinar 7 (1957), 19–22.
- Zavrnik, F., Gospodstvo in veterina. Ob II. jugoslavenskem veterinarskem kongresu. Naši razgledi 8 (1959), 544–545.
- Zavrnik, F., Histologija z embriologijo domačih živali. Skripta za študente veterinarstva 4, str. 234, Ljubljana 1959.
- Zavrnik, F., Histologija z embriologijo domačih živali. Skripta za študente veterinarstva, 4, 267 str. Ljubljana 1961.
- Zavrnik, F., Histologija z embriologijo domačih živali, Ljubljana 1961, pp. 118.
- Zavrnik, F., Anatomija domačih živali. Skripta za študente veterinarstva. Ljubljana 1961.
- Zavrnik, F., Nauk o sestavi in funkciji živalskega telesa. Skripta za srednjo vet. šolo 4, str. 289, Ljubljana 1962.
- Zavrnik, F., Anatomija, histologija in fiziologija domačih živali. Skripta za učence srednje veterinarske šole, Ljubljana 1962., pp. 286³⁰.

VIRI IN LITERATURA

- Arhiv Veterinarske fakultete v Zagrebu, Osebni dosje Frana Zavrnik, Zagreb.
- Arhiv Medikohistorične sekcije Slovenskega zdravniškega društva, Maribor.
- Arhiv Občine Lenart, Časovni trak mesta Lenart 1196 – 2021, Lenart 2021.
- Arhiv Veterinarske bolnice Lenart.
- Kronika OŠ Korena.

Internetni viri

- <https://www.slovenska.biografija.si>
- <https://www.wikipedia.org>
- <https://www.dLib.si>
- <https://www.slovenci-zagreb.hr>
- <https://www.slovenci.hr>
- <https://www.istorijskizabavnik.rs>
- <https://geni.com>
- <https://plus.cobiss.net>
- www.prvi.rtvsllo.si/podkast/sotocja/

³⁰ Povzeto po Filip Škiljan Fran Zavrnik, Zagreb, 2019, 44–47.

Ustni viri

Prof. dr. Elko Borko, Maribor.

Mag. Janez Kramberger, Lenart.

+ Slavko Kramberger, dr. vet. med., Lenart.

+ Franc Breznik, dr. vet. med., Lenart.

Darja Ornik, Voličina.

Emilija Zakelšek, Lenart.

Časopisni viri

Odmev, Zagreb, let. 1, 1932.

Stanislav Kocutar, Kako se je Maribor pred 90. leti srečal z idejo sodobnega upepeljevanja in žarnih pokopov, v: Večer, 30.10. 2021.

Literatura

Tea Anžur, Naravoslovne znanosti in ustanovitev Biotehnične fakultete, v: Kronika (Biotehnična fakulteta), l. 49, št. 3., Ljubljana 2001, 242.

Enciklopedija Slovenije, 15. zvezek (ur. Dušan Voglar), Ljubljana 2001.

Filip Škiljan, Franc Zavrnik, Zagreb 2019.

Melita Forstnerič Hajnšek, Zagrebški Slovenci 2005 – 2007, Ljubljana 2007.

Leksikon Sova, Ljubljana 2006.

Silvin Jerman – linka Todorovski, Slovenski dom v Zagrebu 1929 – 1999, Zagreb 1999.

Marjan Toš, Medijska podoba osrednjih Slovenskih goric, Lenart in osrednje Slovenske gorice v časopisnih stolpcih, na radijskih valovih in televizijskih zaslonih: Zgodovinski paberki v medijski podobi Slovenskih goric 1918–2023, Lenart 2023.

Veterinarsko-terminološki slovar, zbirka Slovarji (ur. Marko Snoj), druga dopolnjena izdaja; ZRC SAZU in Veterinarska fakulteta v Ljubljani, leksikografska in leksikološka urednika Cvetana Tavzes in Miloš Tavzes, Ljubljana 2013.

Zbornik Biotehnične fakultete Univerze v Ljubljani, Veterinarstvo, Veterinary Issue, letnik 10, št. 1, Ljubljana 1973.

DR. FRAN ZAVRNIK – UTEMELJITELJ JUGOSLOVANSKE HEMATOLOGIJE (1888–1963) (OB 60. LETNICI NJEGOVE SMRTI)

Povzetek

Slovenskogoriški rojak iz Zg. Voličine dr. Fran Zavrnik (1888–1963) se je trajno zapisal v zgodovino slovenskega in jugoslovanskega veterinarstva. Bil je veterinarski strokovnjak, profesor, raziskovalec in izredno spoštovani znanstvenik s področja histologije in embriologije. V Zagrebu, kjer je začel delati po letu 1921, je bil med drugim ustanovitelj in več kot 20 let predstojnik Zavoda za histologijo in embriologijo. V letih 1921 in 1922 je bil tudi rektor Visoke veterinarske šole v Zagrebu, ki je nato prerasla v Veterinarsko fakulteto. Med študenti je bil priljubljen in spoštovan ter med profesorskimi kolegi visoko cenjen kot vrhunski pedagoški in znanstveni delavec. Leta 1929 je v Zagrebu ustanovil slovensko Narodno knjižnico in čitalnico ter jo vodil do leta 1933. Iz nje se je razvilo društvo Slovenski dom v Zagrebu.

Med drugo svetovno vojno 1941–1945 je bil po odločitvi ustaških oblasti Neodvisne države Hrvaške (NDH) upokojen, kmalu kot prostozidar aretiran in zaprt v koncentracijskih taboriščih Stara Gradiška in Jasenovac. Taborišče je preživel in leta 1945 na povabilo slovenskih oblasti odšel v Ljubljano. Bil je med najpomembnejšimi organizatorji slovenske veterinarske stroke in med drugim tudi prvi direktor Veterinarskega znanstvenega zavoda Slovenije. Leta 1947 je postal redni profesor za anatomijo in fiziologijo na Agronomski fakulteti Univerze v Ljubljani, leta 1953 pa matičar veterinarskega oddelka Fakultete za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo. Postavljal je trdne temelje Veterinarski fakulteti ter uspešno vodil Inštitut za anatomijo, histologijo in embriologijo. Objavljal je enciklopedične prispevke ter pisal strokovne članke in knjige. Dr. Fran Zavrnik je utemeljil slovensko veterinarsko terminologijo in veliko prispeval k uveljavitvi in napredku jugoslovanskega in slovenskega veterinarstva na področju praktične veterine. Predvsem pa ne smemo pozabiti, da velja dr. Fran Zavrnik za utemeljitelja jugoslovanske hematologije.

DR. FRAN ZAVRNIK – THE FOUNDING FATHER OF THE YUGOSLAVIAN HAEMATOLOGY (1888–1963) (ON THE OCCASION OF THE 60TH ANNIVERSARY OF HIS DEATH)

Summary

Dr. Fran Zavrnik (1888–1963) was born in Zgornja Voličina, in the region of Slovenske gorice. He was a prominent figure in the history of Slovenian and Yugoslavian veterinary medicine, having an accomplished career as a veterinary expert, professor, researcher, and highly respected scientist in the fields of histology and embryology. After joining the faculty in Zagreb in 1921, he founded and led the Institute of Histology and Embryology for over 20 years. Additionally, he served as the Rector of the Veterinary College in Zagreb in 1921 and 1922. His students admired him for his teaching skills, while his colleagues recognized him as a top-quality teacher and scientist. In 1929, he established the Slovenian National Library and Reading Room in Zagreb, which he managed until 1933. This initiative eventually led to the formation of the Slovenian Home Association in Zagreb.

Between 1941 and 1945, during World War II, he was retired by Ustasha authorities in the Independent State of Croatia (NDH). Shortly after, he was arrested as a Freemason and sent to concentration camps at Stara Gradiška and Jasenovac. Despite the harsh conditions, he managed to survive and in 1945, he was invited to Ljubljana by the Slovenian authori-

ties. Fran Zavrnik became a full professor of anatomy and physiology at the Faculty of Agronomy of the University of Ljubljana in 1947. Later, in 1953, he became the registrar of the Veterinary Department of the Faculty of Agronomy, Forestry and Veterinary Science. He was instrumental in laying a solid foundation for the Faculty of Veterinary Medicine and successfully directed the Institute of Anatomy, Histology, and Embryology. Dr. Fran Zavrnik wrote scientific papers and books, including encyclopedic articles. He founded the Slovenian veterinary terminology and contributed greatly to the establishment and progress of Yugoslav and Slovenian veterinary medicine in the field of practical veterinary medicine. Above all, he is considered the founding father of Yugoslavian hematology, which is an important contribution to medical science.

DR. FRAN ZAVRNIK – BEGRÜNDER DER JUGOSLAWISCHEN HÄMATOLOGIE (1888–1963) (ANLÄSSLICH DES 60. JAHRESTAGES SEINES TODES)

Zusammenfassung

Der aus Zg. Voličina in der Region Slovenske Gorice stammende Dr. Fran Zavrnik (1888–1963) hinterließ einen bleibenden Eindruck in der Geschichte der slowenischen und jugoslawischen Veterinärmedizin. Er war ein Veterinärmediziner, Professor, Forscher und hoch angesehener Wissenschaftler auf dem Gebiet der Histologie und Embryologie. In Zagreb, wo er ab 1921 zu arbeiten begann, war er unter anderem Gründer und mehr als 20 Jahre lang Leiter des Instituts für Histologie und Embryologie. In den Jahren 1921 und 1922 war er auch Rektor der Veterinärmedizinischen Hochschule in Zagreb, aus der später die Veterinärmedizinische Fakultät hervorging. Seine Studenten bewunderten ihn für seine pädagogischen Fähigkeiten, während seine Kollegen ihn als erstklassigen Lehrer und Wissenschaftler schätzten. Im Jahr 1929 gründete er die Slowenische Nationalbibliothek und den Lesesaal in Zagreb, die er bis 1933 leitete. Aus ihr entstand der slowenische Heimatverein in Zagreb.

Während des Zweiten Weltkriegs 1941–1945 wurde er von den Ustascha-Behörden des Unabhängigen Staates Kroatien (NDH) in den Ruhestand versetzt, kurz darauf als Freimaurer verhaftet und in den Konzentrationslagern Stara Gradiška und Jasenovac inhaftiert. Er überlebte die Konzentrationslager und ging 1945 auf Einladung der slowenischen Behörden nach Ljubljana. 1947 wurde er ordentlicher Professor für Anatomie und Physiologie an der Fakultät für Agrarwissenschaften der Universität von Ljubljana und 1953 wurde er Leiter der Veterinärabteilung der Fakultät für Agrar-, Forst- und Veterinärwissenschaften. Er legte ein solides Fundament für die Veterinärmedizinische Fakultät und leitete erfolgreich das Institut für Anatomie, Histologie und Embryologie. Er veröffentlichte enzyklopädische Artikel und schrieb wissenschaftliche Abhandlungen sowie Bücher. Dr. Fran Zavrnik war Begründer der slowenischen Veterinärterminologie und trug wesentlich zum Aufbau und Fortschritt der jugoslawischen und slowenischen Veterinärmedizin im Bereich der praktischen Veterinärmedizin bei. Vor allem aber sollte man nicht vergessen, dass Dr. Fran Zavrnik auch der Begründer der jugoslawischen Hämatologie ist.

»Bajta ni drugega kakor kotišče otrok, nezadovoljnosti in nesreče«: žensko nasilje v štajerskih kočarskih družinah med svetovnim vojnama

Mateja Ratej*

Potrjeno – Accepted: 13. 6. 2023 | Objavljeno – Published: 21. 12. 2023

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94(497.4-18)"1918/1941", 316.343:63-051(497.4-18)"1918/1941",
343.62-055.2(497.412)"1918/1941"

Mateja Ratej: »Bajta ni drugega kakor kotišče otrok, nezadovoljnosti in nesreče«: žensko nasilje v štajerskih kočarskih družinah med svetovnim vojnama. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 94=59(2023), 4, str. 54–78

Da lahko prihodnje generacije zaslutimo obrise nevidnih in že zaživa popolnoma zavrženih življenj dekel, bajtaric, kajžaric, kočaric, gostačk ali viničark, je moral njihova pota prečiti zločin, ki je policijske preiskovalce in pravosodne organe nagnal k raziskovanju zanikrnih in zapuščenih podrobnosti njihovega vsakdana. Medtem pa lahko le redko naletimo na popise življenj tisočih drugih žensk s socialnega roba medvojne slovenske družbe, ki svoje anonimnosti niso nikoli okrnile z ekscesnim vedenjem ali dogodkom. Življenjska pot kmečke delavke med svetovnim vojnama se je kajpak lahko in se mnogokrat tudi je zaključila brez kriminalne kartoteke, avtorica pa v članku, kjer analizira problem velike socialne razslojenosti kot poglavitni družbeni antagonizem v času med svetovnim vojnama, ugotavlja, da socialna determiniranost v desetletjih po prvi svetovni vojni niti najbolj nadarjenim članicam kmečkega proletariata ni pustila napredovati višje kot do statusa delavke, kuharice, perice ali služkinje, zato so nekatere dvig svojega socialnega položaja skušale doseči z zločinom.

Glavne besede: slovenska zgodovina 1918–1941, družbeno nasilje, ženske, nasilje, kočarji, Štajerska.

* Dr. Mateja Ratej, znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Inštitut za kulturno zgodovino, Novi trg 2, SI 1000 Ljubljana, mateja.ratej@zrc-sazu.si. – *Mateja Ratej, PhD, Research Associate, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Novi trg 2, SI 1000 Ljubljana, Slovenia, mateja.ratej@zrc-sazu.si.*

1.01 Original Scientific Article

UDC 94(497.4-18)"1918/1941", 316.343:63-051(497.4-18)"1918/1941",
343.62-055.2(497.412)"1918/1941"

Mateja Ratej: "The hut is nothing but a breeding place, filled with dissatisfaction and unhappiness": Women's violence in Styrian crofter's families during the World Wars.

Review for History and Ethnography, Maribor 94=59(2023), 4, pp. 54–78

For future generations to gain insight into the invisible and utterly discarded lives of those who were often invisible and ignored by society such as maids, crofters, cottagers, innkeepers, lodgers or winemaker's wives, their paths had to be crossed by a crime that has driven police investigators and judicial authorities to investigate the dilapidated and abandoned details of their daily lives. However, it is very rare to come across any records of the lives of thousands of other women from the social fringes of inter-war Slovenian society who never compromised their anonymity by an excess of behaviour or an event. During the World Wars, the lives of farm workers could and often did end without any criminal record. The author of this article analysing the problem of great social stratification as the main social antagonism during the interwar period concludes that even the most talented members of the peasant proletariat were unable to progress beyond the status of a worker, cook, washerwoman or maid due to social determinism. As a result, some of them sought to raise their social status by committing crimes.

Keywords: Slovenian history 1918–1941, social violence, women, violence, crofters, Styria.

Mariborsko okrožno sodišče je po oblikovanju prve jugoslovanske države, nastale z razpadom avstro-ogrskega imperija po prvi svetovni vojni, obsegalo okrajna sodišča v Lendavi, Gornji Radgoni, Ljutomeru, Marenbergu (danes Radlje), Mariboru, Murski Soboti, Ormožu, Prevaljah, Ptuj, Slovenski Bistrici in Lenartu.¹ Sodišče provincialnega mesta na stičišču germanskega in slovanskega sveta je glede na ohranjene kazenske spise v letih 1918–1941 v širši okolici Maribora (tj. brez Prekmurja) beležilo skupno okrog petdeset primerov skrajnega nasilja v intimnopartnerskih zvezah – okrog trideset v letih 1918–1929 in okrog dvajset v letih 1930–1941. Domala vsi zločini so se zgodili med kmečkim delavstvom Slovenskih goric, Haloz in neposredne mariborske okolice, torej na področjih, katerih skupni imenovalec je bila izrazita revščina in lahek dostop do omamnih sredstev: alkohola (pogosto samorodne vinske trte, narečno šmarnice) ali jabolčnika (narečno tukle) ter arzenika (pogovorno mišnice).

Po štetju prebivalstva leta 1931 je bilo v Dravski banovini, ki je obsegala večji del slovenskega prostora brez Italiji priključenih zahodnih pokrajin, od

¹ Od leta 1938 so okrajna sodišča v Murski Soboti, Ljutomeru, Dolnji Lendavi in Gornji Radgoni spadala pod novo oblikovano okrožno sodišče v Murski Soboti. Jelka Melik, *Kazensko sodstvo na Slovenskem 1919–1929* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1994), 26.

dobrega milijona prebivalstva skoraj 700.000 kmetov. Med njimi jih je kar dve tretjini pripadalo kmečkemu delavstvu – ljudem, ki so se preživljali s kmetovanjem, a so imeli v lasti od 0 do največ 5 ha zemlje, v večini primerov pa od 0 do 2 ha, zato so morali za preživetje delati kot dninarji na večjih kmečkih posestvih.² Prebivalci mariborske okolice so kmečke delavce oz. kočarje kot najštevilčnejšo skupino prebivalstva v pretežno kmečki prvi jugoslovanski državi med svetovnima vojnama poznali pod imenom bajtarji; v Slovenskih goricah so jih imenovali želarji, v Prlekiji kajžarji, v Halozah pa gormani.

V desetletju po prvi svetovni vojni je bilo moško nasilje nad zakonskimi ali intimnimi partnericami na območju mariborskega okrožnega sodišča tesno povezano s psihološkimi posledicami prve svetovne vojne pri kmečkih vojnih veteranih, kakor tudi z nasilnim obnavljanjem patriarhata po vrnitvi kmečkih gospodarjev s fronte.³ Izbruhi ženskega nasilja v štajerskih kočarskih družinah so bili medtem v vsem medvojnem času v najtesnejši zvezi s poraznim socialnim položajem kmečkega delavstva. Štajerske ženske so bile v dvajsetih letih 20. stoletja storilke zločinov nad zakonskimi (ne pa tudi nad intimnimi) partnerji v nekaj manj kot polovici primerov v primerjavi z moškimi storilci, v desetletju za tem pa v več kot šestdeset odstotkih. V okoliščinah popolne socialne prezrtosti kmečkega prekariata so bili odnosi v kočarskih družinah polni neprekinjenega nasilja, vendar moškim v pogojih družbeno podprte patriarhalne podrejenosti ženskega spola praviloma ni bilo v interesu nasilno dokončanje zakonske zveze. Na drugi strani so se lahko kmečke delavke osvobodile družbene, ekonomske, telesne in čustvene odvisnosti od zakonskih partnerjev, ki jo je utemeljeval obstoječi (katoliški) družbeni red, edinole s skrajnim nasiljem za vsako ceno.

Žensko nasilje nad zakonskimi partnerji je v širši mariborski okolici vztrajalo zlasti v letih 1929–1933, zaznamovanimi z diktaturo kralja Aleksandra Karađorđevića in s pronicanjem svetovne gospodarske krize, ki pa je izdatno udarila ravno po do vratu zadolženi kmečki populaciji. V letih pred drugo svetovno vojno je žensko nasilje nad zakonci v mariborski okolici kot enem najrevnejših področij na Slovenskem usahnilo. Ob odločnejših državnih ukrepih za zmanjšanje socialne razslojenosti kmečkega prebivalstva velja na Štajerskem poglavitni razlog za to pripisati pojavu množičnega pričakovanja nemške okupacije, od katere si je zlasti revno kmečko prebivalstvo obetalo

² Fran Erjavec, *Kmetiško vprašanje v Sloveniji: gospodarska in socialna slika* (Ljubljana: Jugoslovanska kmetska zveza, 1928), 94–95; T. Zupan, »Posestna struktura Slovenije«, *Sodobnost*, 1940, 158–159; Jože Kerenčič, »Študij o naši vasi«, *Ljubljanski zvon*, 1936; cit. po: Jože Kerenčič, *Domačija: zbrano delo* (Maribor: Obzorja, 1967), 104, 107, 113.

³ Več o tem: Mateja Ratej, *Vojna po vojni: štajerske kmečke družine v dvajsetih letih 20. stoletja* (Ljubljana: Modrijan, 2016).

domala pravljico izboljšanje socialnega položaja.⁴ Nasprotno se je v letih 1939–1941 na področju okrožnega sodišča v Mariboru v okoliščinah razpadanja skupnega simbolnega prostora ob očitnem približevanju vojne in sočasnem rahljanju ustaljenih družbenih in s tem tudi patriarhalnih vezi ponovno krepilo nasilje moških nad intimnimi partnericami zaradi maščevanja in občutka čustvene izgube ter zavrženosti ob zapustitvi, zavrnitvi, neželeni nosečnosti ipd.⁵

Spričo trdnih patriarhalnih koordinat, vtkanih tudi v državne organe, je razumljivo, da so bile v desetletju po prvi svetovni vojni ženske storilke za nasilje nad zakonskimi partnerji kaznovane precej huje od moških. Če so jo moški storilci večinoma odnesli z blagimi kaznimi, npr. nekajmesečnim zaporom, je bila ženskim povzročiteljicam kaznivega dejanja umora, poskusa umora ali uboja zakonca v pogojih veljavnega avstro-ogrskega kazenskega zakonika (do leta 1929 oz. 1930) izrečena smrtna kazen na vešalih, kasneje pa praviloma s kraljevo pomilostitvijo dosmrtni oz. dolgotrajni zapor. Po koncu prve svetovne vojne kot skrajne družbene zaostritve, ko je nasilje v človeških odnosih odtekalo le počasi sočasno s postopnim vračanjem socialne senzibilnosti, ženske povzročiteljice nasilnih dejanj – paradoksalno – v svojih kazenskih zadevah niso mogle računati na moškimi priznani olajševalni okoliščini vojne, saj ženske niso sodelovale v produkciji nasilja na bojiščih.

* * *

V negibnem in zaprtem katoliškem idejnem svetu, ki je prevladoval v slovenski predvojni družbi in ni z ničemer bistveno reagiral na v nebo vpijoče socialne krivice nad kmečkim delavstvom, ni bila socialna mobilnost niti zaželeni niti dovoljena ambicija posameznika ter posebej ne posameznice.⁶ V izogib političnemu združevanju kmetstva in delavstva so na katolištvu utemeljeni socialni koncepti temeljili na socialni distanci med sloji kot pogoju za uveljavitev stanovskega parlamentarizma, kar pomeni, da so težili k obnovi *starega reda* na podlagi modificiranih srednjeveških institucij v novih razmerah. Kmetje in kmečko delavstvo so v tem idejnem kontekstu tudi na tovarniške delavce kot tedaj sorazmerno novo družbeno skupino gledali kot

⁴ Več o tem: Mateja Ratej, *Svastika na pokopališkem zidu: poročilo o hitlerizmu v širši okolici Maribora v tridesetih letih 20. stoletja* (Ljubljana: Beletrina, 2021).

⁵ Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), kazenski spisi okrožnega sodišča v Mariboru med leti 1918–1941.

⁶ Glej npr.: Gelč Jontes, »Mlekarica Johana«, *Ljubljanski zvon*, 1937; cit. po: Gelč Jontes, *Sreča na črepinjah*, Ljubljana: Plug 1943, 10, 24, 45, 50; Lovro Kuhar – Prežihov Voranc, *Zbrano delo*, 2. knjiga (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1964), 231, 232, 327.

na pojav, ki ogroža položaj kmeta in ne ceni kmečkih naporov.⁷ V okviru katoliške vizije družbe, katere najodločnejši nasprotniki med svetovnima vojnoma so bili komunisti kot zagovorniki norme enakosti, so najhujše socialne odklone odpravljale (katoliške) dobrodelne organizacije, ki so obenem vestno skrbele za ohranjanje opisanega družbenega ustroja, saj »si pač ne moremo predstavljati kulturnega naroda brez raznih stanov. Stanovsko razliko popolnoma odpraviti in iztrebiti je želja in stremljenje revolucije, a je neizpeljiva.«⁸

Kmečki delavci so bili potemtakem slepa pega politike katoliškega prvaka Antona Korošca, ki jo obravnavam v monografiji *Triumfator* (2022), hrbtina stran njegove »triumfatorske« politike, česar se je z najtesnejšimi sodelavci dobro zavedal tudi sam. Glavni urednik osrednjega strankinega glasila *Slovenec* Ivan Ahčin je bil podobno kot Korošec že na začetku tridesetih let 20. stoletja prepričan, da je prepovedano komunistično gibanje doseglo ključni preboj, ko je v okoliščinah hude ekonomske krize povežalo socialno vprašanje s svojimi političnimi idejami bolj prepričljivo od etabliranih političnih strank: na grozo katoliškega idejnega sveta je za (kmečko) delavstvo tedaj postala rešitev iz odvisnosti od kapitala istovetna uresničevanju komunističnih načel.⁹

Ostrino nepretočnosti med socialnimi sloji in še posebej med razslojenim kmečkim prebivalstvom so med svetovnima vojnoma opisovali zlasti levo usmerjeni avtorji, denimo, Ignac Koprivec v zbirki črtic iz Slovenskih gorik *Kmetje včeraj in danes* (1939), avtorici ljubljanskih predmestij Manica Koman v zbirki črtic *Šopek samotarke* (1918) in Gelč Jontes v zbirki črtic *Sreča na črepinjah* (1943), v številnih delih pa Miško Kranjec in Anton Ingolič, a bržkone najbolj prepričljivo med sodobniki komunistični aktivist Prežihov Voranc. Naravnost neprekosljivo je to storil v *Samorastnikih* (1940), ko je čedalje večji antagonizem med socialnimi sloji prikazal v prepovedani ljubezni ibržnice (narečno najnižja dekla) Hudabivnikove Mete in gruntarskega sina Ožbeja z mogočnega koroškega posestva: »Zdaj ko naš rod lahko samozavestno zre raz Karnice po Podjuni, zdaj prideš ti, Ožbej, in mi začneš delati zgago. Ženiti se hočeš, kakor se na Karnicah doslej še nihče ni ženil. Moram ti povedati, da ne gre za posteljo, gre za Karnice! Karnice potrebujejo gospodinjo, ki so našega duha, ki Karnice razumejo, ki čutijo v sebi to, kar čutijo vse Karnice, vsaka brazda, vsaka globača, vse sleme ... Tega duha pa Hudabivniki nimajo in ne morejo imeti. Ta rod – Hudabivški – se plazi po globačah, ko da bi se črvi

⁷ »O demokraciji«, *Slovenec*, 15. 5. 1924, 1; »Boj uzurpatorjem!«, *Slovenec*, 23. 5. 1924, 1; Lovro Kuhar – Prežihov Voranc, *Zbrano delo*, 8. knjiga (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1965), 162.

⁸ »Sprava med stanovi«, *Straža*, 3. 10. 1919, 1.

⁹ Ivan Ahčin, »Kam naj se usmeri katoliška akcija?«, *Čas*, št. 3–4 (1930–1931): 75.

plazili; nakapljal se je iz nešteti postelj, suženjski je in ne zna nositi glave pokonci. Hudabivniki niso za Karnice.«¹⁰

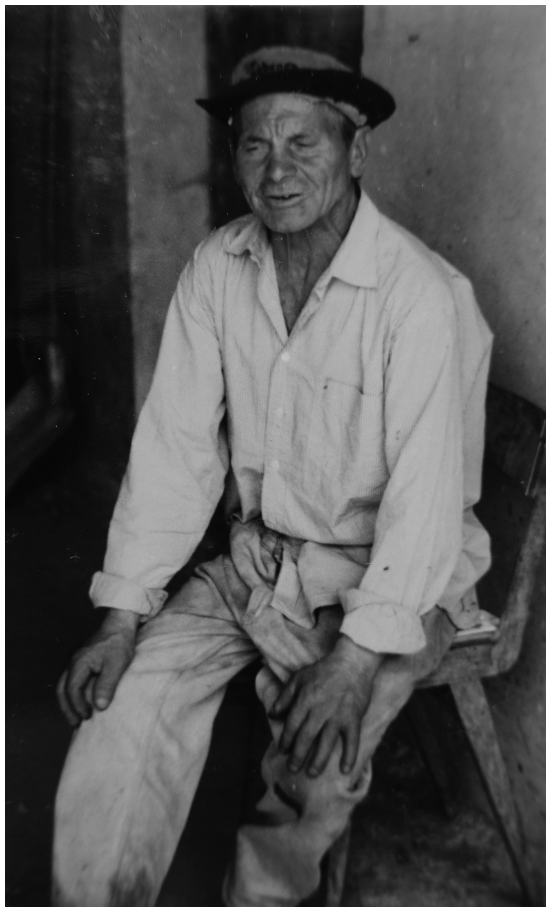
* * *

Kmečko delavstvo je bilo med svetovnjima vojnama najštevilčnejša in socialno najšibkejša skupina slovenskega prebivalstva. Njen položaj zakonsko ni bil urejen in se je v letih do druge svetovne vojne zaradi poglobljanja socialnega razslojevanja le še slabšal. Za kmečke delavce tako ni veljala uredba o določanju minimalnih mezd, sklepanju kolektivnih pogodb ipd., prav tako ne zakon o zaščiti delavcev, ki je obsegal predpise o dolžini delovnega časa, odmorih med delom, zaščiti žensk in mladostnikov ter izbiri stanovskih predstavnikov. Kmečki delavci so lahko računali le na socialno zaščito v okviru obrtnega zakona, ki je določal zgolj splošne predpise o zaposlitvenih pogodbah. Prav tako je bilo za kmečke delavce samo na papirju (v okviru zakona o zavarovanju delavcev) urejeno socialno in zdravstveno zavarovanje za primer bolezni, nezgod in starosti, medtem ko so bili v praksi odsluženi kmečki posli v breme svojemu »rodbinskemu krogu«. Še pogosteje so bili ostareli hlapci in dekle prepuščeni t. i. javni dobrodelnosti, prostovoljnemu socialnemu skrbstvu soseske, ki se ga je iz lastnega otroštva dobro spominjal tudi Prežihov Voranc; leta 1940 je trpljenje ostarele »občinske reve« razmršenih las in vodenih oči, ki so jo vaščani v lesenem koritu prenašali od hiše do hiše, kjer ji ni bil prihranjen tepež niti odraslih niti otrok, prikazal v črtici »V kadunji«.¹¹ Enak postopek skupnostnega upravljanja z ostarelimi kmečkimi posli je v analizi življenja kmečkega delavstva opisal agronom Filip Uratnik: »Če je dotični res za vsako delo nesposoben, ga pošljejo od hiše do hiše, kjer mu hrane ne odtegujejo, spat pa ga pošljejo v listnico ali hlev.«¹²

¹⁰ Lovro Kuhar – Prežihov Voranc, *Samorastniki: koroške povesti* (Ljubljana: Naša založba, 1940); cit. po: *Zbrano delo*, 2. knjiga, 205.

¹¹ Prežihov Voranc, *Dekle z mandolino: izbor zgodnje krajše proze* (Ljubljana: Študentska založba, 2011), 137–147.

¹² Filip Uratnik, »Poljedelsko delavstvo v Sloveniji«, v: *Socialni problemi slovenske vasi*, 2. del (Ljubljana: Socialno-ekonomski institut, 1938), 32, 39.

Slika 1: Ostareli hlapec Đuro, odmev oddaljenega časa v Stročji vasi pri Ljutomeru leta 2003 (vir: arhiv avtorice).

Med kmečko delavstvo so torej na eni strani sodili kmečki posli, ki so bili dekle in hlapci, ki so z neomejenim delom odplačali ugodnost stalnega bivanja do starosti (sic!) v gospodinjstvih imovitih kmečkih posestnikov, t. i. gruntarjev, na drugi pa kočarji kot največja skupina kmečkega delavstva. Kmečki posli, med katerimi so bili izrazit družbeni problem otroški hlapci, pogosto nezakonski, so se najpogosteje rekrutirali ravno iz družin kočarjev. Čeprav so bili kočarji običajno lastniki majhnih posestev v obsegu do največ pet hektarjev (na Štajerskem običajno vsaj polovico manj), ta niso zadoščala za preživetje njihovih družin, zato so morali kot dninarji delati na posestvih gruntarjev, ki so imeli v lasti deset in več hektarjev zemlje. V socialno še slabšem položaju od kočarjev so bili majerji oz. hubarji na gozdnih posestvih Pohorja in Kozjaka ter viničarji na vinorodnih področjih Slovenskih goric in Haloz. Ti niso premogli lastne zemlje niti domovanj, temveč so bivali in delali

v najetih domovanjih s pripadajočo zemljo (hube, viničarije), kar so morali odplačati z raznovrstnim delom za lastnike gozdov oz. vinogradov, in to tudi do 120 delovnih dni v letu. Hubarji in viničarji so bili z delodajalci v domala polfevdalnem odnosu. A vendar so med svetovnjima vojnama obstajali socialno še nižji sloji kmečkega delavstva, »za katere se ni zanimal nihče«, to so bili osebenjki (narečno gostači ali oferji), ki so v zameno za kmečka dela prejeli v uporabo le stanovanje (brez zemlje) in so bili v mariborski okolici pogosto podnajemniki viničarjev.¹³

Agrarna reforma po prvi svetovni vojni, ki je razlastila veleposestva z nad 75 ha obdelovalne zemlje oz. s skupno (z gozdovi) nad 200 ha, je kazala na to, da se je nova država zavedala eksplozivnega družbenega momenta v eksistencialno slabo preskrbljeni kmečki množici; v Sloveniji je tako razlastila predvsem veleposestva v Prekmurju, kjer je najbolj odmevalo povojno revolucionarno vrenje na Madžarskem. Vendar reforma v splošnem ni imela socialnih učinkov, saj je kmečka družina v povprečju dobila le 0,66 ha zemlje.¹⁴ Boleč sestop eksistencialnih hrepenenj kmečkega prebivalstva po uvidu agrarne prevare v Prekmurju je v romanu *Os življenja* (1935) tematiziral Miško Kranjec, na Ptujskem polju pa v romanu *Lukarji* (1936) Anton Ingolič: »Agrarna reforma je kočarjem in gostačem postala prazna beseda. Spoznali so: agrarna reforma na papirju je eno, zemlja veleposestva pokojne grofice pa drugo. Med njima ne tečeta samo Blatnica in Drava, marveč tečejo vse reke sveta.«¹⁵

Zaježitev nenehnega slabšanja socialnega položaja kmeta zaradi velikega porasta zadolževanja zlasti od srede dvajsetih let 20. stoletja je leta 1932 prinesel državni ukrep moratorija na kmečke dolgove, še štiri leta kasneje pa je začela vlada aktivno razreševati kmečko dolžniško krizo. Leta 1937 je zaživela Kmetijska zbornica kot stanovska zastopnica kmeta,¹⁶ kar je bilo pozno v primerjavi z drugimi evropskimi državami ter mnogo prepozno, da bi zakrpalo poškodovano družbeno tkivo in dodobra razraščene socialne napetosti. Nanje je skoraj desetletje prej v svoji knjigi o kmečkem vprašanju opozarjal katoliško usmerjeni zgodovinar Fran Erjavec: »Če mali in srednji kmet, ki tvori znatno večino vsega naroda, ne pridelata niti za lastno preživljanje, je jasno, da vodi tako stanje neizbežno v gospodarski propad. Iz naše lastne polpreteklosti vemo, da takega propadanja nikakor ne prepreči življenje samo od sebe,

¹³ Prav tam, 5–8; Vlado Vodopivec, »Pravni in socialno-politični problemi poljedelskega delavstva«, *Sodobnost*, VIII (1940): 228; Jože Lampret, »Tvarno-duhovna struktura župnije Ribnica na Pohorju«, 2. del, *Dejanje*, 1938, 130.

¹⁴ Štefan Kovač, »Gospodarske in socialne razmere v Prekmurju«, *Obzorja*, 1938, 44–45; *Slovenska kronika XX. stoletja, 1900–1941* (Ljubljana: Nova revija, 1997), 215, 373.

¹⁵ Anton Ingolič, *Lukarji* (Maribor: Tiskovna založba, 1936), 193.

¹⁶ *Slovenska kronika XX. stoletja, 1900–1941*, 408, 420.

temveč je treba v tem pogledu vedno poseči umetnim potom in smotreno v naravni tok, če nočemo, da se zamajejo celi sloji.»¹⁷

* * *

Čeprav natančna statistika, ki bi združila in osveževala ločene in razčlenjene podatke o socialni strukturi po nekdanjih avstro-ogrskih slovenskih deželah, v prvem desetletju nove jugoslovanske države ni obstajala, je bilo raziskovalcem že tedaj jasno, da z zastarelimi in zaostalimi načini kmetovanja na slabo rodovitnih »bajtarskih flikah« zemlje kmečko delavstvo močno prevladuje v vzhodnih delih slovenskega prostora, kjer so bili obenem dninarski zaslužki najnižji. Število nezakonskih otrok je bilo med gospodarsko nesamostojnimi in posledično mnogokrat neporočenimi odraslimi tam najvišje ter je v mariborski okolici znašalo celo več kot 30 % vseh rojenih otrok, med katerimi je vladala visoka umrljivost. Preživeli otroci so bili zaradi pomanjkljive prehrane in neustreznih pogojev bivanja v nikoli zračenih prostorih brez svetlobe rahitični; odrasli so množično obolevali za tuberkulozo oz. jetiko, ženske še za rakom rodil in dojk. Zdravih zob niso imeli niti otroci, odraslim pa so že pred štiridesetim letom iz ust zevale škrbine.¹⁸

Med kočarskimi in viničarskimi družinami širše mariborske okolice, ki so običajno prebivale v bivališčih z le eno skupno sobo v velikosti med 15 in 30 m³, kjer so živeli in spali odrasli in otroci ter v zimskem času še živina, je bil ob tem močno razširjen alkoholizem. V opisanih pogojih otroci kmalu niso bili pripravljeni upoštevati starševske avtoritete in so zgodaj spolno dozorevali, saj so prosto opazovali starše med (pijano) spolnostjo, večinoma izsiljeno in upravičeno z moško spolno slo ter (katoliško) dolžnostjo razploda. Med najrevnejšimi sloji je bil razširjen tudi incest, prav tako spolno občevanje z živalmi. Rezultat nerednega šolanja otrok, ki ga starši niso spodbujali, je bil v najboljšem primeru pomanjkljiva pismenost. Kočarski in viničarski otroci so pogosto kradli osnovne življenjske dobrine ali beračili zanje, k čemur so jih navajali kar sami starši, ki jim je vest lajšala lakota in sovraštvo do privilegiranih slojev prebivalstva.¹⁹

Med naraščajem kmečkih delavcev so bili posebej stigmatizirana in zapostavljena skupina nezakonski otroci, med katerimi so mnogi mladi štajerski fantje v tridesetih letih 20. stoletja našli zatočišče v privrženosti hitlerizmu,

¹⁷ Erjavec, *Kmetiško vprašanje v Sloveniji*, 31.

¹⁸ Uratnik, »Poljedelsko delavstvo v Sloveniji«, 10, 12, 42; Ivo Pirc, »Prehrana prebivalstva«, v: *Socialni problemi slovenske vasi*, 1. del, 78–80; Erjavec, *Kmetiško vprašanje v Sloveniji*, 14, 32–33; Boris Fakin, »Haloški otroci«, *Sodobnost*, 1936, 434; Lovro Kuhar – Prežihov Voranc, *Zbrano delo*, 1. knjiga (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962), 292; Kerenčič, *Domačija*, 129–130.

¹⁹ Prav tam.

medtem ko je življenje deklet krojilo zgodnje materinstvo, ki je uspešno podaljševalo spiralo vseobsegajoče revščine in zaostalosti. »Děkle po večini nimajo ugodnih pogojev za nosečnost in porod. Nosečnost prikrivajo, dokler je mogoče, rodijo mnogokrat na skednju. Vse to je v kvar telesnemu in duševnemu zdravju otroka, kar se pozneje le stopnjuje. Za učenje nima časa, neredno hodi v šolo. Sedeti mora (pogosto, ker ima uši) v zadnji klopi, vsi ga zasmehujejo, zato postane molčeč, zakrknjen in trmast.«²⁰ A pogosto se je enako slabo godilo tudi zakonskim otrokom kočarskih družin, kar je slikovito opisal Prežihov Voranc, ki je zaradi zgodnjega trpljenja in sovraštva do »gospode« tudi sam že kot otrok postal »zakrknjen, mrk in malodušen«. Sovražil je družbo ljudi, še bolj šolo, saj ga je oče vselej, ko se je zamudil na poti domov, »nabil do omotice«. Nič čudnega, da je Prežih v romanu *Jamnica* staremu Munku v miselni tok vtikal trditev, da »v današnjih časih bajta ni drugega kakor kottišče otrok, nezadovoljnosti in nesreče.«²¹

V najslabših razmerah so živeli otroci viničarskih družin na območju Haloz, Slovenskih goric in neposredne mariborske okolice. Matere so že v štirih ali petih dneh po porodu opravljale ne le gospodinjska, temveč tudi vsa ostala težaška kmečka dela: »Koliko jih je, ki npr. kuhajo še jed za družino, ko imajo že porodne krče. Ne manjka jih, ki ob porodu nimajo niti človeškega ležišča – kup slame, pokrit z vrečevino. Neredki so slučaji, ko mati po porodu takoj vstane in sama pere onesnaženo perilo.«²² Medtem ko je v primeru smrti žene – pogosto ravno zaradi okužbe med porodom ali mazaškim abortusom – kočarski moški prej ali slej zapolnil vrzel v kmečkem gospodarstvu s poroko z drugo žensko (večkrat s sestro ali drugo bližnjo sorodnico žene), je kmečka vdova pogosto ostala z otroki na skrajnem robu preživetja.²³

V predvojni publicisti je bil po zaslugi politično levo usmerjenih piscev in aktivistov na terenu dobro znan položaj skrajne revščine otrok iz Haloz, ki so bili skoraj vse leto lačni. Njihova običajna hrana je bil koruzni zdrob brez mleka in zabele, jeseni skoraj izključno kostanj. Haloške viničarske družine so bile povsem odvisne od volje lastnikov vinogradov, običajno premožnih ptujskih meščanov (večkrat Nemcev), ki so v Halozah na najlepših sončnih legah postavljali razkošne zidanice za letovanja ali druženje med trgatvami ter v posmeh bajtam viničarjev v senčnih grapah in težko prehodnih strminah. V strahu pred izgubo še tako nizkega dohodka so šli viničarski očetje v hlapčevski ponižnosti celo tako daleč, da so v času zrelosti grozdja preštevali

²⁰ Jože Lampret, »Tvarno-duhovna struktura župnije Ribnica na Pohorju«, *Dejanje*, 1938, 98.

²¹ Prežihov Voranc, *Dekle z mandolino*, 16–17; Isti, *Zbrano delo*, 8. knjiga, 61.

²² Boris Fakin, »Haloški otroci«, *Sodobnost*, 1936, 432.

²³ Glej npr.: Lovro Kuhar – Prežihov Voranc, *Zbrano delo*, 1. knjiga, 132.

vsako jagodo na trti, do svojih gospodarjev pa so razvili popolno servilnost: »Tako pazimo na kokoši, a vendar manjka tukaj kaka jagoda! Otroci je niso, poznal bi na blatu!«²⁴

Da se je neurejenega, naravnost poraznega socialnega položaja slovenskih kmečkih delavcev dobro zavedala tudi najvplivnejša politična stranka na Slovenskem, vendar za ureditev razmer ni pripravila aktivnih politik, temveč se je odpravi anomalij posvečala zgolj na načelni ravni v izogib političnemu odtekanju kočarjev v komunistično gibanje, priča gesta štajerskega parlamentarnega poslanca SLS Ivana Vesenjaka, ki je jeseni 1920 na ministra za socialno politiko naslovil pobudo o ureditvi položaja viničarjev: »G. minister! Že pred svetovno vojsko je bil socialni in ekonomski položaj izdatnega dela našega naroda v vinorodnih krajih Slovenije, posebej pa še v Halozah in Slovenskih goricah, izredno nepovoljen. So to t. i. viničarji, ki po svoji veliki večini ne razpolagajo z nobenim imetjem, niti mobilnim niti imobilnim, ter živijo, kakor pravi naš pregovor: iz rok v usta ob trdem delu svojih rok. Svetovna vojska je te siromake še bolj posiriomašila. Glad in pomanjkanje sta bila in sta še pri pretežni večini teh ljudi vsakdanja gosta. Ne bodem podrobneje opisoval trpljenja in bede teh ljudi, opozarjam le, da živijo družine viničarjev večji del leta sploh brez vsakega kruha in da je njihova glavna hrana večinoma neslan in nezabeljen krompir in fižol. To velja za otroke od prvega leta pa do starcev, ki so že z eno nogo v grobu. Posebej pa še opozarjam, da mnogi otroci in žene ne morejo iz hiše, ker sploh nimajo obleke, drugi pa hodijo v svojih zadnjih cunjah okrog. O obuvalih seveda tudi ni govora. Zato tudi šoloobvezni otroci ne morejo v šolo, ko nastopi mrzli zimski čas.«²⁵

Ob bolj ali manj očitnih znakih, po katerih se je predvojno kmečko delavstvo ločevalo od sodržavljanov iz višjih socialnih slojev, je največja ostrina zadevala tisto, kar je bilo najmanj vidno očem. Zaudarjajoča revščina najzanesljiveje ustvarja razredni razloček oz. socialno distanco, je leta 1936 med angleškim delavstvom ugotavljal že George Orwell.²⁶ In razpoznaven smrad se je širil tudi od članov kočarskih družin: matere in očetje so smrdeli po zgaranem in postanem znoju, menstrualnih izločkih, alkoholu, plesnobi in zadimljenosti vlažnih bivališč, otroci po urinu in človeških iztrebkih.²⁷ Spričo odsotnosti zdravniške oskrbe, dosegljive le tistim, ki so jo lahko plačali, in splošnega nezaupanja v »gospodo«, kamor so spadali tudi zdravniki, so bili v

²⁴ Fran Žgeč, »Beda haloške dece in nje sociološki vzroki«, *Obzorja*, 1939, 432.

²⁵ »Poslanec KZ za viničarje«, *Slovenski gospodar*, 7. 10. 1920, 1.

²⁶ George Orwell, *Pot v Wigan* (Ljubljana: Beletina, 2013), 129–130, 133, 145.

²⁷ Miško Kranjec, *Os življenja* (Ljubljana: Hram, 1935), 9.

revnih kmečkih pokrajinah močno prisotni vraževerje, mazaštvo, zdravilstvo in tudi čarovništvo.²⁸

* * *

Med svetovnjima vojnama je bila ženska kriminaliteta vezana na kazniva dejanja detomora in abortusa, medtem ko so bile ženske v bistveno manjšem odstotku od moških povzročiteljice ubojev, umorov, težkih telesnih poškodb, akterke roparskih pohodov ipd. Kadar so se ženske v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja znašle v kazenskih postopkih zaradi povzročitve smrti odrasle osebe, je bilo to v večini primerov posledica zastrupljenih družinskih odnosov ob poraznem socialnem položaju, dejanska zastrupitev zakonskega partnerja pa je bila tudi sicer najpogostejši način, s katerim je predvojna ženska na Slovenskem zaključila nevzdržen intimni odnos.²⁹

A kot kažejo primeri skrajnih zaostritev partnerskih razmerij v štajerskih kočarskih družinah, se kazensko preganjane ženske v dveh desetletjih po prvi svetovni vojni niso posluževale le sofisticiranih zastrupitev, temveč so same ali ob pomoči sotorilcev poskrbele za odstranitev zakonskih partnerjev na mnogo bolj brutalne in krvave načine: s sekirami, puškami, koli, gnojnimi vilami, z motikami, železnimi bati, britvicami, davljenjem ter navideznim obešenjem. V nadaljevanju se bomo posvetili mentaliteti dveh predvojnih kmečkih delavk, ki sta skušali svoj socialni položaj izboljšati z možnostvijo z mnogo starejšima lokalnima gruntarjema, pri čemer pa tudi kasneje v zakonu nista bili pripravljeni sprejemati družbeno pogojene patriarhalne podrejenosti in posledične ekonomske odvisnosti od soprogov.

V kazensko zadevo kočarske hčere Marije Wregg je bilo vključenih več oseb, zadevala pa je nerazrešeni umor mlinarja Petra Wregga iz leta 1919, ki je dobil sodno nadaljevanje šele sredi tridesetih let 20. stoletja ob pojavitvi dodatnih informacij in pričanj. Čeprav novi glasovi niti tedaj niso ponudili odgovorov na nasilno smrt moškega iz Leskovca pri Slovenski Bistrici, so zaslišani ponovno uperili prst krivde v mlinarjevo soprogo in tri moške pomočnike.³⁰ Marija Wregg je nasprotno vseskozi trdila, da je tisti januarski večer leta 1919 kot običajno skupaj z možem nakrmila živino v hlevu, nakar se je on odpravil zapreti mlin. Ker se dolgo ni vrnil, je Marija stopila za njim in ga našla ležati negibnega v vodi ob mlinskem kolesu, od koder so ji truplo

²⁸ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp X 3474/30; Josip Jurančič, *Iz šole za narod* (Ljubljana: Slovenska šolska matica, 1930), 31–32, 77–78; Ingolič, *Vinski vrh*, 195; Isti, *Tam gori za hramom*, 107, 195; Isti, *Nebo nad domačijo* (Maribor: Obzorja, 1960), 180; Kranjec, *Os življenja*, 116; Prežihov Voranc, *Dekle z mandolino*, 24–25.

²⁹ Aleksandar Maklecov, *Žena in zločin* (Ljubljana: Juridična fakulteta, 1944), 17, 23.

³⁰ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 324/19, zaslišanje Simona Žunka, 3. 1. 1936 in Franca Jusa, 14. 12. 1935.

pomagali izvleči bližnji sosedi. Bil je ranjen po glavi in obrazu, vendar ni umrl zaradi utopitve, saj v njegovem telesu ni bilo vode. Kljub temu je Marija vztrajala, da je moralo možu, obutemu v cikle, zdrsniti na gladki podlagi, pri čemer je padel in se usodno poškodoval. »Wregg je bil oseminpetdeset let star, Marija Wregg je triintrideset let in nista živela nesrečno pa tudi ne srečno skupaj, oženjena sta bila petnajst let,« je pristavil stražmojster tistega zimskega dne nedolgo po koncu prve svetovne vojne in le dober mesec po oblikovanju Kraljevine SHS ter s tem zaključil svoje poročilo.³¹

Slika 2: Mlin Petra Wregga v Leskovcu pri Slovenski Bistrici (vir: kazenski spis).

Vsaj v prvih mesecih po smrti mlinarja se je zdelo, da se primer uspešno pretaka tudi po sodnih mlinih, saj je mariborsko državno tožilstvo konec septembra 1919 že ponudilo obtožnico zoper Marijo Wregg, njenega osem let mlajšega intimnega partnerja Petra Dreva, njegovega brata Antona ter železničarja Franca Marčiča. S skupnimi močmi naj bi sredi januarja 1919 pokončali mlinarja Wregga tako, da so ga moški držali, medtem ko je soproga v njegova usta vlivala maščobo. Obtožnica je razkrivala povedno logiko odnosa socialno neenakovrednih zakoncev. Ob poroki je imela kočarska hči Marija le osemnajst let in ni imela ničesar svojega, medtem ko je bil njen

³¹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 324/19, poročilo Žandarmerijske stacije Pragersko okrajnemu sodišču v Slovenski Bistrici, 19. 2. 1919.

triinštiridesetletni ženin kmečki posestnik in mlinar. Rodilo se jima je de- te, ki je pri šestih letih umrlo, novega naraščaja pa ni bilo. Z zakoncema je stanoval Petrov nemi in duševno zaostali mlajši brat. Kot so vedela novic vselej polna ljudska usta, je imela Marija »baje že pred vojsko«, tj. pred prvo svetovno vojno, poročenega ljubimca in je že tedaj skušala zastrupiti moža, v zadnjem času pa je intimno prijateljevala s Petrom Drevom, ki je mlinarju pomagal pri delu.³²

Ker po mlinarjevem pogrebu govorice o njegovi nasilni smrti niso potih- nile, pač pa so se stopnjevale, je bil konec februarja 1919 odrejen odkop in obdukcija Wreggovega trupla. Ne zaman. Pokojnikova usta, sapnik in po- žiralnik so bila polna bele, mehke, grudičaste in goste snovi, s katero so bili napolnjeni tudi bronhiji in pljuča ter želodec. Aretirani Marija Wregg in brata Drev so bili prepeljani v zapore bistriškega okrajnega sodišča, kjer so vsi za- nikali vpletenost v umor. Spomladi 1919 je bilo med preiskavo ugotovljeno, da je nasilnemu dogodku kot nema priča prisostvoval duševno prizadeti brat žrtve, ki je preiskovalcu z gestami natančno opisal potek zločina. Poleti 1919 sta brata drug za drugim priznala umor, ki naj bi ga izvršila v pijanosti in na prigovarjanje mlinarjeve soproge ter po njeni obljubi, da se bo po moževi smrti poročila s Petrom, ki je pred zasliševalcem zaklel: »Ta prokleta baba je vsega kriva!«³³

A Marija Wregg je med preiskavo »kratkotomalo vse zanikala«. Prav tako je vpletenost v umor zanikal četrti osumljeni, dober znanec pokojnega mli- narja, železničar Marčič, ki si je po Wreggovi smrti tudi sam obetal prevzem mlinarjeva gospodarstva in manipulativne mlade žene. Ne glede na dokajšnjo uspešnost preiskave v pogojih upravno kaotičnega rojevanja nove države je mariborsko državno tožilstvo na začetku leta 1920 zaradi pomanjkanja doka- zov umaknilo obtožnico, čeprav sum zoper nobenega od vpletenih ni bil ovr- žen.³⁴ Zmagoslavje mlinarice ni moglo ostati skrito opazovalcem; neuspešno je zahtevala odškodnino za več kot leto dni preiskovalnega zavora in občutek premoči v odnosu do pravosodnih organov izlila v pikri pritožbeni izpovedi: »K temu še opomnim, da je umor človeka na ta način, kakor se domneva v našem slučaju mogoč le po fantaziji kakšnega kriminalnega romanopisca. Sodne medicine v svojih knjigah nimajo takih slučajev. Jaz bi bila prva hudo- delnica, ki bi na ta način umorila svojega moža. Bila bi torej jaz prav duho- vita ženska, ki bi si izmislila tak način moritve. Bila pa bi obenem tudi silno neumna ženska, če bi k takemu umoru klicala nič manj kakor tri pomagače,

³² PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 324/19, obtožnica, 25. 9. 1919.

³³ Prav tam.

³⁴ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 324/19, sklep Svetovalstvene zbornice okrožnega sodišča v Mariboru, 16. 4. 1921.

kateri bi pomagali kakor mesarski pomočniki držati krepkega zdravega moža, kateremu bi vlivala vrelo maščobo v njegovo grlo.«³⁵

Leta 1935 je Marija Wregg živela s Petrom Drevom v Zaprešiču pri Zagrebu. To je mariborskemu sodišču povedal njen oči Simon Žumer, ki je na začetku novembra dodatno umazal njeno ime z izpovedjo, da je Marijina mati na smrtni postelji dejala: »Naznani Micko, ker je ona res Petra dol spravila.« Ker je dninarju Žumru žena umrla že leta 1926, je kazenski spis Marije Wregg tudi po tem, najbrž prav tako zaradi ekonomskih razlogov izhajajočem naporu ostal brez nadaljevanja.

* * *

Pojav je moral pozornemu opazovalcu zazveneti kot simptom, ko se je istega leta ob pomoči sosterilca tudi kočarska hči Ivana Marzidovšek odkrivala moža, bogatega gruntarja iz Podloža pri Ptujski gori. S krvjo oblito truplo z razbito glavo Andreja Marzidovška je ležalo v obcestnem jarku nedaleč od doma, ko je novica o smrti lokalnega kmečkega veljaka kot požar zletela po bližnji okolici. Nasprotno pa nekaj mesecev po koncu prve svetovne vojne pri najditeljih gotovo ni zbujalo pozornosti dejstvo, da je bilo truplo oblečeno v moder infanterijski suknjič in bele vojaške hlače ter obuto v vojaške škornje, a tudi v običajno belo kmečko platneno srajco s pripadajočim telovnikom. Ob truplu je ležal kmečki klobuk.³⁶

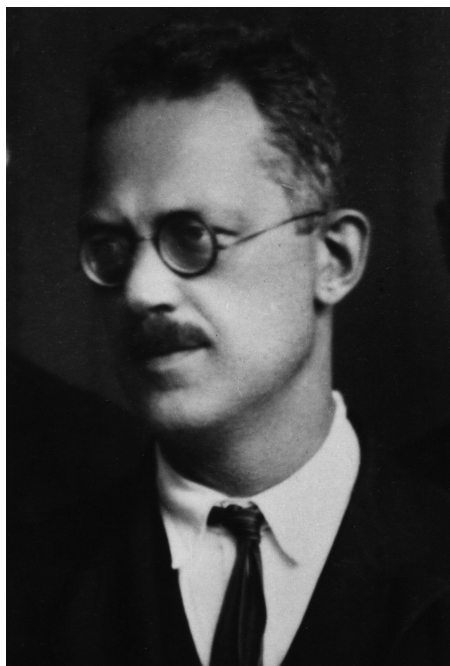
Kot je ugotavljal preiskovalni sodnik ptujskega okrajnega sodišča Vladimir Travner je na kraj zločina privedeni osumljenec, osemnajstletni Jožef Šoštarko, po domače Imrek, »brez vsakega znaka kesa ali žalosti« potrdil, da je umoril kmečkega gospodarja. Vodeč jih do hiše umorjenega je z enako hladnostjo pokazal orožnikom okno, pod katerim je soosumljenki sporočil, da je njen mož mrtev. Preiskovalno komisijo je nato odvedel še na streljaj oddaljen dom svojega očeta tesarja. Pri ljubiteljskem zgodovinarju, publicistu in piscu aforizmov Travnerju, ki je leta 1927 sodniško kariero nadaljeval v Mariboru,³⁷ je opazno izstopila pripovedovalska žilica, ko je zapisnikarju v nasprotju z običajno sodno prakso narekoval opis gruntarjevega doma: »Hiša umorjenega je navadna pritlična kmetska hiša s prizidanim hlevom in gospodarskim poslopjem, oddaljena par korakov od kolarnice in okrajne ceste. Skozi vrata se pride v precej obširno vežo, od koder se pride na desno v veliko sobo ('hišo'). Tik ob prvem oknu, kjer je osumljenec po storjenem činu potrkal, stoji

³⁵ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 324/19, pritožba Marije Wregg zoper sklep Svetovalstvene zbornice, 4. 5. 1921.

³⁶ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 884/19, krajevni ogled, 31. 5. 1919.

³⁷ Rok Kajzer, »Vladimir Travner«, v: *Osebnosti slovenskega novinarstva*, ur. Mateja Ratej (Ljubljana: Založba ZRC, 2021), 223–236.

postelja, kjer je po lastnih navedbah spala Ivana oz. Johana Marzidovšek s svojo sedemletno hčerko Rozino. Ravno v nasprotnem koncu 'hiše' se nahaja postelja umorjenega. Drugih postelj ni v 'hiši'. Od veže naravnost se pride v kuhinjo, na levo pa v 'kamro', kjer se nahaja postelja Marije in Hanike (devet let stara).« Dekleta Marija, Hanika in Rozina niso nosile priimka hišnega gospodarja, kar je vodilo k skritim okruškom razlogov za smrt gruntarja.³⁸

Slika 3: Vladimir Travner (vir: Univerzitetna knjižnica Maribor).

Andrej Marzidovšek je bil vojak prve svetovne vojne. Med odsotnostjo na bojnih poljih mu je leta 1917 umrla žena, ki je medtem skrbela za njuno posestvo in s katero nista imela otrok. Do vrnitve kmečkega gospodarja je skrb za posestvo prevzela Marzidovškova kmečka delavka, kočarica Ivana Ose-njak, vdova s šestimi otroki v starosti od sedem do štiriindvajset let – štirimi hčera in dvema sinovoma. Novembra 1918 v času političnega prevrata in nastanka Kraljevine SHS sta se vojni veteran Marzidovšek in kočarica Ivana poročila. S soprogo so prispele na kmečki grunt tudi tri njene hčere, sedem-najstletna Marija ter deklici Rozina in Hanika. Kljub navidezno srečnemu razpletu življenjske zgodbe ženske v pogojih izredne socialne determiniranosti pa opisani scenarij ni bil po godu ne Ivani ne njenim otrokom, ki so v

³⁸ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 884/19, krajevni ogled, 31. 5. 1919.

času Marzidovškove odsotnosti sami gospodarili na gruntu.³⁹ Ko se je lastnik posestva vrnil in jih hote ali nehote nenehno spominjal na njihovo manjvredno poreklo, so postali družinski prepiri stalnica medsebojnih odnosov, po katerih je novopečena gruntarica sosedom večkrat priznala, da bi bilo za vse bolje, če se Marzidovšek, ki je bil skope narave in se je po vojni vdajal pijančevanju, ne bi vrnil s fronte.

Njene tožbe so padle na plodna tla nemirne mladosti povojne generacije, na pleča in v ušesa sosedovega sina Jožefa Šošarka, ki »je rad videl in ona mene tudi« Ivanino hčer Marijo. Po vztrajnem prigovarjanju gospodinje, naj ubije moža, ki želi njen zarod spoditi s posestva, ji je to obljubil proti denarni nagradi in ne brez omahovanja. Na usodni večer mu je informacije o gibanju žrtve nevede zagotovila sestra Marija, ki je bila dninarka pri Marzidovšku: »To je pravila sama od sebe, kakor je sploh v navadi na kmetih, ki govore o vsaki najmanjši stvari, kar se tiče sosedov.« Vendar mladi morilec ni želel priznati, da bi mu Ivana Marzidovšek v zameno za opravljen zločin ponujala v ženitev tudi hčer in posestvo po svoji smrti. Kot sin tesarja in kmečkega najemnika, ki je na bojiščih prve svetovne vojne izgubil brata, je bil Jožef Šošarko tudi sam jezen na Marzidovška, ki je mladeniča imenoval tat, ker je skupaj z vrstniki nekega kmeta okradel za čebelji med. Pred sodnikom Travnerjem se je fant pokesal in priznal, da ga je takoj po umoru močno udarila vest, zaradi česar je preiskovalcem brez oklevanja priznal umor. Sodnik Travner ni imel razloga, da »močnemu in za svoja leta izvanredno razvitemu fantu« ne bi verjel: »Obdolženec napravi na sodnika utis, da je telesno in duševno popolnoma razvit in da je popolnoma odgovoren za svoje dejanje.«⁴⁰

A tudi sedeminštiridesetletna Ivana Marzidovšek sodniku Travnerju ni tajila, da je »zaradi neznosnih rodbinskih razmer« novačila mladega sosedu za umor moža, saj je bila po poroki v strahu za življenje svojih bližnjih, mož pa se je kljub temu, da prepiri zakoncev niso prešli v fizično nasilje, izkazal za surovino v ravnanju z živino, ki jo je neusmiljeno pretepal; nasilno se je spozabil tudi nad njenim najstniškim sinom. Ivanin prvi mož, s katerim sta bila poročena več kot dvajset let, je leta 1916 padel kot vojak na južnem Tirolskem. Bržkone se dvakratna vdova spričo trenutne nesreče ni mogla izogniti idealiziranju preteklosti, ko je trdila, da je njen srečen predvojni zakon krasilo solastništvo manjšega kmečkega posestva in deset otrok, od katerih so štirje umrli v otroštvu. Dva odrasla sinova sta bila po materini vnovični poroki hlapca, eden v župnišču v Cirkovcah, drugi pri bližnji posestniški družini;

³⁹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 884/19, priča na licu mesta – Anton Brumec, 31. 5. 1919.

⁴⁰ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 884/19, zaslišanje Jožefa Šošarka, 31. 5. 1919 itd.

hči Matilda je bila od leta 1918 poročena kočarica na posestvu svojih staršev, ostale tri mladoletne hčere pa so se z materjo vselile na Marzidovškovo domačijo, katere solastnica je postala. Njen novi ženin je bil odkrito sovražen otrokom; tako njim kot ženi je odrekal ne le vsak priboljšek, temveč tudi osnovne življenjske dobrine. Podobno je v skrbi za zaščito otrok ravnala tudi sama. Vzajemno skrivanje denarja in živeža v razmerah splošnega hudega poveljnega pomanjkanja je zaostrovalo odnose med zakoncema in jih bližalo vrelišču.⁴¹

»Najbrže bo to, da ljudje pri velikih hudodelstvih več govore, kakor je res,« je Ivana Marzidovšek mimogrede razkrila košček kmečke miselnosti, ko je zavrnila sodnikovo pripombo, da je po umoru moža tudi sama stopila do trupla in večkrat zasekala s sekiro po njem, mimogrede pa mu izpraznila še žepe, v katerih so manjkali bankovci. V svojo obrambo je povedala, da je malo pred začetkom vojne doživela udar strele, po katerem je trpela za glavoboli in pozabljivostjo, kar je opazil tudi sodnik. Posebej slabo je odtlej prenašala alkohol, vendar ga je po koncu vojne zaradi domačih razmer pogosto uživala. »Če spijem le malo vina, sem popolnoma zmešana,« je bila iskrena. Sodnik Travner je sredi junija 1919 ob koncu niza zaslišanj obdolženke zapisniku dodal neobičajno osebno opažanje: »Očividno je vsled dogodka popolnoma potrta, med zasliševanjem se večkrat bridko joka in toži, da ji ni dobro, tako da se usede na stol. Odgovarja povsem pravilno na vprašanja, očividno pa ima slab spomin, ker se na imena le težko spominja. Sodnik ima utis, da je obdolženka duševno manjvredna, da pa je za svoje dejanje le odgovorna. Dognalo bi se pa to povsem zanesljivo le, če se preišče po psihiatru – specialistu.«⁴²

Kaj bi o svoji ženi povedal umorjeni, je bilo mogoče zaslutiti ob izpovedih njegovega brata in svaka, ki jima je gruntar pogosto tožil, da ravna žena in njeni otroci z njim slabo ter mu odrekajo hrano. Ženi se je zdel star in grd, zato mu ni pustila telesnega stika, medtem ko so ljudje večkrat govorili o moških, s katerimi naj bi nekdanja kočarica pijančevala in ljubimkala po lokalnih krčmah.⁴³ Da so morali argumenti soditi v značilen patriarhalni arzenal očitkov kmečkih moških zakonskim ženam, ki so svojim zakoncem rade predrzno sikale, da so njihovi domnevni ljubimci še »pri riti« lepši kot oni – zakonski možje – »pri glavi«, kažejo skoraj dobesedne preslikave javnih moških tožb tako v sledečih primerih Elizabete Ribič kot Marije Fortmüller.

Kajti šestdesetletna gostilničarka Liza Laznik iz Podloža, ki je dobro poznala oba zakonca, starega Marzidovška še zdaleč ni videla kot nedolžno

⁴¹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 884/19, zaslišanje Ivane Marzidovšek, 31. 5. 1919 itd.

⁴² Prav tam.

⁴³ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 884/19, zaslišanje Antona Šalamuna in Janeza Marzidovška, 2. 6. 1919.

žrtev, pač pa je rednega gosta doživljala kot suroveža; takšen je bil po njenih opažanjih že v odnosu do prve žene, medtem ko o Ivani oz. Johani oz. Hani ni mogla povedati nič slabega. Da je bila dobra gospodinja, je v času kratkega zakona priznaval celo umorjeni gruntar, saj je sicer ne bi poročil; le njenih otrok, do katerih je bila mati zelo zaščitniška, ni mogel trpeti. Gostilničarka je sodniku Travnerju povedala, da je tako razpeta Ivana Marzidovšek neprestano jokala in tarnala nad svojo usodo ter načrtovala ločitev od moža. Ob pogledu nanjo se je Liza večkrat zbala, da bo nesojena gruntarica znorela.⁴⁴

Laičnemu mnenju gostilničarke je pritrjevalo strokovno mnenje sodnega izvedenca Ivana Jurečka, ki je tudi sam izhajal iz kočarske družine. Njegovo ubožno poreklo je zdravniku sledilo tudi na poklicni poti; občutke manjvrednosti v odnosu do kolegov je opisal v neobjavljenih spominih.⁴⁵ Jurečkovu poročilo je izjemno za razumevanje mentalitet in posebej kmečkega imaginarija na prehodu v jugoslovansko stvarnost, med drugim za lociranje mere normalnosti v doživljanju spola in spolnosti kmečke ženske:

»Njena izobraženost dosega stopnjo izobrazbe kmetice, ki je hodila malo v šolo ter se je komaj naučila čitati in pisati; njene misli in predstave se gibljejo v ozračju kmečkega življenja in rodbinskih razmer; svetovni dogodki so se je malo dotaknili, vendar pozna glavne politične spremembe zadnjega leta (uničenje Avstrije, nastanek Jugoslavije). Izključno intelektualno delovanje je seveda zelo počasno: v računanju je slaba, z abstraktnimi predstavami – v kolikor se ji niso od prve mladosti v intelekt vtisnile – si ne ve pomoči. Duševno razpoloženje je popolnoma normalno; tudi njeno spolno življenje je bilo vedno normalno, imela je deset otrok.«⁴⁶

Na začetku oktobra 1919 je bila Ivana Marzidovšek pred mariborskim okrožnim kot porotnim sodiščem obsojena na smrt na vešalih, Jožef Šoštar-ko pa na osem let težke ječe.⁴⁷ Spomladi 1920 je bila kaznjenki ženske kaznilnice v Begunjah s kraljevo pomilostitvijo smrtna obsodba spremenjena v osemnajstletno težko ječo, dopolnjeno s temnico.⁴⁸ A ganljivo presenečenje in pravi paradoks za oddaljenega bralca, ki pomni presežne poudarke etabliranih moških vseh časov o »materah desetih otrok«, je zadnje poglavje kazenskega spisa Ivane Marzidovšek: septembra istega leta je na deželno so-

⁴⁴ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 884/19, zaslišanje Lize Laznik, 12. 6. 1919.

⁴⁵ PAM, Eman Pertl, Sodno-izvedenski spomini Ivana Jurečka.

⁴⁶ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 884/19, Zdravniški izvid in mnenje, 15. 8. 1919.

⁴⁷ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 884/19, sodba V imenu Nj. Vel. Kralja, 3. 10. 1919.

⁴⁸ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 884/19, dopis o pomilostitvi, 3. 3. 1920.

dišče v Ljubljani prispela okorna, slovnično in jezikovno silno pomanjkljiva »siromašna prošna«. Podpisala jo je »hčerka od moje žalostne Matke« Matilda Gajst, prevzemnica materinega kočarskega posestva, napisala pa po njenem nareku znanka, po rodu Slovačinja, ki je za protiuslugo prejela nekaj denarja in šest kokošjih jajc. V duhu katoliške molitve, kmečki ženski edine znane uradne dikcije, za »svojo milo Mati koja se nahaja v teške temnice« je prošnja upala na novo kraljevo pomilostitev: »Mij prosimo svoj otroci sa pomoč sa našo milo Mati koja se od teške temnice leži.«⁴⁹

* * *

Enako kot druge reči v zgodovini človeštva tudi zgodovina podrejenosti ženskega spola ni ne enoznačna ne črno-bela, ženska v njenem okviru pa nikoli ni samo žrtev, temveč zmeraj obenem tudi akterka. Pristati na tezo o ženski žrtvi *per se* pomeni ne le odvzeti dostojanstvo tisti polovici človeštva, iz katere se fizično rojevajo nove generacije ljudi, temveč pomeni ženski odvzeti tudi človeško naravo. Doba potrošništva in digitalna miselnost, ki jo generirajo spletna omrežja, v ideologijo življenjskih slogov ujeta žensko pojavnost navidezno nenehno osvobajata (bodi svoja, bodi divja, skrbi zase, neguj se ipd.), a v resnici utrjujeta položaj ženske v starodavnih patriarhalnih okvirih, ki ženske gabarite osmišljajo z videzom in vpetostjo v tradicionalni družinski okvir.

A čeprav se zdi, da se sodobne družbe po padcu imaginarija, vzpostavljenega sredi 20. stoletja, ob neuspešnem reševanju nakopičenih družbenih antagonizmov in mrzličnem iskanju stabilnih družbenih struktur v pogojih kaotične stvarnosti zatekajo v procese, ki žensko ponovno tesneje vežejo na preživeto vlogo matere, skrbnice in negovalke ter je tovrstno vklepanje ženskega spola v (post)patriarhalni okvir upravičeno razumljeno kot znak zastoja v produktivnem procesu prehajanja družb v novo epoho, raznovrstne simfonije glasov *deklinih zgodb* ne bi smeli brati kot grozečo napoved prihodnosti. Krute življenjske usode žensk, ki jih je narekoval družbeno nasičen vmesni čas med dvema velikima družbenima kolapsoma – prvo in drugo svetovno vojno –, nam dokazujejo, da so moderne zgostitve *deklinih zgodb* v javnem prostoru v svojem bistvu predvsem oglašujoč odmev spretno prikrita travma naših predvojnih babic, ki kot prastrah privre na dan v potomkah ob velikih družbenih zaostritvah.

Z nastopom novega družnega reda po drugi svetovni vojni so sčasoma bledele tudi mnoge nianse odnosov kočarskih obrobij, ki so pripadala minulemu

⁴⁹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 884/19, pismo Matilde Gajst, 12. 9. 1920; dopis policijskega komandirja na Ptujski gori mariborskemu okrožnemu sodišču, 3. 10. 1920.

svetu predstav, saj socialistični sistem, idejno utemeljen na normi enakosti, ni več poznal sistema socialne distance in s tem tudi ne statusa kmečkih delavcev in vse manj logiko iz njihovega socialnega položaja porojenih patologij. Čeprav je tudi povojna stvarnost vsaj do začetka petdesetih let 20. stoletja močno pritiskala na kmečko prebivalstvo, sta kolektivizacija in zadružništvo vsaj na območju Slovenskih goric in Haloz izboljšala socialni položaj nekdanjih bajtarjev in viničarjev.⁵⁰ Nevidne konture nasilnih družinskih odnosov pa so morale tudi v novih družbenih okoliščinah, ki jih je barval slogan »Zemljo tistemu, ki jo obdeluje!«, vsiljivo brneti med prebivalci nacionalno preprišnega in socialno ranljivega štajerskega prostora.

Če so bile štajerske morilke zakonskih partnerjev izstopajoč družbeni pojav v medvojnem slovenskem prostoru, pa to nikakor ni držalo v jugoslovanskem merilu. To je vedela komunistična aktivistka Lidija Šentjunc, ki je bila sredi novembra 1933 zaradi političnega delovanja obsojena na dve leti strogega zaporu. Dvaindvajsetletnica je kazen prestajala v kaznilnici v srbskem Požarevcu, kjer je med drugim zbirala gradivo o sojetnicah, morilkah zakoncev, »ker so jih na silo poročali bodisi s starejšimi bodisi mlajšimi /.../ in jih je tisto življenje sililo, da so se znebile možev«. Kot pedagoginja je nameravala zbrano gradivo znanstveno preučiti, vendar so bili zapiski kasneje pomotoma uničeni.⁵¹ Šestintrideset let pa je bila stara komunistka Marija Žumer, ko je leta 1936 postala politična jetnica v zloglasnem beograjskem zaporu, tedanjemu sleherniku znanem pod imenom Glavnjača. Zaprte beračice, prostitutke in morilke – med njimi mnoge Slovenke, ki so iskale boljše življenje v jugoslovanski prestolnici – je videla kot rak rano na družbenem telesu Kraljevine Jugoslavije. Za razliko od etablirane politike ni obsojala žensk, grobo pahnjelih prek roba človeškega dostojanstva, pač pa je obtožbo brezkompromisno naslovila na državo, ki je socialno vprašanje, nevarno bližajoče se družbeni eksploziji, reševala s pometanjem pod preprogo – z izolacijo, nadzorom in s kaznovanjem.⁵²

⁵⁰ *Slovenska kronika XX. stoletja, 1941–1995* (Ljubljana: Nova revija, 2008), 150–151, 177–178, 196, 198.

⁵¹ Nevenka Troha, »Lidija Šentjunc«, v: *Osebnosti druge svetovne vojne*, ur. Mateja Ratej (Ljubljana: Založba ZRC, 2023).

⁵² Marija Žumer, *Sedemdeset dni v Glavnjači: opis osebnih doživetij* (Ljubljana: s. n., 1937), 7, 10.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Pokrajinski arhiv Maribor, Okrožno sodišče v Mariboru 1898–1941:

Vr VII 324/19 (Marija Wregg)

Vr VII 884/19 (Ivana Marzidovšek).

Pokrajinski arhiv Maribor, Eman Pertl, Sodno-izvedenski spomini Ivana Jurečka.

Časopisni viri

Slovenec, 1924.

Slovenski gospodar, 1920.

Straža, 1919.

Tiskani viri

Ahčin, Ivan. »Kam naj se usmeri katoliška akcija?«. *Čas*, št. 3–4 (1930–1931).

Erjavec, Fran. *Kmetiško vprašanje v Sloveniji: gospodarska in socialna slika*. Ljubljana: Jugoslovanska kmetška zveza, 1928.

Fakin, Boris. »Haloški otroci«. *Sodobnost*, 1936.

Ingolič, Anton. *Vinski vrh*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1946.

Ingolič, Anton. *Tam gori za hramom*. Maribor: Obzorja, 1956.

Ingolič, Anton. *Lukarji*. Maribor: Tiskovna založba, 1936.

Ingolič, Anton. *Nebo nad domačijo*. Maribor: Obzorja, 1960.

Jeraj, Josip. *Naša vas: oris vede o vasi*. Ljubljana: Slovenska šolska matica, 1933.

Jontes, Gelč. *Sreča na črepinjah*. Ljubljana: Plug, 1943.

Jurančič, Josip. *Iz šole za narod*. Ljubljana: Slovenska šolska matica, 1930.

Kerenčič, Jože. »Študij o naši vasi«. *Ljubljanski zvon*, 1936.

Kerenčič, Jože. *Domačija: zbrano delo*. Maribor: Obzorja, 1967.

Koman, Manica. *Šopek samotarke*. Ljubljana: Zvezna tiskarna, 1918.

Koprivec, Ignac. *Kmetje včeraj in danes: narodopisne črtice iz Slovenskih gor*. Lenart: Glavna hranilnica, 1939.

Kovač, Štefan. »Gospodarske in socialne razmere v Prekmurju«. *Obzorja*, 1938.

Kranjec, Miško. *Os življenja*. Ljubljana: Hram, 1935.

Kuhar Lovro – Prežihov Voranc. *Zbrano delo*, 1.–12. knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962–1990.

Lampret, Jože. »Tvarno-duhovna struktura župnije Ribnica na Pohorju«. *Dejanje*, 1938.

- Maklecov, Aleksander. *Žena in zločin*. Ljubljana: Juridična fakulteta, 1944.
- Socialni problemi slovenske vasi*, 1. in 2. del. Ljubljana: Socialno-ekonomski institut, 1938.
- Vodopivec, Vlado. »Pravni in socialno-politični problemi poljedelskega delavstva«. *Sodobnost*, VIII, 1940.
- Zupan, T. »Posestna struktura Slovenije«. *Sodobnost*, 1940.
- Žgeč, Fran. »Beda haloške dece in nje sociološki vzroki«. *Obzorja*, 1939.
- Žumer, Marija. *Sedemdeset dni v Glavnjači: opis osebnih doživetij*. Ljubljana: s. n., 1937.

Monografije in članki

- Čepič, Zdenko. *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945–1948*. Maribor: Založba Obzorja 1995.
- Kajzer, Rok. »Vladimir Travner«, v: *Osebnosti slovenskega novinarstva*. Ur. Mateja Ratej. Ljubljana: Založba ZRC, 2021.
- Kuhar, Lovro – Prežihov Voranc. *Dekle z mandolino: izbor zgodnje krajše proze*. Ljubljana: Študentska založba, 2011.
- Melik, Jelka. *Kazensko sodstvo na Slovenskem 1919–1929*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1994.
- Orwell, George. *Pot v Wigan*. Ljubljana: Beletrina, 2013.
- Ratej, Mateja. *Svastika na pokopališkem zidu: poročilo o hitlerizmu v širši okolici Maribora v tridesetih letih 20. stoletja*. Ljubljana: Beletrina, 2021.
- Ratej, Mateja. *Triumfator: Anton Korošec v prvi Jugoslaviji*. Ljubljana: Beletrina, 2022.
- Ratej, Mateja. *Vojna po vojni: štajerske kmečke družine v dvajsetih letih 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2016.
- Slovenska kronika XX. stoletja, 1900–1941*. Ljubljana: Nova revija, 1997.
- Slovenska kronika XX. stoletja, 1941–1995*. Ljubljana: Nova revija, 2008.
- Troha, Nevenka. »Lidija Šentjurc«. V: *Osebnosti druge svetovne vojne*. Ur. Mateja Ratej. Ljubljana: Založba ZRC, 2023.

»BAJTA NI DRUGEGA KAKOR KOTIŠČE OTROK, NEZADOVOLJNOSTI IN NESREČE«: ŽENSKO NASILJE V ŠTAJERSKIH KOČARSKIH DRUŽINAH MED SVETOVNIMA VOJNAMA

Povzetek

Izbruhi ženskega nasilja v štajerskih kočarskih družinah so bili v vsem medvojnem času v najtesnejši zvezi s poraznim socialnim položajem kmečkega delavstva, ki je bilo med svetovnimi vojnama najštevilčnejša in socialno najšibkejša skupina slovenskega prebivalstva ter je najslabše živela ravno na Štajerskem. Njen položaj zakonsko ni bil urejen in se je v letih do druge svetovne vojne zaradi poglobljanja socialnega razslojevanja le še slabšal. Štajerske ženske so bile v dvajsetih letih 20. stoletja storilke zločinov nad zakonskimi (ne pa

tudi nad intimnimi) partnerji v nekaj manj kot polovici primerov v primerjavi z moškimi storilci, v desetletju za tem pa v več kot šestdeset odstotkih. V okoliščinah popolne socialne prezrtosti kmečkega prekariata so bili odnosi v kočarskih družinah polni neprekinjenega nasilja, vendar moškim v pogojih družbeno podprte patriarhalne podrejenosti ženskega spola praviloma ni bilo v interesu nasilno dokončanje zakonske zveze. Na drugi strani so se lahko kmečke delavke osvobodile družbene, ekonomske, telesne in čustvene odvisnosti od zakonskih partnerjev, ki jo je utemeljeval obstoječi (katoliški) družbeni red, edinole s skrajnim nasiljem za vsako ceno. Žensko nasilje nad zakonskimi partnerji je v širši mariborski okolici vztrajalo zlasti v letih 1929–1933, zaznamovanimi z diktaturo kralja Aleksandra Karađorđevića in s pronicanjem svetovne gospodarske krize, ki je izdatno udarila po do vratu zadolženi kmečki populaciji. V letih pred drugo svetovno vojno je žensko nasilje nad zakonci v mariborski okolici kot enem najrevnejših področij na Slovenskem usahnilo. Ob odločnejših državnih ukrepih za zmanjšanje socialne razslojenosti kmečkega prebivalstva velja na Štajerskem poglavitni razlog za to pripisati pojavu množičnega pričakovanja nemške okupacije, od katere si je zlasti revno kmečko prebivalstvo obetalo domala pravljico izboljšanje socialnega položaja.

“THE HUT IS NOTHING BUT A BREEDING PLACE, FILLED WITH DISSATISFACTION AND UNHAPPINESS”: WOMEN’S VIOLENCE IN STYRIAN CROFTER’S FAMILIES DURING THE WORLD WARS

Summary

The incidents of women’s violence in Styrian crofter families during the inter-war period were closely linked to the dire social situation of peasant workers, who were the most numerous and socially vulnerable group of the Slovene population during the World Wars. Their lives were the most impoverished in Styria, and their situation was not governed by law, which only worsened in the years leading up to the Second World War as social stratification deepened. In the 1920s, female Styrian perpetrators committed crimes against their spouses (but not against their intimate partners) in just under half as many cases as male perpetrators. However, in the following decade, female perpetrators accounted for more than sixty percent of the total cases. In the context of the total social disregard of the peasant precariat, relations in the crofter’s families were filled with continuous violence, but in the conditions of the socially supported patriarchal subordination of the female sex, it was generally not in the interest of men to forcefully consummate their marriages. On the other hand, only through extreme violence at any cost could peasant women free themselves from the social, economic, physical and emotional dependence on their spouses that was justified by the existing (Catholic) social order. Women’s violence against their spouses persisted in the wider Maribor area, especially in the years 1929–1933, marked by the dictatorship of King Aleksandar Karađorđević and the onset of the world economic crisis, which hit heavily on the highly indebted peasant population. Women’s violence against their spouses dried up in the years before the Second World War in the Maribor area, one of the poorest areas in Slovenia. In the face of more determined state measures to reduce the social stratification of the peasant population, the main reason for this in Styria can be attributed to the emergence of a mass expectation of the German occupation, from which the poor peasant population in particular had an almost fairytale-like prospect of an improvement in their social situation.

„DIE HÜTTE IST NICHTS WEITER ALS EINE BRUTSTÄTTE, EIN ORT DER UNZUFRIEDENHEIT UND DES UNGLÜCKLICHSEINS“: WEIBLICHE GEWALT IN STEIRISCHEN HÜTTNER-FAMILIEN IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT

Zusammenfassung

Die Ausbrüche weiblicher Gewalt in den steirischen Hüttner-Familien in der Zwischenkriegszeit standen in engstem Zusammenhang mit der niedergeschlagenen sozialen Lage der Bauersleute, die während der Weltkriege die zahlreichste und sozial schwächste Gruppe der slowenischen Bevölkerung darstellten und die in der Steiermark am schlechtesten lebten. Ihre Lebenssituation war gesetzlich nicht geregelt und verschlimmerte sich in den Jahren vor dem Zweiten Weltkrieg noch weiter, als sich die soziale Schichtung verschärfte. In den 1920er Jahren begingen steirische Frauen im Vergleich zu männlichen Tätern in knapp der Hälfte der Fälle Verbrechen gegen ihre Ehepartner (aber nicht gegen ihre Intimpartner), und im Jahrzehnt danach in mehr als sechzig Prozent der Fälle. Angesichts der totalen sozialen Missachtung des bäuerlichen Prekariats waren die Beziehungen in den Hüttner-Familien von ständiger Gewalt geprägt, allerdings hatten die Männer unter den Bedingungen der gesellschaftlich gestützten patriarchalischen Unterordnung des weiblichen Geschlechts in der Regel kein Interesse an der gewaltsamen Vollziehung einer Ehe. Andererseits konnten sich die Bauernfrauen nur durch extreme Gewalt um jeden Preis aus der sozialen, wirtschaftlichen, physischen und emotionalen Abhängigkeit von ihren Ehepartnern befreien, die durch die bestehende (katholische) Gesellschaftsordnung begründet war. Die weibliche Gewalt gegen Ehepartner hielt im Großraum Maribor an, insbesondere in den Jahren 1929–1933, die durch die Diktatur von König Aleksandar Karađorđević und den Ausbruch der Weltwirtschaftskrise geprägt waren, die die verschuldete bäuerliche Bevölkerung besonders hart traf. In den Jahren vor dem Zweiten Weltkrieg kam es in der Umgebung von Maribor, einer der ärmsten Gegenden Sloweniens, zu einem Rückgang der weiblichen Gewalt in der Ehe. Angesichts entschlossener staatlicher Maßnahmen zum Abbau der sozialen Schichtung der bäuerlichen Bevölkerung ist dies in der Steiermark vor allem auf die aufkommende Massenerwartung an die deutsche Besatzung zurückzuführen, von der sich insbesondere die arme bäuerliche Bevölkerung eine fast märchenhafte Aussicht auf eine Verbesserung ihrer sozialen Lage versprach.

Nemška kolonizacija kamniškega okrožja v letih 1941–1945¹

Damjan Hančič*

Potrjeno – Accepted: 23. 10. 2023 | Objavljeno – Published: 21. 12. 2023

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 94(497.4Kamnik) "1941/1945"

Damjan Hančič: Nemška kolonizacija kamniškega okrožja v letih 1941–1945. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 94=59(2023), 4, str. 79–101

V prispevku avtor dosedanje bazične raziskave o nemški kolonizaciji kamniškega območja v času okupacije med drugo svetovno vojno dopolni z dodatno odkritim arhivskim gradivom v zvezi s tem. Nemška kolonizacija, ki je predstavljala le enega izmed številnih ponemčevalnih ukrepov nemškega okupatorja na tem območju, je potekala v dveh fazah: v prvih mesecih po okupaciji je nemški okupator naselil zlasti nemške funkcionarje, uradništvo in učitelje, druga faza, ki se je izvajala pozno poleti in jeseni 1942, pa je bila manj uspešna, saj se je na prej slovenske kmetije naselilo zgolj 15 nemških kmetov z družinami, in še ti so se soočali s številnimi težavami.

Ključne besede: okupacija, Kamnik, germanizacija, kolonizacija, druga svetovna vojna.

1.01 Original Scientific Article
UDC 94(497.4Kamnik) "1941/1945"

Damjan Hančič: German colonisation of the Kamnik area from 1941 to 1945. Review for History and Ethnography, Maribor 94=59(2023), 4, pp. 79–101

In the present article, the author complements the existing basic research on the German colonisation of the Kamnik area during the occupation during the Second World

¹ Študija je nastala v okviru raziskovalnega programa *Kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju* (P6-0380), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

* Dr. Damjan Hančič, znanstveni sodelavec (ORCID identifier 0009-0002-1885-1885), Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija, damjan.hancic@scnr.si. – *Damjan Hančič, PhD, Research Associate* (ORCID identifier 0009-0002-1885-1885), *Study Centre for National Reconciliation (SCNR), Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, Slovenia, damjan.hancic@scnr.si.*

War with additional archival material discovered in this regard. The German colonisation, which constituted only one of the many humiliating measures taken by the German occupier in the area, took place in two phases: in the first months after the occupation, the German occupier settled mainly German officials, clerks and teachers, while the second phase, which took place in the late summer and autumn of 1942, was less successful, with only 15 German farmers and their families settling on the previously Slovenian farms, yet they faced many difficulties.

Keywords: occupation, Kamnik, Germanisation, colonisation, World War II.

UVOD: STANJE RAZISKAV O MEDVOJNI NEMŠKI KOLONIZACIJI KAMNIŠKEGA OBMOČJA

Nemška kolonizacija oz. načrtno naseljevanje Nemcev na severnih območjih današnje Slovenije je bila eden od osnovnih ukrepov nemških oblasti v času druge svetovne vojne. Zajela je slovenske pokrajine, ki so bile okupirane spomladi 1941 (slovenski del Koroške, slovensko Štajersko in Gorenjsko), ne pa tistih predelov, ki jih je nemški okupator zasedel šele septembra 1943 (Dolenjska in Notranjska ter Slovensko primorje) in jih vključil v upravno-politično tvorbo Jadransko Primorje. O nemških načrtih za ponemčenje oz. germanizacijo vzhodnega dela Gorenjske, ki je v času druge svetovne vojne tvorilo upravno-politično okrožje Kamnik, je osnovno raziskavo pred desetletji opravil že pokojni zgodovinar prof. dr. Tone Ferenc, ki je to objavil v svojih študijah v sklopu predstavitve tovrstnih ponemčevalnih procesov na celotnem nemškem okupacijskem območju. Pri tem se je med drugim oprl tudi na arhivsko gradivo poverjenika za kmetijstvo pri deželnem svetniku za okrožje Kamnik, t. i. okrožnega kmetovalca, Heinricha Burgstallerja. Ta je v letih 1941 in 1942 sestavil več elaboratov o agrarnih in prehrabnih vprašanjih okrožja Kamnik pod nemško okupacijo.² Elaborati se danes hranijo v Arhivu RS v fondu pod signaturo SI AS 1603 »Deželni svetnik za okrožje Kamnik«, t. e. (arhivska škatla) št. 41. Za nemško kolonizacijo najbolj pomembni Burgstallerjevi elaborati pa so bili že takoj po vojni izločen iz omenjenega fonda, saj ga je »Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo« poslala tovrstni državni komisiji v Beograd, kjer ga še danes hrani Vojno-istorijski arhiv v Beogradu. Pri nedavnem bolj podrobnem preučevanju Burgstallerjevih elaboratov za potrebe raziskav medvojne prehranske oskrbe kamniškega okrožja in značilnosti okupacijske uprave na tem območju pa se je odkrilo še nekaj novega gradiva v zvezi s to problematiko. To gradivo dodatno osvetljuje prizadevanja nemških okupacijskih oblasti za ponemčenje tega

² ARS, SI AS 1603, Deželni svetnik za okrožje Kamnik (dalje: DS Kamnik), t. e. 41, Zadeve okrožnega kmetijskega poverjenika pri političnem komisarju v Kamniku; elaborati.

območja, zlasti preko ukrepov za hkratno povečanje tedaj zelo slabe kmetijske proizvodnje; priča pa tudi o izzivih in težavah nemških naseljencev na tem območju in odklonilnem stališču lokalnega slovenskega prebivalstva do njih.

I. OKUPACIJA, OKUPATORJEVA UPRAVNA RAZDELITEV GORENJSKE IN KAMNIŠKEGA OBMOČJA, PRVI PONEMČEVALNI UKREPI

Sile osi z Nemčijo in Italijo na čelu so 6. aprila 1941 napadle Kraljevino Jugoslavijo ter v nekaj dneh zlomile odpor jugoslovanske vojske in si po kapitulaciji med seboj razdelile jugoslovansko ozemlje. Dravsko banovino (jugoslovanski del Slovenije) so si razdelile Nemčija, Italija in Madžarska, majhen del pri Bregani tudi Neodvisna država Hrvaška (NDH).³ Vsi okupatorji so hoteli okupirane pokrajine čimprej in čimbolj temeljito vključiti v svoj državnopravni sistem, saj je bil cilj vsem enak: potujčiti in s tem uničiti slovenski narod kot etnično enoto, kar so začeli izvajati takoj vsak na svoj način, z različnimi sredstvi in ostrino; k temu so sodile na primer sprememba zunanjega videza dežele, prepoved rabe slovenskega jezika, uvedba okupatorjevega šolstva, uničevanje slovenske kulture, ukinitve političnih strank, društev in organizacij, aretacije narodnozavednih Slovencev, deportacije, prisilno delo, pošiljanje v koncentracijska taborišča, streljanje talcev...). Nemški in madžarski okupatorji so hoteli potujčiti Slovence brezkompromisno in kratkoročno s popolnim uničenjem vsega slovenskega, italijanski pa so skušali svoj cilj doseči na nekoliko mehkejši način, z navidezno avtonomijo Ljubljanske pokrajine, dvojezičnim šolstvom in z daljšim rokom italijanizacije.⁴

Štajersko, Gorenjsko ter 90 km dolg in od 10 do 15 km širok pas južno od Save na Dolenjskem je zasedla nemška vojska. Za to območje je Hitler izbral tak okupacijski sistem, kot ga je prej uvedel v Alzaciji, Lotaringiji in Luksemburgu. Nemci so zasedeno ozemlje razdelili na dvoje in v vsakem delu uvedli ločeno civilno upravo, ki sta jo vodila od Hitlerja imenovana šefa civilne uprave. Območje Gorenjske z ljubljanskim Posavjem in Mežiško dolino z Dravogradom so združili v območje skupne civilne uprave pod imenom »*Zasedena območja Koroške in Kranjske*« ter ga podredili sosednjemu gavu Koroška. Hitler je določil prehodno civilno upravo, ki jo je vodil šef civilne uprave in namestnik koroškega gavljaterja Franz Kutschera.⁵ Svoje posle je

³ Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 71–86.

⁴ Marjan Žnidarič, Vpliv okupacije na življenje Slovencev leta 1941, str. 193.

⁵ Franz Kutschera (1904–1944), avstrijski nacistični funkcionar, brigadni general in vojni zločinec. Od 14. aprila do 16. decembra 1941 je bil šef civilne uprave za Gorenjsko in Mežiško dolino s sedežem na Bledu, nato deloval na zasedenem ozemlju Sovjetske zveze in Poljske.

prevzel 30. aprila 1941 in si svoj sedež uredil najprej v hotelu Toplice na Bledu, januarja 1942 pa je bil sedež civilne uprave za Gorenjsko prenesen v Celovec. Kutschero je 16. decembra 1941 zamenjal novi koroški gauleiter dr. Friederick Rainer.⁶ Tako je leta 1941 Gorenjska, ki je v času avstro-ogrske monarhije predstavljala severni del dežele Kranjske skupaj z Mežiško dolino, ki je bila do leta 1918 sestavni del dežele Koroške, »de facto«⁷ postala del državnega gaua Koroške (Reichsgau Kärnten),⁸ ki je po »anšlusu« obsegal poleg današnje in predvojne avstrijske zvezne dežele Koroška še vzhodno Tirolsko.

Šef civilne uprave je bil neposredno podrejen Hitlerju, v ponemčevalnih zadevah pa državnemu komisarju za utrjevanje nemštva Heinrichu Himmlerju, ki ga je imenoval tudi za svojega pooblaščenca. V zadevah vojne in oborožitvene industrije pa je bil podrejen pooblaščenču za štiriletni plan Hermanu Göringu. Šef civilne uprave je moral skrbeti za ustrezno upravo zasedenih območij in je svojo oblast izvrševal z izdajanjem odredb. Šef civilne uprave na Gorenjskem je imel več pooblastil, kot so jih imeli v nemških gauvih gauleitnerji, saj je imel tudi državne pristojnosti. Medtem ko so v nemških deželah imela nemška ministrstva nekatere pristojnosti še na regionalni stopnji, pa sta na Gorenjskem imeli takšno pristojnosti le ministrstvi za promet in pošto.⁹ Šef civilne uprave za Gorenjsko Kutschera je z »*Odredbo o razvrstitvi uprave na zasedenem ozemlju*«, ki jo je izdal 25. julija 1941 in je veljala od 1. avgusta 1941, ukinil 5 dotedanjih okrajev na Gorenjskem in uvedel tri okrožja: Radovljica, Kranj in Kamnik. V okrožje Kamnik so prišle vse občine dotedanjega kamniškega in večji del občin litijskega okraja, obenem pa za nekaj mesecev še občina Šmartno pod Šmarno goro, ki je bila dotlej v okraju Škofja Loka, jeseni pa so jo po želji tamkajšnjega prebivalstva priključili okrožju Kranj.¹⁰ Tako je jeseni 1941 okrožje Kamnik obsegalo 881 km² in imelo 58.962 prebivalcev (t. j. cca. 300 km² več po površini in cca. 20.000 več po prebivalstvu

⁶ Dr. Friedrich Rainer (1903–1948/49?), koroški gauleiter in šef civilne uprave na Gorenjskem, kasneje vrhovni komisar Operativne cone za Jadransko Primorje.

⁷ Nemci so najprej nameravali to ozemlje priključiti svojemu državnemu ozemlju do 1. oktobra 1941; potem so to preložili na čas po imenovanju novega koroškega gauleiterja. Po njegovem imenovanju pa so zaradi stalnih bojov s partizani priključitev preložili in do nje potem ni nikoli prišlo. Tretjemu rajhu je bilo priključeno zgolj območje Mežiške doline in Dravograda ter štiri prekmurske občine.

⁸ Reichsgauji so bili v času nacistične vladavine od leta 1939 do 1945 hkrati državno in lokalno-samoupravne enote Tretjega rajha. Vodili so jih državni namestniki, ki so največkrat imeli istočasno tudi funkcijo Gauleiterja oz. vodje nacistične stranke istoimenskega območja (gaua). Tako so v bistvu združevali v eni osebi državno, pokrajinsko in strankarsko lokalno oblast na nekem področju.

⁹ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji 1941–1945*, str. 141–144.

¹⁰ Prav tam.

kot predvojni kamniški srez).¹¹ Meja okrožja Kamnik je potekala večinoma po predvojni meji kamniškega sreza, razen na vzhodu pri Trojanah, ki so bile priključene gavu Štajerska, in na jugu ob novi južni meji nemškega rajha, ki je segla čez reko Savo na Dolenjsko (Trebeljevo, Šmartno pri Litiji).¹² Šef civilne uprave je tudi določil, da vodijo upravo v okrožjih še naprej politični komisarji. V okrožju Kamnik je bil politični komisar še nekaj časa (do oktobra ali novembra 1941) dr. Fritz/Franz Dullnig in nato vse do konca nemške okupacije dr. Hermann Doujak,¹³ ki je bil sprva na tem položaju v Radovljici. Na začetku leta 1942 so se okrožni politični komisarji preimenovali v deželne svetnike (nem. Landrat),¹⁴ ki so skrbeli za okrnjeno lokalno-samoupravo; ob njih so bili kot državno-strankarski funkcionarji postavljeni še okrožni vodje (nem. Kreisleiter).

Na kamniškem območju je pred drugo svetovno vojno živelo izredno malo nemško govorečega prebivalstva.¹⁵ Zato je bilo toliko bolj pomembno, da se ob sicer dobri rasni oceni tamkajšnjega prebivalstva le-tega čimprej ponemči, pri čemer je bila problem slaba politična orientacija prebivalstva, zlasti močna slovenska narodna zavest. Zato je nemški okupator v svojih ponemčevalnih načrtih zlasti veliko pričakoval od množičnih raznarodovalno-ponemčevalnih organizacij, kot na primer Koroške ljudske zveze, v katero so množično vpisovali odraslo prebivalstvo in Hitlerjugenda (za fante) oz. Hitlermädela (za dekleta), s katerima so indoktrinirali mladino v nemškem nacionalno-socialističnem ideološkem duhu. S tem so te organizacije dajale procesom, ki so jih v osrednjem delu rajha razumeli kot del »politično-ideološkega« naboja, veliko bolj ali celo pretežno »(veliko)nemško-nacionalni« značaj.¹⁶ Poleg tega so nemške zasedbene oblasti že jeseni 1941 uvedle v vseh osnovnih in srednjih šolah na okupiranem območju pouk izključno v nemškem jeziku.¹⁷ Ob tem si je nemški okupator v prvih letih okupacije prizadeval z raznimi obnovitvenimi ali na novo začetimi gradbenimi deli ustvariti tudi čim bolj nemški

¹¹ Prim: *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 177.

¹² Ferenc, Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik, str. 334.

¹³ Dr. Hermann Doujak (1904–?), v Celovcu rojeni pravnik, je bil konec oktobra 1941 imenovan za deželnega svetnika v Kamniku.

¹⁴ Ferenc, Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik, str. 331–338.

¹⁵ Leta 1883 se je v okrajnem glavarstvu Kamnik sporazumevalo v slovenskem jeziku 99,29 % prebivalcev, v nemškem 0,68 % in v češkem 0,03 %; podobno je bilo leta 1900, ko so v Kamniku našli od 2.298 prebivalcev le 71 Nemcev in 8 prebivalcev drugih narodnosti.

¹⁶ Lisbeth Matzer, *Herrschaftssicherung im »Grenzland«, Nationalsozialistische Jugendmobilisierung im besetzten Slowenien (1941–1945)*.

¹⁷ Ferenc, Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik, str. 348–347.

videz tega območja.¹⁸ Kot enega izmed prvih ukrepov pri ponemčevanju je šef civilne uprave za zasedena območja Koroške in Kranjske izdal odredbo, v kateri je določil likvidacijo vseh slovenskih društev, organizacij in zvez; ta odredba je bila izdana 2. maja 1941 in je takoj po izidu začela veljati.¹⁹ Drugi ukrep, ki se je časovno ujemal s prvim ali ga ponekod prehiteval, pa je bil izgon narodno najbolj zavednih Slovencev (intelektualcev in vodilnih političnih osebnosti) ter naselitev Nemcev. V zvezi s slednjim je ob uvedbi nemške civilne uprave prišlo na Gorenjsko in kamniško območje nekaj nemškega uradništva in nameščenstva in nato še učiteljstva, vendar premalo, da bi lahko pomenilo trdno jedro za ponemčevalno delo. Sicer pa je bilo naseljevanje Nemcev v veliki meri odvisno tudi od izganjanja Slovencev iz zasedena območja in njihovega preseljevanja bodisi v »stari rajh« bodisi v NDH ali Srbijo. Na Gorenjskem je namreč zgodnja sprememba načrtov za množično izganjanje Slovencev in njegova odložitve na čas po vojni onemogočila množično naseljevanje Nemcev v prvotno predvidenem obsegu. Od predvidenih več kot 100.000 Slovencev je namreč nemški okupator iz Gorenjske izgnal julija 1941 v Srbijo le okrog 2.300 izobražencev in t. i. »*Nemcem sovražnih ljudi*«. ²⁰ Največ upanja na pridobitev prostora za nemško kolonizacijo naj bi zato dal popoln izgon slovenskega prebivalstva iz obmejnega pasu na Gorenjskem (po zgledu Obsotelja in Posavja na Štajerskem), vendar tudi tega prebivalstva niso izgnali, ker je Himmler iz deportacijskih načrtov najprej izvil rasno dobro ocenjene (z rasno oceno I–III +), nato pa je 25. avgusta 1941 izgon prebivalstva z Gorenjskega odložil na čas po vojni. ²¹ Kar se tiče okrožja Kamnik je že precej zmanjšan načrt iz avgusta 1941 predvideval izgon 2.465 družin ali 7.617 oseb iz tega okrožja. ²² Po podatkih »Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo« pa je nemški okupator izgnal iz tega okrožja le 399 oseb, od tega iz dotedanjega okraja Litija 122 in iz okraja Kamnik 277 oseb. Ker to večinoma niso bili kmetje in obrtniki, ni njihov izgon v ničemer koristil nemški kolonizaciji, ker izgnanci zanje doma niso pustili ustrezne imovine. ²³

Nemški okupator je vzpostavil tudi razlikovanje na področju preskrbe z živi in blagom, med (nemškimi) osebami, ki so prišle iz rajha in (slovenskimi) domačini. Tako je že na začetku junija 1941 šef civilne uprave za Gorenjsko

¹⁸ Damjan Hančič, Gradbeni projekti nemškega okupatorja v Kamniku, str. 195–216.

¹⁹ Vinko Skitek, *Delovanje nemškega okupatorja v Mežiški dolini med letoma 1941 in 1945*, str. 192–197.

²⁰ Ferenc, Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik, str. 343.

²¹ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji*, str. 274–290.

²² Prav tam, str. 275–278.

²³ Prav tam, str. 274–290.

sporočil, da so vsi na tem področju aktivirani pripadniki oboroženih sil in uprave, ki so prišli iz Koroške²⁴ (upravni delavci, policija, žandarmerija, gestapo, cariniki, vojaške enote in nevojaški del wehrmachta) še naprej izvzeti iz običajne preskrbe z živilskimi nakaznicami za domače civilno prebivalstvo in so dobili posebne živilske nakaznice imenovane »Reisemarken«, katerih vrednost je bila prilagojena dnevnim potrebam glede na dolžino bivanja na tem okupiranem območju v obdobju, za katerega so bile izdane živilske karte.²⁵ Sicer pa so imele nemške oborožene enote na zasedenem Gorenjskem vzpostavljeno samostojno in neodvisno oskrbovanje z določenimi dobrinami, zlasti mesom, zato so imeli npr. posebne samo za nemško vojsko pooblaščenec mesarje; živino so jim morali v sodelovanju s službami z oskrbo wehrmachta zagotavljati okrožni kmetijski poverjeniki, ki so v primeru pomanjkanja mesa prednost dajali vojski na račun domačega prebivalstva.²⁶ Različno obravnavo med osebami slovenske in nemške narodnosti je bilo zaslediti tudi pri določanju prednosti pri dodelitvi ostalih racionaliziranih dobrin, ki jih je primanjkovalo. Okrožni kmetijski poverjenik Burgstaller je avgusta 1942 predlagal naj zato, da bi se izognili razburjanju med prebivalstvom, že pred izdajo kart centralni organi, zadolženi za preskrbo za posamezno razdelilno obdobje, preverijo, zaloge katerih živil so na voljo in v kolikšni količini in zaključil: »Če v posameznih primerih iz posebnih razlogov to ali ono ne bi bilo izdano samo slovenskemu prebivalstvu, obstaja še vedno možnost dodeliti to stvar nemškemu prebivalstvu, ki lahko te karte dobi preko krajevnih celic – oporišč nacistične stranke«.²⁷ Močne težnje so bile tudi na področju »germanizacije veletrgovine« oz. uradnih dobaviteljev racionaliziranih živil, ki so nato razdeljevali dobrine posameznim malim trgovcem v okrožju in ti naprej kupcem iz vrst civilnega prebivalstva. To so izkoristile mnoge hitrega zaslužka željne osebe iz »starega gaua«, ki so preko osebnih vez v uradu šefa civilne uprave skušale pod geslom ponemčenja zasedenega področja zasesti položaj glavnega dobavitelja dobrin v okrožju. Tako se je konec leta 1941 kamniški kmetijski poverjenik Burgstaller zapletel v spor z gospodarskim oddelkom šefa civilne

²⁴ Mišljena je današnja in predvojna avstrijska Koroška, ki je kot del Avstrije že marca 1938 prišla pod Tretji rajh. Zanj se v spisih nemškega okupatorja pogosto uporablja tudi izraz »stari gau« (nem. »Altgau«).

²⁵ ARS, SI AS 1603, DS Kamnik, t. e. 41, Zadeve okrožnega kmetijskega poverjenika pri političnem komisarju v Kamniku, dopis pooblaščenca za prehrano Eggerja pri šefu civilne uprave za zasedene predele Koroške in Kranjske političnemu komisarju v Kamniku, Bled, 4. 6. 1941.

²⁶ SI AS 1603, DS Kamnik, t. e. 41, Zadeve okrožnega kmetijskega poverjenika pri političnem komisarju v Kamniku, dopis kmetijskega poverjenika »Derzeitige Fleischversorgung im Kreis Stein«, 16. 5. 1942.

²⁷ SI AS 1603, DS Kamnik, t. e. 41, Zadeve okrožnega kmetijskega poverjenika pri političnem komisarju v Kamniku, poročilo o delu za mesec avgust 1942, 25. 8. 1942.

uprave na Bledu, ker si je ta na vse načine prizadeval postaviti v kamniškem okrožju za edinega grosista trgovca iz (avstrijske) Koroške Davida Kuchlerja. Čeprav Kuchler še zdaleč ni bil dorasel temu poslu in je po predaji poslov jeseni 1941 prišlo v kamniškem okrožju celo do začasnega pomanjkanja dobrin, mu je uspelo izpodriniti iz posla oba dotedanja domača slovenska grosista: firmo Klemenčič v Kamniku in Senico v Domžalah, čeprav sta po Burgstallerjevem mnenju svoje delo odlično opravljala.²⁸ Drugi tak primer je bil, ko je nameraval gospodarski oddelek šefa civilne uprave brez posvetovanja s svojim oddelkom za prehrano in kmetijstvo ter kamniškim okrožnim prehranjevalnim uradom v neki mesnici v Litiji, ki jo je pred meseci v skladu s predpisi o zaprtju odvečnih mesnic ukinil Burgstaller, postaviti za svojega zakupnika »nemškega mesarja« in jo spet odpreti. Burgstaller se je zato v dopisu zelo razburil in višjim oblastem očital, »da so geslo o 'ponemčenju območja' včasih zlorabljali in da jim je pri tem bolj kot za ureditev trga z živili šlo za to, da so nemu ali več prijateljem s tem omogočili posel«.²⁹

II. PRVA FAZA NEMŠKE KOLONIZACIJE KAMNIŠKEGA OKROŽJA

Urad pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva z Bleda je spomladi 1942 zahteval od vseh treh deželnih svetnikov na Gorenjskem, da mu vsak mesec poročajo o naselitvi t. i. folksdeutscherjev ali pravih Nemcev na Gorenjskem, in sicer po občinah z vsemi potrebnimi podatki (družinski priimek, število članov družine, izvor oz. od kod so se priselili in njihova služba/funkcija po naselitvi).³⁰ Deželni svetnik za okrožje Kamnik dr. Hermann Doujak je ta dopis kljub nekaj začetne skepse z navodili 13. maja 1942 (pre)poslal vsem občinskim komisarjem na svojem območju in jim naročil, da mu morajo o naseljevanju Nemcev v njihovih občinah poročati vsak mesec do 10. v mesecu, za mesec maj pa do 18.³¹ Na osnovi teh dopisov je Doujak izdelal razpredelnico, na podlagi katere izvemo, koliko Nemcev je bilo spomladi 1942 v posameznih občinah kamniškega okrožja. Največ priseljenih Nemcev je bivalo v okrožnem središču Kamnik; teh je bilo skupaj z družinskimi člani

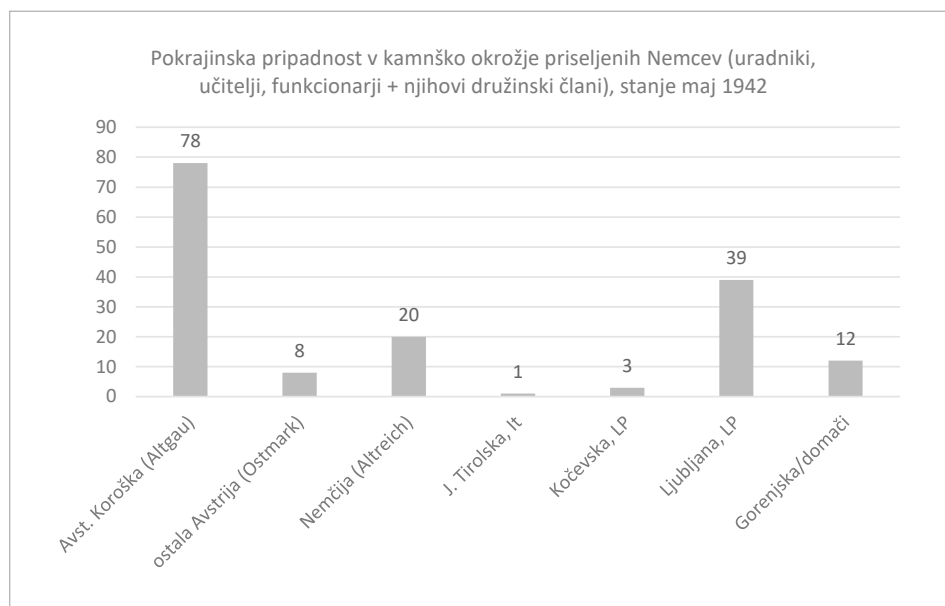
²⁸ SI AS 1603, DS Kamnik, t. e. 41, Zadeve okrožnega kmetijskega poverjenika pri političnem komisarju v Kamniku, Grosist David Kuchler, 1941, zabeležki z dne 23.1.1942 in z dne, 19. 11. 1941.

²⁹ Prav tam.

³⁰ SI AS 1603, t. e. 44, Ansatz von Volksdeutschen in Oberkrain (Naselitev Nemcev na Gorenjskem), dopis gauleiterja in vodje civilne uprave na Gorenjskem dr. Rainerja deželnim svetnikom okrožij v Radovljici, Kranju in Kamniku, 20. 4. 1942.

³¹ SI AS 1603, t. e. 44, Ansatz von Volksdeutschen in Oberkrain, pismo deželnega svetnika okrožja Kamnik občinskim komisarjem, 13. 5. 1942.

73; sledijo Domžale s skupaj 22 osebami nemške narodnosti, nato Litija z 18, Mengeš 13, Črnuče 9, Moravče 8, Vodice, Vinje in Lukovica s po petimi, Homec-Radomlje z dvema in Dolsko-Dol z eno osebo nemške narodnosti. Večinoma je šlo za uradnike/ice, nemške učitelje/ice ali različne politične in gospodarske funkcionarje, ki so na tem območju opravljali svojo službo ter seveda njihove družinske člane.

Glede na krajevni izvor so te osebe v veliki večini (dve tretjini) prihajale bodisi iz današnje avstrijske Koroške (Altgau), ostalih krajev Avstrije (Zg. Štajerska, Dunaj) ali iz »centralne« Nemčije (Altreich); kar četrtna jih je bila iz italijanske Ljubljanske pokrajine (preseljeni ljubljanski Nemci, nekaj Kočevarjev); »domačih« Nemcev z Gorenjske je bilo manj kot 10 %.³² Priseljeni nemški uradniki so skupaj s svojimi družinami v kamniškem okrožju predstavljali zgolj slabih 0,3 % prebivalstva in tudi če k njimi prištejemo še redkoštevilne pred vojno živeče Nemce, nemški živeli v tem okrožju ni dosegal niti 1 % prebivalstva. V to pa niso zajeti pripadniki nemških oboroženih sil (npr. policija,

³² SI AS 1603, t. e. 44, Ansatz von Volksdeutschen in Oberkrain, Priložena preglednica k dopisu deželnega svetnika z dne 13. 5. 1942 in odgovorom posameznih občin nanjo (brez datuma nastanka). Kljub preciznosti teh seznamov lahko z gotovostjo domnevamo, da je bilo do tedaj naseljenih Nemcev v okrožju več, saj vse občine niso odgovorile na poizvedovanje.

wehrmacht), ki jih je bilo leta 1942 na tem območju okoli 3.200³³ in katerih število se je ves čas spreminjalo, tako da jih zaradi njihove »mobilnosti« okupatorjeve oblasti sploh niso upoštevale pri kratkoročnih ali dolgoročnih kolonizacijskih načrtih. Zato je bilo za izvajalce nemške raznarodovalne in ponemčevalne politike toliko bolj pomembno čimprej začeti z drugo fazo nemške kolonizacije.

III. DRUGA FAZA NEMŠKE KOLONIZACIJE KAMNIŠKEGA OKROŽJA

Poleg uradnikov nemške narodnosti so okupatorske oblasti predvidevale tudi trajnejšo in bolj dolgoročno naselitev Nemcev, zlasti kmetov. Takoj po zasedbi je okupator predvideval, da bo na Gorenjskem naselil zlasti nemške preseljenke iz Ljubljane (ki pa v glavnem niso bili kmetje) in iz Kanalske doline, ki so jih naseljevali tudi na Koroškem. Vendar so v obeh teh pokrajinah naselili le del ljubljanskih Nemcev (322 družin s 592 člani), od teh na Gorenjskem le okrog 16 veleposestnikov. Še manj so naselili Nemcev iz Kanalske doline. Da bi zagotovil potrebno zemljo za naselitev Nemcev, je šef civilne uprave za Gorenjsko maja 1942 izdal še posebno odredbo, s katero je za namene utrjevanja nemštva oz. nemške kolonizacije dopustil vse ukrepe, čeprav bi le-ti bili v nasprotju s pravnimi normami, ki so veljali za Gorenjsko.³⁴ Po povečani partizanski dejavnosti v letu 1942 je nemški okupator ponovno obudil načrte za množični izgon Slovencev in predvidel, da bi za izgon okrog 60.000 Slovencev naselili okrog 20.000 Nemcev.³⁵ Vendar so se kmalu začeli pojavljati pomisleki proti tako aktivno vodenemu preseljevanju, zato so sklenili, da je treba naseljevanje Nemcev na Gorenjskem nadaljevati v obliki mirne

³³ Običajni nemški pehotni bataljon kot najmanjša taktična vojaška skupina je poleg poveljnika štel še 13 častnikov, enega uradnika in 849 podčastnikov ter vojakov, skupno torej 864 oseb (Glej Monika Kokalj Kočever, *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske*, str. 37). Marca 1942 je imel okupator v kamniškem okrožju 154 orožnikov, že konec leta 1941 pa je moral v okrožje pripeljati dodatna dva bataljona vojske (deželnih strelcev) za zavarovanje vojaško pomembnih objektov (1728 oseb) ter poldrugi bataljon zaščitne policije (1296 oseb) za zatiranje partizanov (Ferenc, Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik, str. 346).

³⁴ Ferenc, *Nemška kolonizacija na slovenskem v drugi svetovni vojni*, str. 253.

³⁵ SI AS 1626, Pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva, urad Bled (1941–1942), Zabeležka pogovora v glavnem štabnem uradu o položaju na Gorenjskem in možnosti nemške naselitve na tem območju, ki je potekal 12. 10. 1942 med SS Sturmabannführerjem dr. Stierom, SS Hauptsturmbannführerjem dr. Appelom, dr. Scherlerjem in deželnim svetnikom dr. Herbertom Friedlom, 14. 10. 1942.

eliminacije slovenskega prebivalstva in se izogibati vsemu, kar bi lahko povzročalo nemire.³⁶

Po izrecni Himmlerjevi naredbi za Gorenjsko z začetka leta 1942 naj bi na Gorenjskem v času vojne naseljevali le tiste Nemce, ki so jih preselili iz nekaterih evropskih držav, ne pa Nemcev iz rajha. Zato je Friederich Kürbisch³⁷ avgusta 1942 predvideval, da bi severovzhodno od Kamnika do Stahovice in pri Kamniški Bistrici naselili en del nemških priseljencev iz Južne Bukovine ter še okrog 65 nemških meščanskih družin v Kamniku. Drugi del nemških preseljencev iz Južne Bukovine naj bi naselili okrog Mengša, tretji del, t. j. 19 družin podeželskih obrtnikov, pa naj bi naselili v bližini Kamnika.³⁸ Toda večina Nemcev, ki jih je Kürbisch predvidel za naselitev v tem okrožju, je sklenila, da se ne bo naselila na Gorenjskem, in tako načrt o močnejši nemški koloniji v Kamniku in okrog njega ni uspel. Decembra 1942 se je naselilo le 8 družin južnih Tirolcev, največ v občini Homec–Radomlje.³⁹

V času, ko so nastajali opisani načrti kolonizacije, je na veliki manifestaciji v Kranju 27. septembra 1942 koroški gaulajter in vodja civilne uprave dr. Rainer z razglasom Gorenjcem podelil državljanstvo Tretjega rajha na preklic, kar je pomenilo, da okupator s tem »velikodušnim ukrepom«, kot ga je poimenovala nemška propaganda, ni mogel počakati do dokončnega ali vsaj delnega ponemčenja Gorenjske. S tem ukrepom je okupator namreč skušal vsaj delno legalizirati za nemški vojaški stroj nujno, vendar po mednarodnem pravu nedopustno mobilizacijo mladih gorenjskih moč v redno nemško vojsko (wehrmacht), v kar je v dveh letih in pol izvajanja le-tega pritegnil okoli 11.000 Gorenjcev.⁴⁰

Potem, ko je v letu 1942 izgnal v nemški rajh že okrog 1.700 svojcev partizanov in ubitih talcev ter prebivalcev uničenih vasi, je nemški okupator, točneje ponovno dr. Kürbisch, v nasprotju z dotedanjo prakso posamičnega naseljevanja nemških ljudi na Gorenjskem v sporazumu z višjim vodjem SS

³⁶ Ferenc, *Nemška kolonizacija na Slovenskem v drugi svetovni vojni*, str. 253

³⁷ Friederich (Fritz) Kürbisch (1915–1985). V Mariboru rojeni nemški nacionalist, od leta 1934 član nacistične stranke; med vojno je bil kot esesovski poročnik nekaj časa vodja 1. oddelka urada pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva na Bledu. Po vojni je bil priznani literarni zgodovinar in bibliotekar pri Štajerski delavski zbornici v Gradcu.

³⁸ Ferenc, *Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik*, str. 346. (T. Ferenc citira dokument iz National Archives Washington, T-81, navitek 279, beležka dr. Kürbisch 20. 8. 1942).

³⁹ SI AS 1626, Pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva, urad Bled, pismo dr. Herberta Friedla štabnemu uradu v Berlinu, 14. 12. 1942.

⁴⁰ Monika Kokalj Kočevar, *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske v letih 1943–1945*, str. 197 in str. 361.

in policije v XVIII. vojnem okrožju esesovskim generalom Ervinom Rösenerjem⁴¹ konec leta 1942 in na začetku leta 1943 pripravil nov načrt za kolonizacijo nemških kmetov na Gorenjskem.⁴² Ta načrt je predvideval ustvaritev treh kolonij v obliki ježa, in sicer prvo na območju med Radovljico in Jesenicami s postojanko v Gorjah pri Bledu (radovljiško okrožje), drugo na območju med Škofjo Loko in Šmartnim pod Šmarno goro (kranjsko okrožje) s postojanko v Šmartnem in tretjo med Domžalami in Homcem s postojanko na Dobu (kamniško okrožje). S temi bolj ali manj strnjenimi kolonijami je dr. Kürbisch skušal doseči tudi to, da bi posamezna skupnost nemških kolonistov sama skrbela za svojo osebno varnost in da bi obenem pomenila oviro za terensko organizacijo OF.⁴³ Ta načrt kaže nacistično prizadevanje ustvariti sredi zelo rodovitnih predelov v vseh treh politično-upravnih okrožjih na Gorenjskem nemške kolonije, ki naj bi bile skupno z okrožnimi mesti Radovljica, Kranj in Kamnik nekakšna kristalizacijska jedra nemške podeželske in mestne kolonizacije. Kaže pa tudi na to, da je partizansko odporniško gibanje nemškega okupatorja prisililo k ustvarjanju takšne oblike kolonij, kakršno so predvidevali le na skrajnih mejah zasedenih pokrajin, tj. kolonij brambovskih kmetov (Wehrbauern).⁴⁴ Kolonizacijo iz tega načrta so začeli izvajati februarja 1943 v Gorjah, od koder so v letu 1942 izgnali 50 slovenskih družin in naselili 78 nemških kolonistov, ki pa so jih kmalu pregnali partizanski napadi in tudi iz te kolonizacije ni bilo nič.⁴⁵

Poleg opisanih načrtov na pokrajinski ravni so posamezni načrti za nemško naselitev obstajali tudi na nižji, t. j. okrožni ravni; ti so se pojavljali v tesni zvezi s prizadevanji za dvig kmetijske proizvodnje v okrožju. Tako imamo ohranjene obrisne načrtov, ki jih je izdelal v prispevku že večkrat omenjeni poverjenik za kmetijstvo pri deželnem svetniku za okrožje Kamnik Heinrich Burgstaller. Zavzemal se je zlasti za t. i. »očiščenje zemljišč« (»Flurbereinigung«), t. j. za odpravo razdrobljenosti kmečke posesti in oblikovanje večjih in donosnejših kmetij. Pri poljedelskih zemljiščih je bilo namreč že ob prvem okupatorjevem popisu gospodarskega stanja na tem območju ugotovljeno, da tu že tradicionalno prevladuje zelo majhna do majhna posest; srednje velika zemljišča so bila zelo slabo zastopana, medtem ko veleposesti praktično ni

⁴¹ Erwin Rösener, nemški SS general, (1902–1946). SS-Obergruppenführer in general Waffen-SS in policije Rösener je bil odgovoren za poboje civilistov v Sloveniji med drugo svetovno vojno.

⁴² Ferenc, Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik, str. 347.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Prav tam, str. 348.

⁴⁵ Ferenc, Nemška kolonizacija na Slovenskem v drugi svetovni vojni, str. 254.

bilo.⁴⁶ Takratni politični komisar okrožja Kamnik Dullnig je tako že poleti 1941 menil, da bi morali v kamniškem okrožju zaradi velike posestne razdrobljenosti ustvariti »ustrezno močne kmetije«, pri čemer se mu je zdela površina najmanjšega v (starem) rajhu za to določenega uporabnega zemljišča v velikosti 7,5 ha premajhna, »saj bi ta zadoščala za preskrbo le v boljših letih«, zato je predlagal, da bi tu površina dedne kmetije znašala 10 ha.⁴⁷ Skrb za zadostno velikost posameznih kmetij pa je Burgstaller jeseni 1941 podkrepil ne samo z gospodarskimi, pač pa tudi z okupatorjevimi politično-ideološkimi cilji na tem področju, da namreč »tega območja ni mogoče ponemčiti drugače kot le s tem, da se tu ustvarijo za življenje zmožni kmetijski obrati (kmetije) z nemškimi rokodelci. Prav tako se ponemčenje ne more opraviti preko trgovine in obrti, pač pa se mora, če hoče biti uspešno, začeti pri zemlji oz. tleh.«⁴⁸

Od oktobra 1941 do julija 1942 je tako Burgstaller sestavil kar tri elaborate »O poselitvi okrožja Kamnik«, od katerih sta prva dva bolj teoretična in ozko vezana za prizadevanja za dvig kmetijske produkcije in povečanju stopnje samooskrbe kamniškega okrožja z živili, tretji pa je bolj konkretno raznarodovalni. V prvih dveh se je zavzemal za odpravo razdrobljenosti kmečke posesti, za oblikovanje kmetij s 30 ha obdelovalne zemlje, za takojšen začetek naseljevanja nemških kmetov, za pravičen strokovni in moralni izbor naseljencev in za pomoč, ki naj bi jim jo nudila država.⁴⁹ Tretji in najbolj konkreten elaborat je Burgstaller napisal 9. julija 1942 in ga je verjetno zato Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorja izločila iz fonda nastanka in ga poslala v Beograd. Burgstaller je ugotovil, da bi bile idealne posestne razmere takrat, če bi bilo okoli 26.000 ha obdelovalno najbolj kakovostne zemlje razdeljenih med okrog 1000 posestev, med katerimi bi jih bilo okrog 90 % v velikosti dednih kmetij. Zgornja meja velikosti dednih kmetij bi bila 125 ha, spodnja meja pa bi se ravnala po donosnosti zemlje. Burgstaller je menil, da naj bi bila spodnja meja v boljših predelih okrožja Kamnik, npr. v občinah Komenda, Vodice, Črnuče in Podgorica 10 ha uporabne poljedelske površine, v drugih dolinskih občinah

⁴⁶ SI AS 1613, Koroška ljudska zveza, t. e. 5, Pol. Komissar des Verwaltungsbezirks Stein, »Wochenberichten« (Tedenska poročila političnega komisarja v Kamniku 1941), poročilo št. 1.

⁴⁷ SI AS 1603, DS Kamnik, t. e. 41, Zadeve okrožnega kmetijskega referenta in prehranjevalnega urada Kamnik, dopis političnega komisarja za Kamnik izpostavi varnostni službi (SD) v Kamniku, 21. 7. 1941.

⁴⁸ SI AS 1603, DS Kamnik, t. e. 41, Zadeve okrožnega kmetijskega referenta in prehranjevalnega urada Kamnik, poročilo okrožnega kmetijskega referenta Heinricha Burgstallerja »Ernährungswirtschaftliche Massnahmen in Kreis Stein« (Ukrepi na področju prehranskega gospodarstva v okrožju Kamnik), 25. 9. 1941.

⁴⁹ SI AS 1603, DS Kamnik, t. e. 41, Zadeve okrožnega kmetijskega referenta in prehranjevalnega urada Kamnik, elaborat Heinricha Burgstallerja »Zur Besiedlung des Kreises Stein« (Poselitev okrožja Kamnik), 20. 10. in 9. 12. 1941.

med 12 in 15 ha, v goratih območjih pa med 15 in 20 ha. Predlagal je, naj bi bila glede na prihodnje potrebe in razvoj spodnja meja velikosti dednih kmetij večja, in to najmanj 15 ha uporabne poljedelske površine, v slabših območjih pa najmanj 25 ha. Pri tem se je zavedal, da bo ta proces trajal več desetletij. Tudi v elaboratu »O zemljiškem pravu« (Bodenrecht) je Burgstaller pisal o nujnosti nemške kolonizacije v kamniškem okrožju, kajti *»ravno tukaj, kjer je kmetijstvo zaostalo, bi si morali še posebej prizadevati, da bi na nezasedene parcele čim prej nasadili nemške koloniste, da bi ti lahko tudi v čisto strokovnem pogledu učinkovali kot pionirji«*.⁵⁰

Burgstaller si je nemško kolonizacijo s kmeti v kamniškem okrožju zamislil v dveh fazah. Prvo fazo naj bi začeli uresničevati takoj in je v tem elaboratu navedel tudi zaplenjena posestva ali posestva, ki naj bi jih še zaplenili in na katera naj bi pripeljali nemške koloniste. Za drugo fazo nemške kolonizacije je Burgstaller predlagal, da bi si morali prizadevati, da bi ustvarili okoli 400 do 500 kmetij v velikosti dednih kmetij, ki naj bi bile enakomerno razporejene po kamniškem okrožju, tako da bi bilo v vsaki od 28 občin, glede na njen obseg in kakovost tal, okoli 15 do 20 nemških kmetov. S tem bi po njegovih predvidevanjih ponemčenje vsega območja tako napredovalo, da bi bila že polovica zemlje v nemških rokah in *»če bi ostali del zemlje še ostal v slovenskih rokah, bi to še ne bilo tako slabo, ker bi se morali slovenski kmetje, ki bi ostali, podrediti nemškemu vodstvu in mu na vsak način slediti.«*⁵¹ Za predele, ki ne bi bili ustrezni za nemško kolonizacijo, npr. območje Kamniške Bistrice in Tuhinjska dolina, bi lahko opustili in poljedelske površine dali nemškim kmetom kot dodatne hube ali na njih redili ovce ali pa tam pustili slovenske kmete, saj bi se *»tudi tukaj med nemškimi naseljenci in slovenskimi kmeti, ki bi ostali, vzpostavili podobni odnosi, kot so bili v prejšnjih stoletjih med nemškimi naseljenci in dotedanjimi prebivalci na območjih, ki so jih poselili Germani«*. Ob tem je predlagal, naj Slovencem, ki bi še ostali, ne bi dajali posojil ob sklenitvi zakonske zveze in otroških doklad, *»tako da bi daljnosežno onemogočili nevarnosti v populacijskem in političnem pogledu«*.⁵²

Na začetku avgusta je Burgstaller v želji napraviti na Gorenjskem nemško naselitev uspešno in da bi naseljeni kmetje lahko na svojih naselbinah tudi gospodarsko obstali, predlagal, da bi bilo treba izpraznjene kmetijske nepremičnine Slovencev za nemške naseljence oceniti ne po tržni vrednosti, pač pa glede na donos, *»kajti za naseljenca na kmetiji je kmetija vredna le toliko kot*

⁵⁰ SI AS 1603, DS Kamnik, t. e. 41, Zadeve okrožnega kmetijskega referenta in prehranjevalnega urada Kamnik, elaborat Heinricha Burgstallerja »Bodenrecht« (Zemljiško pravo), 1. 12. 1941.

⁵¹ Ferenc, Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik, str. 346.

⁵² Prav tam.

je njen dejanski donos». ⁵³ Ob tem se je zavzemal, »da če bi prišlo v posameznih primerih do naselitve izredno zaslužnih in istočasno zgolj omejeno plačilno sposobnih oseb, se jim mora brez pomislekov ponuditi ugodnejše naselitvene pogoje z ustreznim znižanjem odkupne cene nepremičnine«. Zelo zgrešeno bi bilo po njegovem mnenju iz naseljevanja Nemcev na tem območju delati donosen posel, kajti »če bi imeli pred očmi zgolj materialne aspekte naselitve in ne človeških kvalitet, potem je vprašanje, če bo imela nemška naselitev na tem območju dolgoročni uspeh. Tako bi morali bolj upoštevati človeški vidik, kot je npr. politična drža in strokovnost, kot pa finančne zmožnosti za odkup nepremičnin.« ⁵⁴ Burgstaller se je presenetljivo, spraševal tudi o tem, kdo naj bi bil pravzaprav pristojen za naseljevanje nemških naseljencev na Gorenjskem. V rajhu je bil namreč za to pristojen urad DAG, na Gorenjskem pa se je Burgstallerju zdelo, da naj bi bilo to v pristojnosti državnega komisarja za utrjevanje nemštva. DAG je imel na Gorenjskem sicer eno izpostavo, ki pa se do tedaj ni ukvarjala z naseljevanjem Nemcev, ampak je skrbela za gospodarjenje z nepremičninami, ki so po izselitvi Slovencev ostale brez lastnika. Zato je menil, »da če se DAG ne namerava ukvarjati s svojo primarno nalogo, t. j. z naseljevanjem Nemcev na te izpraznjene nepremičnine, to pomeni, da ne deluje v skladu s svojim namenom. Lahko pa, da se DAG ukvarja z gospodarjenjem s temi odvzetimi nepremičninami, ki sicer pripadajo drž. kom. za utrjevanje nemštva z namenom, da jih na ta način izboljša oz. naredi več vredne«. ⁵⁵ Ob tem velja omeniti, da je Burgstaller pod vtisom okupatorjevega maščevalnega požiga vasi Gradišče v občini Šmartno v Tuhinju in vasi Koreno v občini Lukovica že na začetku julija 1942 napisal razmišljanje, v katerem je izrazili svoje nasprotovanje takšnemu ravnanju nemških oboroženih sil. ⁵⁶ Pri tem ga je motila zlasti velika gospodarska škoda, ki je pri tem nastajala, in sicer tako z uničevanjem hiš in gospodarskih poslopij, ki bi bile sicer primerne za naselitev nemških kolonistov, kot tudi poljskih pridelkov in krme za živino. Živina iz požganih vasi je namreč ostala brez krme in »tako padla na pleča ostalih, tudi nemških prebivalcev«. Zato je Burgstaller predlagal, da bi bodisi nekoliko počakali s požigom določenih hiš in gospodarskih poslopij, dokler se ne porabi vsa krma in zaloge hrane, ali da bi požgali samo takšne objekte, ki bi bili že tako namenjeni rušitvi. Vsekakor pa bi se po njegovem mnenju pred požigom vojaško-policijski organi morali posvetovati z DAG, tako da bi

⁵³ SI AS 1603, DS Kamnik, t. e. 41, Zadeve okrožnega kmetijskega referenta in prehranjevalnega urada Kamnik, elaborat Heinricha Burgstallerja »Schätzung der landwirtschaftlicher Liegenschaften« (Cenitev kmetijskih nepremičnin), 3. 8. 1942.

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ SI AS 1603, DS Kamnik, t. e. 41, Razmišljanje kmetijskega poverjenika Burgstallerja »Nemški protest proti požiganju vasi kot posledice maščevanja«, 8. 7. 1942.

namesto požiga nepremičnine takoj vzeli v svojo upravo nemški naseljenci, kajti *»le-ti običajno na začetku naselitve živijo v slabih razmerah, zato bi jim prišli ti objekti še kako prav.«*⁵⁷

O tem, v kolikšni meri so nemške oblasti želele ali zmogle upoštevati Burgstallerjeve načrte za nemško kolonizacijo, zaenkrat ni podatkov, vsekakor pa je jasno, da je konkretno izvedbo onemogočalo za Nemčijo neugodno stanje na frontah in tudi na »domačem terenu« (porast partizanskega gibanja). To je razvidno iz poročil o dejanski naselitvi oseb nemške narodnosti na tem območju, ki je bilo zelo pičlo. Konec avgusta 1942 je namreč Burgstaller poročal, da poseljevanje okrožja Kamnik z nemškimi kmeti poteka počasi, saj so do tedaj v tem okrožju naselili kot zakupnike na poljedelskih obratih le 5 nemških kolonistov: od teh obratov so le 3 čisto kmečki, medtem ko sta ostala dva drugima kmečkima obratoma priključena obrtniška obrata.⁵⁸ Oktobra 1942 pa so imeli v kamniškem okrožju vsega 15 nemških kolonistov, največ v občini Homec—Radomlje.⁵⁹ Za leta od 1943 do 1945 okupatorjevi viri kljub vsem zakonskim in praktičnim ugodnostim, ki so jih nemški kolonisti uživali na zasedenem ozemlju, ne navajajo nobenega prihoda nemških kolonistov v okrožje Kamnik, pač pa le še podatke a njihovem slabem položaju.

IV. POLOŽAJ IN ŽIVLJENJE NEMŠKIH NASELJENCEV V KAMNIŠKEM OKROŽJU V LETIH 1942–1945

Od petnajstih v kamniško okrožje naseljenih nemških zakupnikov kmečke zemlje so se nekateri začeli že konec leta 1942 pritoževati zaradi različnih stvari. Tako se je npr. Peter Rupprechter iz Doba pritoževal, da ne razpolaga z nikakršnimi zalogami žita, živil, naprav in strojev. Tudi nemški najemnik Egger iz Šentjakoba pri Ljubljani se je pritoževal nad tem, da nima niti motorja niti sekljalnika za krmo, najemnik Klemenž iz Črnuč pa se je pritoževal, da od DAG še ni dobil dodeljenega nobenega kmetijskega stroja. Pri tem je poverjenik Burgstaller podal informacijo, da je vse kmetijske stroje, ki so v mesecih avgustu, septembru in oktobru 1942 bili po predhodnem naročilu domačih slovenskih kmetov dobavljeni kmetijski zadrugi v Kranju, DAG zaplenila in jih dodelila nemškemu naseljencem. Zato svetuje, naj ustrezni organi poizvedo, kje so ti stroji. Nadalje Burgstaller tudi priporoča, naj se stroji,

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ SI AS 1603, DS Kamnik, t. e. 41, Zadeve okrožnega kmetijskega referenta in prehranjevalnega urada Kamnik, poročilo o delu za mesec avgust 1942, 25. 8. 1942.

⁵⁹ SI AS 1603, DS Kamnik, t. e. 41, Zadeve okrožnega kmetijskega referenta in prehranjevalnega urada Kamnik, poročilo o delu za mesec oktober 1942, 28. 10. 1942.

ki bodo razdeljeni med kamniške kmete ob 1. gorenjski kmetijski razstavi, najprej razdelijo med nemške naseljence in šele tisto, kar ostane, naj dobijo domači slovenski kmetje. Nemškim naseljencem je primanjkovalo tudi zmogljive in močne živine. Na (avstrijskem) Koroškem so bili navajeni živeti od oddaje mleka, kar pa na Gorenjskem ni moglo priti v poštev, ker po Burgstallerjevem mnenju že krmilna osnova tega ni omogočala. Krave, ki jim jih je dodelila DAG, so bile za oddajo mleka neprimerne. Še več: mnogi nemški naseljenci mleka še za lastne potrebe niso imeli dovolj.⁶⁰

Po kapitulaciji Italije se je položaj nemških naseljencev v primerjavi s stanjem, opisanim konec leta 1942, še poslabšal, saj je deželni svetnik kamniškega okrožja Doujak 3. marca 1944 od krajevne enote SA⁶¹ prejel naslednje poročilo: *»Položaj nemških naseljencev v okrožju Kamnik (Gorenjsko) je vse drugo prej kot ugoden. Predvsem manjka potrebna varnost. Redkim kolonistom, ki so obenem brambovci, ali katerih žene niso prave kmetice, bi morali v primeru vpoklica odložiti odhod v vojsko. Pomenili naj bi jedro, h kateremu bi morali pritegniti domu zveste slovenske kmete iz odročnih predelov. Takšna tiho vzpostavljena postojanka bi pomenila boljše zavarovanje kot pa sedanji raztreseni sistem naselitve.«*⁶² V poročilu se tudi pritožujejo nad oskrbo kolonistov, saj naj bi uradi kot npr. deželni svetnik, deloma pa tudi okrožna kmečka zveza, pokazali malo ali prav nič razumevanja za težave nemških naseljencev. Nekoliko boljše je bilo stanje pri kmečkih zadrugah. Kot pritisk čutijo kolonisti tudi *»zaprto naravo najemne pogodbe z DAG, ki jih je na dolgi in nedoločeni rok postavljala v položaj najemnikov in ne lastnikov«*. Pogodbe naj bi namreč kolonistom dopuščale premalo svobode gibanja in niso skoraj nič upoštevale tedanjih aktualnih razmer na Gorenjskem, zaradi česar *»je bil kolonist že na začetku zmeden«*. Prav tako v pismu trdijo, da ne držijo številne dodatne neuradne obljube, ki so jim jih ob prevzemu naselbin/posesti dali. Priznavajo pa, da tudi izbira kolonistov ni bila vedno posrečena: tako so npr. lesni delavci pogosto dobili večje kmetije kot kmetje, kar se je izkazalo za slabo. Zelo opazna je bila razlika, če so bile žene naseljencev kmetice ali ne.

⁶⁰ SI AS 1603, DS Kamnik, t. e. 41, Zadeve okrožnega kmetijskega referenta in prehranjevalnega urada Kamnik, Delovno poročilo za mesec november in december 1942, 28. 12. 1942.

⁶¹ Sturmabteilung (SA) je bil organiziran v več velikih regionalnih skupin (Gruppen). Vsaka Gruppe je imela podrejene brigade (Brigaden). Od leta 1934 (po obračunu s prvotno SA pod Röhmovim vodstvom) do 1945 je bilo vsaki brigadi podrejeno od 3 do 9 manjših enot v velikosti polka, imenovanih Standarten. SA-Standarten je deloval v vseh večjih nemških mestih in je bil razdeljen na še manjše enote, znane kot Sturmbanne (3 do 5 Sturmbanne per Standarte) in Stürme.

⁶² Ferenc, Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik, str. 348; glej tudi SI AS 1603, DS Kamnik t. e. 44, poročilo vodje SA patrolje Kamnik trupenfirerja Kömla, 3. 3. 1944.

Pri družinah nemških priseljencev, ki so se naselili kasneje, je bil pritisk za vrnitev nazaj mnogo močnejši kot pri tistih, ki so se naselile v zgodnejšem obdobju. Kmetijske stroje so razdelili le tistim, ki so bili strokovno podkovani za delo z njimi. Prav tako so menili, da bi bilo potrebno, da bi polja nemških naseljencev ležala skupaj, kar bi jim lahko prihranilo veliko časa in dela. Potrebna dela za obnovo kmetijskih obratov je deželni svetnik kljub pomanjkanju cementa v manjšem obsegu dovolil, a so spet izbruhnili problemi z dobavami. Zelo porazno je delovalo tudi pomanjkanje nemške pomožne delovne sile, kajti pri slovenski delovni sili je bil problem, da so jo pogosto odvedli s seboj partizani. V pismu se navaja, da je glavni razlog za prekinitev naseljevanja Nemcev »rop živine in živil, kakor tudi ogrožanje samih življenj družin nemških naseljencev oz. kolonistov v povezavi s pomanjkanjem zaščite«. Zato bi bilo »nujno potrebno vzpostaviti oz. naseliti na vseh območjih v kmetijstvu izkušene in z razmerami na Gorenjskem seznanjene kmete kot (o)skrbnike nemškim naseljencem.«⁶³

Čez tri tedne je deželni svetnik Doujak prejel od SA še eno poročilo o položaju nemških naseljencev, in sicer pod oznako »zelo zaupno«:⁶⁴ »Tačas je stanje v Kamniku delujočih nemških sil močno pod vtisom tega, kar se dogaja v bližnji in daljni okolici. Stanje je zelo napeto in bi se lahko kmalu, če bodo objavljeni vsi ukrepi, razširilo v paniko, čeprav bi pravzaprav ti ukrepi celotnemu prebivalstvu prinesli veliko pomiritev. Morda je želja in upanje (zlasti iz vrst finančnih uradnic), da bi bili pravočasno evakuirani. Tudi iz Domžal so mi sporočili, da je razpoloženje naših nemških sonarodnjakov po odtegniti primerne žandarmerijskega varovanja zelo pesimistično. Potem, ko so gospostvo Groblje zapustili žandarji, se je za zaščito na okrožno vodstvo obrnil upravnik tamkajšnjega gospodarstva.« Ob tem je kritičen do podrobnejšega opisovanja bojev s partizani in usodi od partizanov ubitih Nemcev: »Opisovanje žandarmerijskih akcijskih sil v samo po sebi junaških bojih v Moravčah in drugih oporiščih veliko doprinaša k temu, da je prebivalstvo seznanjeno, da sta se število in oborožitvena oprema nasprotnikov prekomerno povečala. Posnetek usode dr. Phringersa, ki so ga objavili pripadniki nemških oboroženih sil, je vedno pogostejše kritično dojemano in kaže na pomanjkanje osnovnega čuta za skupnost.« Glede politične zvestobe naj bi bile med uradništvom najbolj neugodne razmere na uradu deželnega svetnika in na občini v Kamniku, »kjer je že tako komaj dovolj Nemcev za zasedbo vodilnih položajev in to se zelo dobro odraža v pomanjkanju zglednega zadržanja«, medtem ko naj bi bilo najbolj

⁶³ SI AS 1603, DS Kamnik t. e. 44, Berichte der SA Streife (Poročila patrulje SA), poročilo vodje SA patrulje Kamnik truppenfirerja Kömla, 3. 3. 1944.

⁶⁴ SI AS 1603, DS Kamnik t. e. 44, Berichte der SA Streife, (poročilo vodje SA patrulje Kamnik truppenfirerja Kömla, 25. 3. 1944.

zgledno na finančnem uradu in okrožnem vodstvu. Pri slednjem se sploh ne opaža nobenega slovenskega uslužbenca; izjema je urad za javno blagostanje.⁶⁵ Nadalje piše, da naj bi bil kamniški občinski referat za stanovanja s strani slovenske uslužbenke Leopoldine Podobnik »voden zelo enostransko«. Podobne razmere vladajo na gospodarskem uradu deželnega svetnika. Premalo naj bi se posvečalo pozornosti čistilcem/pospravljalcem v javnih uradih, saj bi bile »za ta mesta najbolj primerne ženske iz vrst tistih, ki so jih oškodovali oz. prizadeli partizani«.⁶⁶ Nadalje se v poročilu navaja, da je neki kamniški mesar vzel za Nemce določene stvari »od vage« in jih kasneje ponudil v odkup slovenskim strankam; dotične stvari naj bi Slovencem prodajal že v času, ko je bila mesarija še uradno zaprta, nemškim kupcem pa je nato pokazal prazno prodajno mizo. Kamniški čevljar Pogačar pa naj bi ošvrknil Nemko, ker ni znala slovensko z besedami: »Sedaj pa ste že dovolj časa v Kamniku, da bi se že lahko naučila slovensko!« Dobava jajc je bila kljub objavi v časopisju zelo pomanjkljiva,; tudi ponudba posnetega mleka je bila zelo skromna. V mlekarni kranjske mlekarske zadruge v Kamniku se je neka prodajalka »zelo zoperstavila nemški družini«.⁶⁷ Iz poročila okrožnega šolskega svetnika za Kamnik Franza Stonnerja za leto 1943–1944 zvedemo, da so na začetku leta 1944 za 12 otrok nemških kolonistov ustanovili zasilno šolo v poslopju občinskega urada Homec. Vendar so po partizanskem napadu na to poslopje 21. maja 1944 to zasilno šolo opustili in poročali: »Ker so bile tudi družine kolonistov zelo ogrožene zaradi neprestanih napadov, so jih iz varnostnih razlogov napotili v večje kraje, kjer njihovi otroci naprej obiskujejo šolo.«⁶⁸ To pa je tudi zadnje okupatorjevo sporočilo o nemških kolonistih v okrožju Kamnik.

ZAKLJUČEK

Čeprav je nemški okupator ob začetku okupacije imel zelo velike načrte z modernizacijo kamniškega območja tako na prometnem, stavbnem, kmetijsko-produkcijskem področju in vse to povezoval s hkratnim ponemčenjem tega območja, so vsi njegovi načrti po letu 1943 propadli. Tako je bilo tudi v zvezi s kolonizacijo tega območja, ki razen prve faze, ki je predstavljala naselitev okupatorjevih funkcionarjev in pomožnega uradniškega osebja z družinami, ni uspela. Tako maloštevilni nemški kmečki naseljenci iz druge faze naselitve

⁶⁵ Prav tam.

⁶⁶ Prav tam.

⁶⁷ Prav tam.

⁶⁸ Ferenc, Ferenc, Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik, str. 348.

kot uradniki iz prve faze so se na tem območju kmalu znašli v velikih težavah, saj jih je domače slovensko prebivalstvo večinoma odklanjalo; v letih 1943 in 1944 so postali tudi tarča partizanskih napadov – strah pred njimi je nemške koloniste potisnil s slovenskih kmetij v okupatorjeve postojanke in na koncu vojne tudi od tam v Avstrijo ali Nemčijo.

SEZNAM VIROV IN LITERATURE

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije ARS

SI AS 1603, Deželni svetnik za okrožje Kamnik

– t. e. 41, Zadeve okrožnega kmetijskega poverjenika pri političnem komisarju v Kamniku
– t. e. 44, Poročila patrolje SA, Naselitev Nemcev na Gorenjskem.

SI AS 1613, Koroška ljudska zveza,

– t. e. 5, Tedenska poročila političnega komisarja v Kamniku 1941

SI AS 1613, Pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva, Urad Bled (1941–1942); Pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva, Urad Radovljica (1943–1945)

Literatura – monografije

Ajlec, Kornelija in Repe, Božo: *Razkosana Slovenija. Okupacijske meje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2021 (Historia, 35).

Ferenc, Tone, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, Knjižnica NOV in POS 35, Založba Obzorja, Maribor 1968.

Kokalj Kočever, Monika. *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske v letih 1943–1945*. Ljubljana: Založba Inštituta za novejšo zgodovino, 2017.

Krajevni leksikon Dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine, 1937.

Matzer, Lisbeth *Herrschaftssicherung im »Grenzland«, Nationalsozialistische Jugendmobilisierung im besetzten Slowenien (1941–1945)*, Brill/Ferdinand Schöningh, Paderborn 2021.

Skitek, Vinko. »Delovanje nemškega okupatorja v Mežiški dolini med letoma 1941 in 1945.« Doktorska disertacija, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2016.

Literatura – članki

Ferenc, Tone. »Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik.« V: *Izbrana dela, Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 2, Raznarodovanje*, ur. Mitja Ferenc, str. 331–371. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2010.

Ferenc, Tone. »Nemška kolonizacija na Slovenskem v drugi svetovni vojni.« V: *Izbrana dela, Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 2, Raznarodovanje*, ur. Mitja Ferenc, str. 249 – 255. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2010.

Hančič, Damjan. »Gradbeni projekti nemškega okupatorja v Kamniku.« *Kronika* 71, št. 1 (2023): 195–216.

Žnidarič, Marjan. »Vpliv okupacije na življenje Slovencev leta 1941.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 41, št. 2 (2001): 191–200.

NEMŠKA KOLONIZACIJA KAMNIŠKEGA OKROŽJA V LETIH 1941–1945

Povzetek

Na kamniškem območju je pred drugo svetovno vojno živelo izredno malo nemško govorečega prebivalstva, zato je poleg izгона dela slovenskega prebivalstva in ponemčenja preostalega dela kot močno orodje pri ponemčevanju okupator skušal izpeljati tudi ustrezno kolonizacijo tega območja z nemškimi naseljenci, zlasti kmeti. Pri tem je deloma zasledoval tudi ekonomski interes, saj bi nemški naseljenci z boljšim načinom kmetovanja, ki bi ga prinesli v po poljedelski produkciji zaostalo kamniško okrožje, dvignili tudi obseg kmetijske proizvodnje in povečali samooskrbo. Vendar osnovni namen nemške medvojne kolonizacije ni bil zgolj gospodarski, temveč predvsem raznarodovalni oz. ponemčevalni. Zato bi gospodarski interesi stopili v ospredje šele po izvršeni kolonizaciji, na kar je kamniški okrožni kmetijski svetovalec Heinrich Burgstaller nenehno opozarjal. V svojih predlogih se je zavzemal, da bi oblasti kar najbolj znižale finančne pogoje nemškim naseljencem za prevzem slovenskih kmetij, tako da bi za naselitev pritegnili kar najširši sloj zainteresirani nemških kmetov iz rajha, še zlasti iz matičnega gaua Koroške. Poleg tega so se posledice ponemčevanja kazale tudi pri izrinjanju slovenskih grosistov oz. veletrgovskih dobaviteljev dobrin, ki so se dobile na živilske nakaznice v posameznem okrožju v prid nemškim. Tudi pri dobavi nekaterih dobrin, kot npr. delovnih strojev ali živil, ki jih ni bilo na zalogi, so imeli nemški naseljenci prednost pred domačini. Nemška medvojna kolonizacija na kamniškem je obsegala dve fazi: najprej je bila v prvih mesecih okupacije izvršena uspešna faza naselitve nemških (naj)višjih upravno-političnih funkcionarjev in nemškega strokovno-tehničnega pisarniškega ter učiteljskega osebja. Druga faza, kjer je šlo za bolj trajno in strateško premišljeno naselitev nemških kolonistov, zlasti kmetov, pa je kljub ambicioznim načrtom potekala zelo počasi in je večinoma ostala zgolj na papirju oz. izdelanih elaboratih in smernicah. Tudi po številu nemških naseljenecv je druga faza zaostala za prvo kar za desetkrat: če je bilo v prvi fazi od aprila 1941 do maja 1942 naseljenih 161 oseb nemške narodnosti (folksdojčerja), pa je bilo v drugi fazi do konca 1942 naseljenih le 15 kmetov z družinami (večinoma zakupnikov/najemnikov, le izjemoma kak pravi lastnik), pa še ti so se soočali z velikimi težavami (pomanjkanje inventarja in kmetijske mehanizacije, majhna donosnost pridelka, majhna mlečnost krav, negativni odnos slovenskega prebivalstva in kasneje tudi partizansko delovanje proti njim).

GERMAN COLONISATION OF THE KAMNIK AREA FROM 1941 TO 1945⁶⁹

Summary

Before the Second World War, the Kamnik area had an extremely small German-speaking population, so in addition to expelling part of the Slovenian population and Germanising the rest, as a powerful tool in the process of Germanisation, the occupier also sought to properly colonise the area with German settlers, especially peasants. In doing so, the occupier also partly pursued an economic interest, since the German settlers would also raise agricultural production and increase self-sufficiency by bringing better farming methods to the agriculturally backward area around Kamnik. However, the underlying purpose of German inter-war colonisation was not merely economic, but primarily one of Germanisation. Therefore, economic interests would only come to the fore after colonisation had taken place, as Heinrich Burgstaller, the district agricultural advisor in Kamnik, constantly warned. In his proposals, he advocated that the authorities should lower as far as possible the financial conditions for German settlers to take over Slovenian farms, to attract the widest possible range of interested German farmers from the Reich, especially from the main district of Carinthia, to settle there. In addition, the consequences of the Germanisation were also felt in the displacement of Slovenian wholesalers or wholesale suppliers of goods, which were obtained on food orders in each district, in favour of the Germans. German settlers were also favoured over the locals in the supply of certain goods, such as working machinery or foodstuffs that were not in stock. The German inter-war colonisation of Kamnik consisted of two phases: firstly, a successful phase of settlement of German (top) administrative and political officials and German professional-technical office and teaching staff was carried out in the first months of the occupation. The second phase, which was a more permanent and strategically thought-out resettlement of German colonists, especially peasants, was, however, very slow, despite ambitious plans, and mostly remained on paper or in the form of elaborate studies and guidelines. Even in terms of the number of German settlers, the second phase lagged behind the first by a factor of ten: while in the first phase, from April 1941 to May 1942, 161 persons of German nationality (Volksdeutsche) were settled, in the second phase, by the end of 1942, only 15 farmers and their families (mostly tenants/renters, only occasionally a legitimate landlord) had been settled, and even they were facing great difficulties (lack of inventory and agricultural machinery, low yields, low milk yields, negative attitudes on the part of the Slovene population, and, later on, the partisan action against them).

⁶⁹ The study was carried out within the framework of the research programme *Violations of Human Rights and Fundamental Freedoms on the Slovenian Territory in the 20th Century* (P6-0380), which is co-financed by the Public Agency for Research Activities of the Republic of Slovenia (ARIS) from the state budget.

DIE DEUTSCHE KOLONISIERUNG IM LANDKREIS KAMNIK IN DEN JAHREN 1941–1945⁷⁰

Zusammenfassung

Vor dem Zweiten Weltkrieg gab es im Gebiet von Kamnik nur wenige deutschsprachige Einwohner. Daher versuchten die Besatzer nicht nur, einen Teil der slowenischen Bevölkerung zu vertreiben und den Rest zu germanisieren, sondern auch eine regelrechte Kolonisierung des Gebiets mit deutschen Siedlern, insbesondere Bauern, vorzunehmen. Das Interesse der Besatzer daran war zum Teil wirtschaftlicher Natur, da die deutschen Siedler auch die landwirtschaftliche Produktion steigern und die Selbstversorgung erhöhen würden, indem sie bessere Anbaumethoden in den landwirtschaftlich rückständigen Landkreis Kamnik einführen würden. Der Hauptzweck der deutschen Zwischenkriegskolonisation war jedoch nicht nur wirtschaftlicher Natur, sondern in allererster Linie germanisierend. Die wirtschaftlichen Interessen würden daher erst nach der erfolgten Kolonisierung in den Vordergrund treten, wie Heinrich Burgstaller, der landwirtschaftliche Bezirksberater in Kamnik, ständig warnte. In seinen Vorschlägen sprach er sich dafür aus, dass die Behörden die finanziellen Bedingungen für die Übernahme slowenischer Bauernhöfe durch deutsche Siedler so weit wie möglich herabsetzen sollten, um möglichst viele interessierte deutsche Bauern aus dem Reich, insbesondere aus dem Muttergau Kärnten, zur Ansiedlung zu bewegen. Darüber hinaus machten sich die Folgen der Germanisierung auch darin bemerkbar, dass slowenische Großhändler bzw. Großlieferanten von Waren, die in den einzelnen Bezirken auf Nahrungsmittelkarten zu bekommen waren, zugunsten von Deutschen verdrängt wurden. Auch bei der Lieferung bestimmter Waren, wie Arbeitsmaschinen oder Lebensmittel, die nicht vorrätig waren, wurden die deutschen Siedler gegenüber den Einheimischen bevorzugt. Die deutsche Zwischenkriegskolonisation in Kamnik bestand aus zwei Phasen: Zunächst erfolgte in den ersten Monaten der Besatzung eine erfolgreiche Phase der Ansiedlung von deutschen (Spitzen-)Beamten aus Verwaltung und Politik sowie von deutschem fachlich-technischem Büro- und Lehrpersonal. Die zweite Phase, in der es um eine dauerhaftere und strategisch durchdachte Ansiedlung deutscher Kolonisten ging, insbesondere von Bauern, verlief trotz der ehrgeizigen Pläne sehr langsam und blieb meist auf dem Papier oder in aufwendigen Studien und Richtlinien stehen. Selbst was die Zahl der deutschen Siedler anbelangt, hinkte die zweite Phase der ersten um das Zehnfache hinterher: Während in der ersten Phase, von April 1941 bis Mai 1942, 161 Personen deutscher Nationalität (Volksdeutsche) angesiedelt wurden, waren in der zweiten Phase, bis Ende 1942, nur 15 Bauern und ihre Familien (meist Mieter/Pächter, mit Ausnahme nur weniger Grundstückseigentümer) angesiedelt worden, und selbst diese hatten mit großen Schwierigkeiten zu kämpfen (Mangel an Inventar und landwirtschaftlichen Maschinen, geringe Erträge, niedrige Milcherträge, negative Einstellung der slowenischen Bevölkerung und später die Maßnahmen der Partisanen gegen sie).

⁷⁰ Die Studie wurde im Rahmen des Forschungsprogramms *Verletzung der Menschenrechte und Grundfreiheiten auf dem slowenischen Territorium im 20. Jahrhundert* (P6-0380) durchgeführt, das von der Öffentlichen Agentur für Forschungsaktivitäten der Republik Slowenien (ARIS) aus dem Staatshaushalt mitfinanziert wird.

POROČILA IN OCENE – REPORTS AND REVIEWS

DAN PRIMOŽA TRUBARJA 2023
Glazerjeva dvorana Univerzitetne
knjižnice Maribor, 8. junija 2023

Deveta počastitev dneva Primoža Trubarja, ki sta jo organizirali Univerzitetna knjižnica Maribor in Zveza kulturnih društev Maribor v Glazerjevi dvorani, je potekala pod naslovom **Jezikovno načrtovanje in jezikovna politika**. V prvem delu prireditve se je nadaljeval cikel vabljenih predavanj, posvečenih spominu na mariborskega trubarologa ddr. Jožeta Rajhmana, rojenega leta 1924; nato je sledila vsakokratna posebej izbrana tema, povezana s Primožem Trubarjem, ki je razgrnila pogled Majde Potrata na delo dr. Brede Pogorelec, somentorice pri prvem doktoratu Jožeta Rajhmana, z naslovom *Jezikovno načrtovanje in jezikovna politika*.

Prireditve je pospremila priložnostna zloženka s krajšima zapisoma obeh predavanj in z razstavo treh knjig jezikoslovnih spisov Brede Pogorelec, ki prinašajo izbrane, tudi težje dostopne tekste in knjižno objavo njene doktorske disertacije o vezniku. Iz njenih tekstov, uvodnih razprav in spremnih esejev urednikov in drugih sodelavcev raste podoba *»ene tistih raziskovalk in profesorice, ki jim znanost in vse, kar je povezano s stroko, predstavlja način življenja«*, kot je zapisal Kozma Ahačič, eden od urednikov izbranih spisov (Breda Pogorelec: *Zgodovina sloven-*

skega knjižnega jezika. Jezikoslovni spisi I, 2011, str. 7).

V SLUŽBI BESEDE

Letošnje Rajhmanovo predavanje z naslovom *»V službi besede«* je pripravil mariborski teolog in sociolog religije prof. dr. Vinko Potočnik, zaslužni profesor UL. V razmišljanju o trubarologu Jožetu Rajhmanu, mariborskem filologu in teologu, se je opredelil do njegovega dela in delovanja znotraj duhovništva in teologije ter njegovega odnosa do jezika. Izhajal je iz osebne izkušnje in prijateljstva z njim, saj je bil njegov slušatelj na Teološki fakulteti, kjer je Rajhman predaval duhovno teologijo; bil pa je tudi njegov gojenec v bogoslovnem semenišču, kjer je Rajhman bil v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja spiritual ali duhovni vodja mariborskih bogoslovcev.

Potočnik je Rajhmana opredelil kot osebnost, ki v sebi povezuje filologijo in teologijo (zlasti duhovno), z drugimi besedami: znanost in vero, saj se njegovo jezikoslovno in teološko delo medsebojno nenehno prepletata. Ta njegova svojevrstna *»hibridnost«* je morda za marsikoga presenečenje, še zlasti ker se je pojavila sredi 20. stoletja, v času, ko se je vernost v naši javnosti v glavnem prikazovala kot nekaj zaostalega in preživelega, znanost pa kot naprednost. Potočnik kot teolog in nato družboslovec ponuja v razmislek hipotezo o tej žlahtni Rajhmanovi *»hibrid-*

nosti«, ki izhaja iz zgodnje mladosti in njegovega izgnanstva v Srbijo. Med vojno je doživel dvojno izgubo: na eni strani izgubo okolja maternega jezika in na drugi katoliškega verskega okolja. Gimnazijo je nadaljeval v srbskem jezikovnem okolju in zaključil v Nišu, versko življenje pa v pravoslavnem okolju pri družini pravoslavnega duhovnika v Arandelovcu, kjer je bogoslužje potekalo v staroslovanskem jeziku. S popotnico te dvojne izkušnje se je takoj po koncu vojne in vrnitvi v Slovenijo odločil za študij jezikoslovja (slovenistike in romanistike) na FF v Ljubljani. A ni ostal pri tem, saj se je že po dveh letih preusmeril na Teološko fakulteto, kjer se je srečal s teološko govorico in z novimi pomeni besede: v hebrejščini *dabar* pomeni besedo, ki ustvarja svet in človeka, v grščini pa *logos* označuje besedo, ki daje lepoto, smisel in pomen vsemu bivajočemu.

Kar presenetljivo je, da je Rajhman kasneje ob vseh službah, predvsem profesorja, spirituala, duhovnika in pogosto vabljenega predavatelja, uspel ustvariti tako bogat pisni opus. Ob odkrivanju, da je Trubar prevajal Biblijo v slovenski jezik predvsem iz verskih nagibov – da bi tudi preprost človek mogel razumeti Sveto pismo – je Rajhman proučeval Trubarjevo teološko misel in njegovo praktično pastoralno delo. Posebno ljub mu je bil četrti oz. Janezov evangelij (ker je bil zanj najbolj mističen), ki se takole začinja: »V začetku je bila Beseda in Beseda je bila pri Bogu in Beseda je bila Bog. Vse je nastalo po njej in brez nje ni nastalo nič, kar je nastalega.« Pri proučevanju Trubarjevih prevodov in njegovih teoloških uvodov in razlag je vedno bolj doumeval velikansko delo, ki ga je opravil Trubar. Opozarjal je npr.,

da so slovenski kristjani vse do Trubarja v molitvi Očenaša za »kraljestvo« (*regnum*) uporabljali besedo »bogastvo«, kar je celo zavajajoče, saj je v popolnem nasprotju z duhom evangelija.

Rajhman je Trubarjevo delo naravnost občudoval. Nekje je zapisal, da človek pred veličino njegovega dela kar onemi. Še zlasti zato, ker je bilo v Trubarjevem času med izobraženci močno razširjeno prepričanje o inferiornosti slovenskega jezika. V takšnih okoliščinah, kot ugotavlja Rajhman, je Trubar za izrazni fond, ki ga je krščanstvo prineslo v Evropo, skoval lasten teološki slovar in vanj vgradil našo slovensko kulturo. Krščanstvo in biblija sta tako bogatila slovar slovenskega jezika in ga dvignila ter vključila v evropsko skupnost narodov. Kot ugotavlja Rajhman, je bila beseda svetega pisma zapisana v nekem drugem svetu za tisti svet, iz tistega sveta pa nam more spregovoriti le tedaj, če jo osvobodimo njenega zgodovinskega okvira, da zadira prosto v naš čas. Kot se je tedaj Božja beseda srečala s človeško besedo tistega časa, se mora srečati tudi z besedo našega časa. Tako je beseda svetega pisma vedno živa, sodobna, aktualna. S temi mislimi je Rajhman utemeljeval in učil, kako se mora sodobna biblična in teološka govorica odpirati sodobnemu svetu oziroma živi govorici in kulturi. Natančno je opazoval razvoj teologije v smeri, ko sodobna teologija v svojih delih vedno bolj opušča znanstveni jezik in se opriema vsakdanje govorice, saj ve, da je njena govorica govorica tistih, ki iščejo, vprašujejo. Kot profesor praktične teologije je ugotavljal, da teologija, ki srka vase prvine ljudstva in se ob njih tudi ohranja, od pretežno spekulativne prehaja vedno bolj v praktično teologijo.

Za Rajhmana je jezik – ne le v teologiji marveč vobče – temeljnega pomena. Kot je govorica pomembna za teologijo, velja tudi za vsakega posameznika in družbo. Beseda nas povezuje z drugim in nas rešuje ujetosti v posamičnost človeka; posameznika zdravi s skupnostjo. In posameznik brez besede postaja tudi sam sebi tujec, saj nima orodij, s katerimi bi verbaliziral in komuniciral svoja doživetja.

Potočnik je svoje razmišljanje o Jožetu Rajhmanu, raziskovalcu besede, profesorju in vzgojitelju, učitelju dialoga med znanostjo in vero, med protestanti in katoličani, med nebom in zemljo, tako sklenil: »Spominjanje na profesorja Rajhmana, zavzetega trubarologa, jezikoslovca in teologa nas vabi k spoznavanju, spoštovanju in negovanju besede oziroma jezika kot najodličnejše prvine humanosti in nacionalne skupnosti. Na kratko orisane lingvistične in teološko-duhovne perspektive Rajhmanovega angažmaja jasno kažejo značilnost njegove osebnosti in dela, ki jo je mogoče povzeti z mislijo fizika Alberta Einsteina: 'Znanost brez vere je hroma; vera brez znanosti je slepa.' Morda bi se podobna sintagma v zvezi z Rajhmanom lahko glasila: beseda brez duha je mrtva črka, duhovnost brez besede pa je nevarna – saj le-ta potrebuje tudi racionalno plat, filozofijo, da človek spozna, kaj veruje, in upa, kdo je in k čemu je poklican.«

Fanika Krajnc-Vrečko

JEZIKOVNO NAČRTOVANJE IN JEZIKOVNA POLITIKA

V središče tokratnih Spominjanj smo postavili jezik, ker mu je Trubar utrdil

status in družbeno identiteto v govorjeni in pisani rabi v cerkvi slovenskega jezika. Vendar vprašanje statusa jezika, njegove standardizacije ter posameznikovega in družbenega odnosa do njega ni rešeno enkrat za vselej. Breda Pogorelec je bila sredi sedemdesetih let prejšnjega stoletja v središču akcije Slovenščina v javnosti in deset let kasneje je v spominskem eseu Črni optimizem (V: Franček Bohanec: *Pričevanja*. December 1984. Iz lastnih korenin I. Partizanska knjiga, Ljubljana 1984, str. 214) zapisala: »V letih, ko smo snovali portoroško posvetovanje (Slovenščina v javnosti, op. M. P.), se je namreč zelo jasno pokazalo, kar smo slutili že na samem začetku priprav na to akcijo, leta 1975. Namreč da vprašanje slovenskega jezika v javnosti in njegove kulture – in pri tem še marsikatero drugo vprašanje zavesti – ni zadovoljivo in posebej v praksi ni rešeno predvsem zaradi nejasnih razmerij glede svobode in rabe jezika. Če zelo drastično potegnem misel v skrajnost, lahko zapišem, da se je zgodilo potem, ko so bile izbojevane slovenščini v javnosti prvič v zgodovini vse pravice, ki gredo knjižnemu jeziku kakega ljudstva, če pač že obstaja in je v potrebni meri razvit (in slovenščina kot star kulturni jezik je to že dolgo, saj se je razvila za tako rabo v neugodnih razmerah zaradi izredne volje naših prednikov), da se je torej po osvoboditvi zgodilo, da so mnogi mislili, da je s tem že vse opravljeno.«

Vprašanje jezikovnega načrtovanja in jezikovne politike je v slovenski prostor vnesla profesorica dr. Breda Pogorelec. Te posebne dejavnosti ni videla kot novosti v življenju jezikov, medtem ko se je v jezikoslovju uveljavljala v sedemdesetih in osemdesetih letih dvajsetega

stoletja v okviru »uporabne sociolingvistike«. Svoja spoznanja in poglede, zlasti pa izkušnjo dvojezičnosti, je prenesla v svoje jezikoslovno raziskovanje in na svoje študente. Spodbujala je raziskovanje in poučevanje jezika, pri čemer je izhajala iz prepričanja, da število govorcev nekega jezika ne more biti merilo za pomembnost njegovega raziskovanja, proučevanja in poučevanja. Njeno prepričanje se je izrazilo v njenem znanstvenem in strokovnem delovanju. Omenjeno tematiko je med drugim strnila v članku *Jezikovna politika in jezikovno načrtovanje pri Slovencih – zgodovina in sodobni vidiki*, objavljenem leta 1993 v zborniku *Jezik tako in drugače*.

V precej shematiziranem povzetku razumevanja jezikovnega načrtovanja in jezikovne politike lahko trdimo, da brez rezultatov jezikovnega načrtovanja jezikovna politika ni mogoča; prav tako jezikovno načrtovanje ni mogoče, če mu ne sledi jezikovna politika s formalno-pravnimi dejanji. Jezikovno načrtovanje in jezikovna politika sta namreč dejavnosti, ki usmerjata in določata jezikovno podobo neke družbe. Med njima sicer ni ostre meje. Večina sociolingvistične stroke jezikovno načrtovanje povezuje z dejavnostjo jezikoslovnih ved, medtem ko jezikovna politika obsega predvsem tiste družbene dejavnosti, ki na različnih ravneh institucionalne organiziranosti in na zakonodajno-pravni ravni usmerjajo in določajo predvsem status jezika oziroma jezikov v neki družbi.

Posamezna udejanjanja jezikovnega načrtovanja in jezikovne politike so odvisna od konkretnih političnih in družbenih razmer znotraj jezikovne skupnosti, kar še zlasti velja za tiste je-

zike, ki so rabili kot sredstvo notranje komunikacije v večjezikovnih državnih skupnostih, ker je vprašanje zlasti jezikovnega statusa odvisno od zgodovinskih razmer in zato za razumevanje sedanjega statusa slovenščine ni dovolj samo prikaz današnjih razmerij.

V razmerju med jezikovnim načrtovanjem in jezikovno politiko je sprva že omenjeno izjemo v 16. stoletju prevladovalo jezikovno načrtovanje korpusa slovenskega jezika, medtem ko je bil po letu 1848 in deloma že prej, do leta 1918 in kasneje podobno od 1918 do 1941 v ospredju političnega delovanja jezik, njegov status oziroma obseg rabe. S tem je jezikovna politika preselila jezikovno načrtovanje, kajti šele s politično uveljavljenim statusom in obsegom rabe nekega jezika je dana osnova za kodifikacijo standardnega jezika. Sprva je bila odločilna politična pobuda slovenskih izobražencev, prve ustanove, ki so prevzele jezikovno načrtovanje, a so se postopoma dokončno oblikovale v 20. stoletju.

Med drugo svetovno vojno so status slovenskega jezika predpisovale okupatorjeve oblasti in je bil od pokrajine do pokrajine različen. Po drugi svetovni vojni se je status slovenskega jezika v republiki Sloveniji utrdil in poglobil; kljub temu pa ni mogoče zanikati pritiskov na izgubljanje zavesti simbolnega pomena jezika kot znamenja nacionalne identitete. V ta kontekst sodi poskus uveljavitve skupnih jeder, posvet Slovenščina v javnosti 1979/1983. Po smrti Bena Zupančiča je v tedanji slovenski jezikovni politiki prevladala predvsem smer razumevanja knjižnega jezika kot nekega idealnega jezika, ki ga govorci in pisci kvarijo z napakami; le deloma pa so opozarjali na izbiro in rabo jezi-

ka. Vseeno pa je pozitívni učinek jezikovnega prizadevanja spodbudil vnos določila o slovenskem jeziku in jeziku manjšin v ustavo Republike Slovenije.

Za jezikovno načrtovanje pri Slovencih je danes pomenljiv dvojni status slovenskega standardnega jezika v javnem življenju. Z osamosvojitvijo je status jezikov na ozemlju Republike Slovenije opredeljen v 11. členu slovenske ustave: »Uradni jezik v Sloveniji je slovenščina. Na območjih občin, v katerih živita italijanska ali madžarska narodna skupnost, je uradni jezik tudi italijanščina ali madžarščina.« Jezik slovenskih manjšin v Italiji, Avstriji in na Madžarskem pa v nobeni od treh sosednjih držav nima enakega statusa kot jezik italijanske ali madžarske narodne skupnosti, ker slovenski standardni jezik nima enakih in samoumevnih pravic prvega/maternega jezika. Prav zato je proces asimilacije zelo močan in tudi pritiski na posamezne pripadnike manjšinske skupnosti so direktni in indirektni. Zadnji tak primer je uporaba šumnikov v osebnih dokumentih v Italiji.

Novi pritiski zdaj prihajajo z druge strani. V stiku z angleščino, ki je jezik sodobnega stika med državami in ljudmi in sodobnega splošnega prevzemanja civilizacijskih norm skupaj z izvirnimi poimenovanji. Slovenščina ob teh pritiskih ni osamljena in tudi ogrožena ni, vendar mora biti izpolnjen poseben pogoj: govorci morajo svoj odnos do jezika samodejno udejanjati v vseh dogovorjenih položajih in hkrati s tem razvijati in širiti lastno izrazno možnost v svojem jeziku. To je tudi ena od zanesljivih poti do identitetne zavesti (ne edina) pripadnikov skupnosti, ki je skozi zgodovino razvijala svoj jezik

in svojo kulturo ter tudi gospodarstvo in znanost kljub številčni majhnosti in pritiskom sosedov. To je vzeto iz dopisa Brede Pogorelec predsedniku Odbora za šolstvo, kulturo in šport Državnega zbora republike Slovenije Jožetu Tanku o smislu dela strokovne skupine za jezikovno načrtovanje in jezikovno politiko, ki bi po sprejetju Zakona o javni rabi slovenščine lahko opravila pomembno delo, ker je vprašanje slovenskega jezika v življenju države in družbe nadvse pomembno tako v bivanjskem kot v simbolnem smislu. Čeprav je bilo za strokovno delo, ki ga je skupina opravljala vse od leta 1994, potrebno veliko opazovanja, študija in iskanja rešitev in čeprav je sodelovala »zaradi stvari same. Brez honorarja.«, kot je zapisal Tomaž Sajovic, je bila ukinjena.

Ker se je javnost na delo delovne skupine in na pripravo zakona o javni rabi slovenščine različno odzivala in se je zaradi časovne oddaljenosti dogajanja ali nasprotujočih si stališč in predlogov marsikaj zabrisalo, reinterpretiralo ali pozabilo, se zdi umestno osvežiti nekatera glavna dejstva, še posebej, ker je od leta 2001 v delovni skupini sodelovala tudi podpisana, katere naloga je bila povezava med pristojnim odborom državnega zbora in delovno skupino. Sicer pa so v arhivu državnega zbora shranjeni zapisniki, magnetogrami sej in drugo gradivo, medtem ko so nezapisani ostali številni pogovori in razprave znotraj ožje skupine, ki je pripravljala osnutek predloga zakona o javni rabi slovenščine.

Leta 1994 ustanovljeno delovno skupino za področje jezikovnega načrtovanja in jezikovne politike je vodila Breda Pogorelec; njena sestava in število članov pa sta se spreminjala. Pripravila je

nabor črk za nove dokumente, avtomobilске oznake in iskala rešitve tudi za druga jezikovna vprašanja. Od spomladi 1996 se je ukvarjala predvsem z vprašanjem splošne ureditve vprašanj rabe slovenščine kot uradnega jezika Republike Slovenije. Večina je menila, da je to vprašanje treba najprej urediti v področnih zakonih, kar bi omogočilo natančneje spoznati odprta vprašanja in pomagalo uresničevati ustavno določbo o slovenščini kot uradnem jeziku z dodatkom javne rabe italijanščine in madžarščine na določenih območjih. Tedanji minister za kulturo Janez Dular je sprejetje zakona o jeziku postavil za temeljno nalogo svojega programa in začel pripravljati zakon. Člani delovne skupine so sodelovali s skupinskimi pripombami in mnenji posameznih članov od pomladi do poletja leta 1996.

Drugo razdobje kritične presoje zakonskega besedila sega v razdobje od konca 1997, ko je tedanji minister Jože Školč uradno zaprosil za mnenje delovne skupine. Jeseni 1999 so bila Ministrstvu za kulturo (v nadaljevanju MK) poslana mnenja tistih takratnih članov, ki so izdelali svoje stališče v pisni obliki, niso pa izdelali enotnega mnenja skupine, ker so se stališča razlikovala. Del je izoblikoval pozitivno mnenje zaradi prepričanja, da je krovni zakon o uradnem jeziku potreben in se ni ukvarjal s samim besedilom zakona, medtem ko je bil drugi del kritičnejši tako do zasnove in predpostavk predloženega besedila kakor do same zgradbe osrednjega dela in posameznih členov. MK je na tej podlagi in na podlagi drugih mnenj, ki jih je pridobilo od drugih strokovnjakov, jeseni 1999 izdelalo ugotovitve, da bi področje sicer kazalo urediti s splošnim zakonom, vendar ne

po predloženi zasnovi; problematizirana je bila tudi zasnova Urada za jezik. Kljub taki splošni ugotovitvi nadaljevanja priprav za tak zakon ni naročilo in prizadevanja so vsaj na videz zastala.

Medtem se je v ta prizadevanja vključil Državni svet (v nadaljevanju DS) z ugotovitvijo, da je primanjkljaje v javni rabi slovenščine nujno treba odpraviti z zakonom o jeziku. Komisija za družbene dejavnosti DS je spomladi 2000 pripravila ožjo sejo in širši posvet, v posebni brošuri izdala prispevke z diskusijo in na tej podlagi pozivala javnost, naj podpre sprejem Dularjevega prvotnega zakonskega osnutka. Nekaj tednov pred državnozborskimi volitvami 2000 je DS pobudo sprejel in jezikovni zakon vložil v proceduro in tri dni pred volitvami je Rudi Šeligo na podlagi v proceduro vloženega zakona sprejel odlok o ustanovitvi Urada za slovenski jezik. Tri tedne po volitvah je bil Janez Dular imenovan za vršilca direktorja. Po reformi javne uprave leta 2004 se je ukvarjal z jezikovnimi vprašanji v posebnem resorju MK. Naloge nosilcev in izvajalcev jezikovnega načrtovanja so odtlej natančneje določene na podlagi sprejetega zakona in dogovora o strategiji jezikovnega načrtovanja.

Od jeseni 2001 do začetka poletja 2002 je delovna skupina v novi sestavi dobila nalogo ponovne presoje v proceduro vloženega besedila in izdelave stališča, ali je besedilo zakona o jeziku primerno za nadaljnjo obravnavo. Po podrobni razčlenitvi zasnove in intencij zakona ter besedila členov so bila mnenja različna: trije so zakon podprli, sedem pa jih je menilo, da zakon ni primerna podlaga za drugo branje, vendar jih je pet od sedmih menilo, da zakon,

ki bi urejal področje javne rabe slovenščine, vendarle potrebujemo. Toda tak zakon bi moral biti zasnovan drugače od predlaganega; vsebovati bi moral le splošne določbe, podrobnosti rabe pa naj bi bile tudi v bodoče opredeljene v področni zakonodaji. V izhodišču bi moral tak zakon opredeliti pojma državni in uradni jezik. Prav tako bi morale biti v zakonu opredeljene tudi obveznosti ustreznih državnih institucij v zvezi s slovenščino kot jezikom Republike Slovenije in njenim uradnim jezikom ter ne nazadnje materinščino. Zakon naj bi pojasnil vlogo države pri zagotavljanju statusa jezika s samo izbiro jezika in glede skrbi za njegovo kakovost.

Člani delovne skupine so menili, da vloga in naloge urada niso ustrezno opredeljene; predvsem naj bi imel urad preširoke pristojnosti. Iz določb je namreč mogoče razbrati težnjo, da naj bi bil ta urad edini, ki bi skrbel za sistematično oblikovanje in izvajanje aktivne jezikovne politike, skrbel pa naj bi tudi za njen nadzor. Pri tem niso bile upoštevane že obstoječe institucije, ki strokovno in znanstveno opravljajo podobno delo, kot naj bi ga urad za jezik. Zaradi teh in drugih pomanjkljivosti so člani delovne skupine soglašali, da določb o takem uradu v zakonu o javni rabi slovenščine ne potrebujemo.

Delovna skupina je odboru predlagala, da DZ ob obravnavi predloga zakona ugotovi, da predlog zakona ni primerna podlaga za pripravo predloga zakona za drugo obravnavo.

Ko je predlog obravnaval pristojni odbor, je predlagatelj zakona predlagal sklep o prekinitvi obravnave z zavezo, da pripravi zakon tako, da bo primeren za nadaljnje obravnave v odboru.

Ker besedilo ni bilo pripravljeno, je sledil umik zakona zaradi bližajočih se volitev in napovedane vložitve novega besedila predloga zakona skupine poslancev, ki je prevzela besedilo od delovne skupine za pripravo nadomestnega besedila.

Novembra 2002 je bil ministrstvom, vladni službi za zakonodajo, vladni službi za evropske zadeve, uradu za informiranje in gospodarski zbornici posredovan poziv za posredovanje pripomb na predlog. Odgovori so prihajali do marca 2003. Sledili so delovni sestanki za pripravo predloga.

Delovna skupina je imela v mandatu 2000 do 2004 dvanajst sej, pripravo osnutka predloga zakona pa je naložila osemčlanski skupini, ki je od novembra 2002 do marca 2004 opravila več kot osemnajst sej in številne delovne pogovore. Skupino so sestavljali trije člani delovne skupine Breda Pogorelec, Tomaž Sajovic, Marko Stabej, poslanec Tone Partljič ter poslanki Majda Potrata in Ana Marija Tisovic, strokovni sodelavec pristojnega odbora Uroš Pirnat in nekdanji vodja državnoborske zakonodajno-pravne službe Milan Baškovič. Raziskovalni sektor državnega zbora je pripravil primerjalni pregled zakonske ureditve rabe uradnega/državnega jezika v izbranih evropskih državah, kar je bilo vključeno v uvod. Osutek je pregledala vladna zakonodajna služba, ki ga je zelo dobro ocenila, medtem ko je imela državnoborska zakonodajno-pravna služba kar veliko pripomb. Sploh je bilo v pravniških krogih veliko pomislekov o zakonu; generalno vzeto se jim je zdel zakon nepotreben, češ da je ustavno določilo dovolj močno varovalo statusa in rabe slovenskega jezika.

Zakon je bil vložen v proceduro 10. februarja 2004 s podpisi predstavnic in predstavnikov vseh parlamentarnih strank; v tretji obravnavi 15. julija 2004 je od 54 navzočih poslank in poslancev za zakon glasovalo 53; proti je bil samo en glas. To je bil zadnji zakon, sprejet v mandatu 2000–2004.

Mnenja o zakonu so bila različna; avstrijski poslanec svobodnjaške stranke Andreas Mölzer je komisarju za notranji trg Evropske unije zaradi domnevne diskriminatornosti slovenskega zakona dvakrat posredoval zahtevo za ukrepanje; poslanec italijanske narodne skupnosti Roberto Battelli je zahteval presojo ustavnosti tretjega člena Zakona o javni rabi slovenščine. Slovensko ustavno sodišče neustavnosti ni ugotovilo.

Najbolj glasne kritike zakona so prihajale iz akademskih in gospodarskih vrst; še najbolj so bili verjetno razočarani tisti, ki so pričakovali, da bo zakon sam po sebi razrešil vprašanja, povezana z rabo jezika, njegovim statusom in položajem. Jezikoslovje je poskrbelo za izboljšano jezikovno opremljenost, za slovenščino pa lahko največ napravimo, če jo govorimo, beremo in pišemo, kar je rojakom svetoval že Primož Trubar.

Kar nekaj grenkobe je v spoznanju Brede Pogorelec, zapisanem v že omenjenem prispevku v Šumijevem zborniku: »Govoriti in pisati, tudi razmišljati o jeziku, posebej še o slovenskem jeziku, je v slovenskem prostoru v določenem smislu nehvaležno dejanje. Navadno ga doleti bolj ali manj dober sprejem pri zelo redkem krogu ljudi, ki se z vprašanji jezika globlje ukvarjajo in poznajo teorije, ki so podlaga jezikoslovčevi misli, spoznanju, domnevi, nasvetu, sicer pa nista redka omalovaževanje

predmetnosti in zavrnitev tako zaradi same teme pisanja, največ pa zaradi ustaljenih predstav, o čem kaže v zvezi s (slovenskim) jezikom sploh razpravljati (Breda Pogorelec: *Stilistika slovenskega knjižnega jezika. Jezikoslovni spisi II*, 2011, str. 29).

Vendar če hočemo, da bo slovenščina za zanamce še imela identifikacijsko moč in simbolno vlogo in da se bodo v njej še dobro počutili in bo še njihov dom, se moramo zavedati, da vsak posameznik s svojim jezikovnim vedenjem v sedanjosti že oblikuje vsaj bližnjo prihodnost celotne jezikovne skupnosti.

Odgovornost je torej na nas samih.

Majda Potrata

DOKUMENTARNA RAZSTAVA VOJNA ZA SLOVENIJO

Zveza veteranov vojne za Slovenijo je v sodelovanju z Vojaškim muzejem slovenske vojske pripravila dokumentarno razstavo, ki bo v prihodnjih mesecih dobro leto dni gostovala po številnih ustanovah, muzejih, šolah in po Območnih združenjih zveze veteranov vojne širom po Sloveniji. Koordinator projekta je bil Vlado Žgeč, sicer tudi glavni urednik revije *Veteran*, ki je z isto ekipo pripravil še bogato dokumentarno razstavo *30 let Zveze veteranov vojne za Slovenijo* (ZVVS).

V osemdesetih letih prejšnjega stoletja so se predvsem na vzhodu Evrope zgodile spremembe, ki so imele neposreden vpliv tudi na dogodke v naši takratni skupni državi. Razlike med

pričakovani ljudi v različnih republikah so bile vedno večje. V Sloveniji so pričele nastajati politične skupine, ki so prinesle nastanek novih političnih strank, ki so v svojih programih vedno glasneje izražale težnje po nastanku samostojne Slovenije. Ko so na začetku leta 1990 nove politične stranke, povezane v koalicijo Demos, zmagale na prvih večstrankarskih volitvah, so se pričeli dogajati postopki za osamosvojitve. Hitro se je izkazalo, da vsem v Jugoslaviji to ne bo po volji in vedno pogostejši so bili indici, da bo lahko prišlo do poskusa preprečitve postopkov tudi z orožjem. Maja 1990 takoj po volitvah je bil s strani RŠ TO izdan ukaz o predaji orožja TO v skladišča, ki so bila pod nadzorom JLA. 32 občinskih štabov TO je orožje že imelo v objektih JLA; predaje orožja ni izvršilo 16 občinskih štabov TO in del orožja 27. zaščitne brigade, kar je Sloveniji zagotovilo okrog 38.000 kosov pehotnega orožja. Istočasno je pričela nastajati Narodna zaščita, ki je v liniji poveljevanja zaobšla RŠ TO (republiški štab TO). Orožje, ki ni bilo predano JLA, in tudi tisto, ki je bilo, do pričetka vojne skrivoma izvzeto iz skladišč JLA, je bilo prepeljeno v tajna skladišča orožja na celotnem ozemlju RS. Teh tajnih skladišč je bilo več kot petsto. Orožje so skrivale številne slovenske družine, delovne organizacije ter lovski in gasilski domovi. Nobeno od teh skladišč ni bilo odkrito, še manj pa da bi bilo izdano.

Enote TO, katerih znanje in usposobljenost sta temeljila na tradiciji TO vse od ustanovitve v letu 1968, so se skladno s procesom priprav na osamosvojitve tudi usposabljevale in pripravljale za morebitno posredovanje ob agresiji. Za potrditev dejstva, da želimo v Slo-

veniji samostojnost, je bil 23. decembra 1990 izveden plebiscit, na katerem smo se prebivalci Slovenije večinsko odločili za samostojnost. Vzporedno pa je nastajala zakonodaja, potrebna za osamosvojitve. Nastal je tudi zakon, ki je omogočal slovenskim nabornikom služenje vojaškega roka v TO. Tako so 15. maja 1991 prišli v TO na služenje vojaškega roka prvi naborniki v UC Ig in UC Pekre. 23. maja je v Pekrah prišlo do posredovanja enot JLA, ki so UC obkolile in zahtevale predajo vseh v centru. 24. maja je bilo na Ptuj tu tudi prvič uporabljeno strelno orožje, ko je vojak iz vojašnice streljal na delavce Elektra Maribor in ranil elektromonterja Borisa Frasa. Isti večer je prišlo v Mariboru tudi do prve smrtne žrtve, ko je oklepnik JLA povozil Jozefa Simčika. Ko je bila v Skupščini Republike Slovenije 25. junija 1991 sprejeta Deklaracija ob neodvisnosti Republike Slovenije in Temeljna ustavna listina o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije je Slovenija postala samostojna in neodvisna. Naslednji dan 26. junija je bila v Ljubljani svečana razglasitev samostojnosti. Na tej svečanosti so prvič dvignili novo slovensko zastavo; z igrali so novo slovensko himno; v počastitev razglasitve se je postrojila tudi častna enota TO RS, ki so jo sestavljali naborniki na služenju vojaškega roka v UC Ig in Pekre. Enoti je poveljeval Tone Krkovič. Slavnostni govornik na svečanosti je bil predsednik predsedstva RS Milan Kučan. Ljubljano so že preletavala letala JLA in ta dan so enote JLA že pričele s premiki in z zasedbo mejnih prehodov z Italijo, v naslednjem dnevu pa še z Avstrijo in Madžarsko ter letališča Brnik. Pričela se je vojna za samostojno Slovenijo. Enote JLA so agresijo

na Republiko Slovenijo priče iz vojašnic, ki so že bile na območju Slovenije, in tudi iz vojašnic na območju Hrvaške. Letala, ki so delovala v spopadih, pa so prihajala tudi iz Bosne in Hercegovine. V obrambi samostojnosti so na naši strani sodelovale enote TO, slovenske Milice, pripadniki civilne obrambe ter moštva in sredstva številnih delovnih organizacij, ki so sodelovala pri blokadi premikov enot JLA. V obrambi so sodelovali tudi številni prostovoljci in civilne osebe.

Večji spopadi so od 27. junija do 6. julija potekali v Medvedjeku, Trzinu, Ormožu, Ljubljani, Gornji Radgoni, Šentilju, Holmcu, Rožni dolini, Borovnici, Fernetičih, na Črnem vrhu nad Idrijo, napadi na RTV oddajnike, v Krakovskem gozdu, Presiki, Prilipah, Zgornji Ložnici, Pristavi, Kogu in še kje. 7. julija je bila na Brionih podpisana Brionska deklaracija, po kateri so se vse strani morale umakniti na izhodiščne položaje. S tem so se spopadi v Sloveniji končali. 18. julija je predsedstvo SFRJ sprejelo odločitev, da se JLA umakne iz Republike Slovenije. Rok za umik je bil

določen do 25. oktobra 1991. Tako so se enote JLA umikale iz Slovenije po cestah in železnici predvsem na ozemlja Hrvaške ter Bosne in Hercegovine. Ko Republika Hrvaška premikov enot preko svojega ozemlja ni več dovolila, je bil edini način umika preko pristanišča Koper. Tako so se zadnji vojaki JLA iz Republike Slovenije umaknili z vkrcanjem na malteški trajekt nekaj minut pred polnočjo 25. oktobra 1991 in malo po ponoči 26. oktobra zapustili slovenske vode. Republika Slovenija je postala »suverena«.

Tematska razstava »30 let vojne za Slovenijo«, ki jo je pripravila krovna veteranska organizacija Zveza veteranov vojne za Slovenijo, ima temeljne nastavke v razstavi, ki jo je na to temo že pred dvema desetletjema pripravil Vojaški muzej Slovenske vojske. Zato so se njeni avtorji vsebinsko naslonili na temeljna poglavja iz časa pred demokratizacijo Slovenije, med njo in predvsem iz časa, ko se je rojevala demokratična Slovenija in terjala tudi veliko angažiranje za obrambo pridobljene samostojnosti in suverenosti.

Štrihovec 1991 (Fototeka Vojaškega muzeja Slovenske vojske, Maribor)

sti. Besedila na razstavnih panojih so zgolj povzetki opisov dogajanja v posameznih omenjenih obdobjih, ki jih razstava obravnava v širšem kontekstu in jih od prvega do zadnjega postavlja v čas in prostor, vzročno in posledično, historično objektivno in vsebinsko razumljivo. Avtorji razstave so se zavedali omejenosti njenega obsega in predvsem načina prezentacije vsebine, ki se ne vrti zgolj okoli muzejskega predmeta ali predmetov (kar je sicer poglavitni del vsake muzejske razstave), pač pa ta zgodovinski čas prikazuje s pomočjo razstavnih panojev. Tekste dopolnjujejo dokumentarno gradivo, dokumenti in fotografije. To dvojje lahko pove mnogo več kot suhoparno in razvlečeno besedilo. Kljub omejenemu obsegu so se skušali potruditi, da bi bil spekter besedil, ki jih ponujajo obiskovalcem, zelo širok. Temeljnimi vsebinam iz tega obdobja sodobne (novejše) slovenske zgodovine so dodali nekaj novih, doslej slabo ali celo nepojasnjenih poglavij (na primer delovanje oskrbovalnih enot med osamosvojitveno vojno), ki še čakajo raziskovalce.

V sicer skromni, a vsebinsko dovolj strnjeni zloženki so med drugi zapisali, da si z razstavo predvsem želijo prispevati droben kamenček v mozaik ohranjanja javnega in zgodovinskega spomina na čas slovenske demokrati-zacije in osamosvojitve z vsemi historičnimi nastavki (proces) vred. Nič se ni začelo in končalo leta 1990, saj so korenine osamosvajanja mnogo globlje. Nastanka samostojne slovenske države, ki so jo slovenski teritorialci in miličniki ubranili v junijsko-julijski vojni leta 1991, ne bi bilo brez treh trdnih stebrov slovenskega uporništv 20. stoletja, ki so jih postavili general Maister s svoji-

mi borci leta 1918, uporniški partizani in sodelavci narodnoosvobodilnega gibanja med okupacijo in razkosanjem Slovenije 1941–1945 in za konec seveda bojevniki zoper JLA v vojni za Slovenijo 1991 z veliko pomočjo in enotnostjo državljanek in državljanov Slovenije, ki so znali skupaj stopiti na barikade za obrambo samostojnosti. Gre za dragoceno prezentacijo, ki temelji na dejstvih in ne povečuje ne posameznikov in ne skupin »pravih« in »nepravih« osamosvojiteljev, pač pa izpostavlja veliko enotnost in sodelovanje ljudi z obrambnimi strukturami, nesporna zgodovinska dejstva, ki so pripeljala do ustanovitve samostojne slovenske države leta 1991, in nekaj izbranih dogodkov iz vojnega časa med junijem in julijem 1991 do brionske konference, ki so vredni večje pozornosti. Takšna odločitev avtorjev in vodje projekta Vlada Žgeča se zdi zelo posrečena, zato je razstava soliden muzeološki prispevek k boljšemu zgodovinskemu poznavanju tega nesporno pomembnega poglavja iz novejše slovenske zgodovine.

Marjan Toš

MATEJA RATEJ: ROŽENGRUNT, ŽENSKO NASILJE V ŠTAJERSKIH KOČARSKIH DRUŽINAH MED SVETOVNIMA VOJNAMA

Spremna beseda Klara Širovnik, založba Beletrina, Ljubljana 2023, 230 str.

V založništvu Beletrine je vztrajna raziskovalka in izjemno pišoča zgodovinarica dr. Mateja Ratej izdala novo

knjigo z nekoliko nenavadnim naslovom Rožengrunt. Recenzenta besedila sta bila dr. Vesna Leskovšek in dr. Dragan Petrovec, urednica Špelca Mrvar in lektorica Aleksandra Kocmut. Naslovnico je prispeval Luka Mancini, tehnično uredil Marko Hercog in za tisk pripravila Jana Kuharič. Izšla je v nakladi 600 izvodov.

Knjiga se lahko na hitro bere kot mozaik črne kronike izpred nekaj desetletij, ko je bilo slovensko časopisje polno novic o ubojih in umorih, ki so se zgodili kot posledica družinskega nasilja, ljubosumja, alkoholizma in socialnih stisk. Pa ni ravno tako, knjigo je treba prebrati poglobljeno in v kontekstu uvodnih pojasnil o nemogočih socialnih razmerah v kočarskih in bajtarskih družinah med obema svetovnima

vojnama s poudarkom na velikanskih stiskah revnega podeželskega prebivalstva v Slovenskih goricah, v Halozah, na Kozjaku, Pohorju in še kje v štajerskem Podravju. Zgodbe, ki jih avtorica niza v posameznih poglavjih na osnovi skrbnega raziskovanja in preučevanja sodnih arhivskih virov, bodo marsikoga pretresle do kosti. A so del naše preteklosti in nekatere od njih so ostale celo v trajnem javnem spominu lokalnih okolij, v katerih so se zgodile¹. Dogodki so bili posledica razmer na revnem podeželju, kjer je poleg vsega drugega na veliko kraljeval tudi alkohol. Razmere, brez poznavanja katerih bomo težko razumeli sporočilo Matejine knjige, nam avtorica korektno predstavi v uvodnem poglavju z naslovom *Zaudarjajoči prekariat: štajersko kmečko delavstvo med svetovnima vojnama*. Položaj tega delavstva ni bil zakonsko urejen in se je v letih vse do druge svetovne vojne samo še slabšal. Dekle, hlapci, kočarji in želarji so bili na svojem bregu revščine in brez osnovnega človeškega dostojanstva, gruntarji (srednji in predvsem veliki posestniki) pa na povsem drugem bregu s privilegiji, ki so mnogokrat prešli vse meje razuma. Ne smemo pozabiti, da so bili med hlapci celo otroci vaških revežev in da so bili med bajtarsko »deco« mnogokrat številni nezakonski otroci, ki so jih potiskali zdaj sem in zdaj tja. Zgodnje pomanjkanje (vključno z uživanjem »šmarnice«, da so lažje spali) je mnoge naredilo za slaboumne ali telesno pohabljenе, za katere ni bilo prostora pod soncem. Bili so nebodigatreba.

¹ Osebo mi je po pripovedovanju pokojnih staršev ostala v spominu zgodba o dveh umorih oziroma družinskih tragedijah na območju Cerkvenjaka, zaradi katere sem se po natančnem branju začetka in konca opisane tragedije v knjigi vprašal: Je bilo to res mogoče?

Uvodoma avtorica pojasni vse pojme in razloži, kako je bilo na Kozjaku in Pohorju z **majerji** ali **hubarji**, ki so garali na gozdnih posestvih, in kako je bilo še slabše z **viničarji** v vinorodnih območjih Slovenskih goric in Haloz. Poleg njih so bili del teh »*ponižanih in razžaljenih*» slojev tudi še nižji sloji kmečkega prebivalstva, t. i. **osebenjki** ali tudi **gostači** in **oferji**, ki so v zamenjavo za težko delo prejeli v uporabo samo stanovanje brez slehernega koščka zemlje. V mariborski okolici so bili ti nesrečneži celo podnajemniki viničarjev, kar se danes zdi nerazumljivo, saj že sama viničarska družina velikokrat ni imela ničesar za pod zob. Razen žganja, vina in jabolčnika, ki so tekli v potokih, da so ljudje pozabili na stiske in se v pijanem stanju radi ljubili², pretepali in kot razberemo v naslednjih poglavjih tudi na veliko ubijali. Z motikami, sekirami, železnimi palicami in z noži. Vsakega po malem, kaj je bilo najprej pri roki. Omenjene razmere, dogodke in posledice je treba postaviti v celoviti kontekst takratnih ekonomskih, strankarsko-političnih, ideoloških in predvsem verskih razmer. Brez upoštevanja tega ni mogoče razumeti nobene »črne« zgodbe, s katerimi nam avtorica verodostojno in na zanimiv način prikazuje dejanske razmere na štajerskem podeželju omenjenega časa. Z njo se sicer lahko strinjamo, »*da se je slovenska liberalna*

politika na vasi osredotočala na trgovce in gostilničarje, katoliška SLS pa na trdne kmečke posestnike – gruntarje, zato je kmečke delavce, hlapce in dekle, ki niso izpolnjevali niti osnovnih pogojev za sodelovanje v obstoječih gospodarskih in kaj šele političnih in kulturnih odnosih, bolj ali manj uspešno nago-varjalo komunistično gibanje«. Sam bi bil glede te ocene bolj previden, sploh ko gre za »čisto« podeželje Slovenskih goric in Haloz, kjer je bil vpliv RKC in vladajoče SLS prevelik, da bi kmečko delavstvo brez zadržka sprejemalo komunistično ideologijo. S tem se ne morem strinjati kljub temu, da je nekaj takšnih primerov sicer bilo. Z avtorico pa se strinjam, da se je v obmejnih predelih Slovenskih goric in Kozjaka čutil močan vpliv kapitala tamkajšnje nemške narodne manjšine in tudi avstro-nostalgije³. Treba je namreč le vedeti, da v zaprtem katoliškem podeželskem prostoru in miselnosti kmečkega delavstva (ter kmečkega prebivalstva nasploh) ni bilo lahko ali sploh ne reagirati na v »*nebo vpijoče socialne krivice nad kmečkim delavstvom*«. To avtorica zelo dobro pojasni, ko zapiše, da »*soci-alna mobilnost ni bila niti zaželeno niti dovoljena ambicija posameznika in še manj posameznice*« (dekel na primer). Pogled na ta čas ilustrativno dopolnjuje z nekaterimi posrečeno izbranimi citati iz pisateljskih del, ki so karakteristična za obravnavano območje in za čas, ki

² Niso bila redka posilstva dekel, ki so jim gruntarski gospodarji delali silo in jih silili v spolne odnose. Nezakonski otroci so bili le še dodatno breme za obubožane družine, zato so bili med deklami pogosti splavi, ki so se zaradi »mazaštva« končali s smrtjo ali s hudimi zdravstvenimi posledicami.

³ Na mejnem območju Slovenskih goric je bil močan vpliv nemških lastnikov vinogradov na jugoslovanski strani, ki so občasno bolje ravnali z viničarji in jih tudi bolje nagrajevali. Kljub prevratu leta 1918 se je tudi v trgu Sv. Lenart čutil vpliv ekonomsko močnih Nemcev, ki se leta 1918 niso izselili v nemško republiko Avstrijo.

ga zgodovinsko-raziskovalno odstira za javnost (Lovro Kuhar – Prežihov Voranc, Anton Ingolič, Boris Fakin, Miško Kranjec, Ignac Koprivec, Jože Kerenčič ...). Ne smemo tudi pozabiti, da se je v obmejnem delu Slovenskih goric in na mariborskem območju zaradi bede kmečkega delavstva in občasnih novic o blaginji v nemškem rajhu po letu 1938 že občutil močan vpliv hitlerizma.

V drugem poglavju z naslovom *Marija – Micka – Mici: kajžarica pride v mesto* nam avtorica že ponudi v branje konkretno usodo Marije Prijol iz Stare ceste v Cezanjecih, ki se kot kuharska pomočnica zaposli v sanatoriju Mirka Černiča v Mariboru. Podeželanka, ki se vživi v mestni utrip in ga do konca življenja ne pozabi. Pretresljive so zgodbe v naslednjem poglavju z naslovom *Zastrta bolečina: posilstvo, abortus, detomor*. V njem najprej nastopa Cecilia Milko iz Sv. Tomaža pri Ormožu, ki je doživela posilstvo v družini upokojenega gimnazijskega profesorja Tofana v Mariboru. Podobno se je godilo Rozi Štolc iz Hajdine pri Ptuj, Alojziji Knaflič iz Krčevine pri Mariboru in Suzani Kapun, dekli iz mariborske kavarne v mestnem parku. Prof. Hilarij Tofan je bil na koncu sicer obsojen, vendar zapora od znotraj nikoli ni videl, saj je višje sodišče zaradi »neverodostojnosti izpovedi« sodbo razveljavilo. To poglavje zaokrožajo zgodbe o abor-

tusu, ki so ga mnoge kmečke delavke opravljale pri zdravilki v Mariji Snežni (danes Velka) in tudi pri zdravnikih v Mariboru in še največ pri mazačicah, ženskah brez medicinskega znanja. Posledice so bile marsikdaj usodne. Težiščno poglavje knjige nosi naslov *Bestialne ženske: kočarske krvnice zakonskih partnerjev v širši mariborski okolici*. Sliši se res »krvavo«, a tako je na žalost dejansko bilo. Avtorica je študij ozno predelala nekaj zanimivejših kazenskih zadev in jih na kratko povzela za knjižno objavo. To so »krvave« zgodbe Marije Wregg iz Leskovca, Ivane Marzidovšek iz Podloža, Helene Luci iz Godenincev, Julijane Danko iz Jakobskega Dola, Jere Skrbinšek iz Gačnika, Ivane Kunster iz Rošpoha, Katarine Dajčer iz Prlekije, Neže Klemenčič iz Čagone, Marije Horvat iz Cvetkovskega Vrha, Elizabete Ribič iz Slovenskih goric, Antonije Polanec iz Bišečkega Vrha, Marije Heric iz Križevca, Terezije Karner iz Maribora, Elizabete Zorčič iz Žikarc, Marije Rojht iz Senčaka, Regine Firbas z Ivanjskega Vrha, Amalijske Žnidar iz Loke na Pohorju, Antonije Ploč iz Gačnika, Neže Novak iz Stretetine pri Ormožu, Antonije Raner iz Rošnj, Antonije Grdja iz Komarnice pri Cerkvjenjaku, Julijane Fürst iz Vinskega Vrha, Kristine Divjak iz Svečine, Neže Braček iz Cerkvjenjaka, Marije Močnik prav tako iz Cerkvjenjaka⁴ in Julijane Kučar iz Hotinje Vasi. Vse so

⁴ Cerkvjenjaški del Slovenskih goric je bil še posebej znan po hudi socialni bedi viničarjev in želarjev in tudi po visoki stopnji alkoholiziranosti revnega podeželskega prebivalstva. Viničarstvo je bilo sicer ukinjeno z zakonom o odpravi viničarskih in podobnih razmerij leta 1947, a ga je dokončno odpravil šele zakon iz leta 1953. Kljub temu so na omenjenem območju elementi viničarstva ostali še nekaj let. Na ta del Slovenskih goric se navezujejo tudi na Drbetinci in Vitomarci, v katerih je bedo delavskega kmečkega prebivalstva teh krajev najbolj realistično opisal pisatelj Ignac Koprivec.

morile zaradi neznosnega položaja, jeze, ponižanja, pretepanja, alkoholi-ziranosti in posledično zagotovo tudi iz koristoljubja, da bi po pridobljenem premoženju po pokojnih možeh neko-liko lažje zaživele in si izbrale partnerje po svojem okusu.

Da je to tako, se lahko prepričamo po branju zadnjega, obsežnega poglavja *Rožengrunt: zločin in kazen želarke Marije Fortmüller*. Poglavje se bere kot napeta kriminalka in je polna sočnih opisov razmer na obmejnem delu slovensko goriškega podeželja okoli Sv. Ane in tamkajšnje vasi Rožengrunt. V krajih, kjer gruntarji niti slovensko niso znali govoriti, saj so bili še vedno navezani na nemško Avstrijo. Slovensko so slabo govorili tudi viničarji, želarji, deklet in hlapci. Glavna junakinja tega poglavja in storilka kaznivega dejanja umora Marija Grafoner, pred umorom natakarka v krčmi pri Sv. Ani, se je slovensščine naučila šele v kaznilnici Begunje. Čeprav je vzela starejšega gruntarja in vdovca ter trdega Nemca Fortmüllerja, ni prekinila intimne zveze s hlapcem Petrom Zemljičem, s katerim je imela nezakonskega otroka. V poroki z bogatim Antonom Fortmüllerjem (»Fürhanslom«) je videla izhod iz bede. Zakon se seveda ni obnesel; razmerja so se hitro zaostrovala; med njima ni bilo nobene ljubezni in nikakršnega zaupanja in na koncu je prišlo do umora moža in hišnega gospodarja. Domačini so vse to poznali in med njimi se je razširilo splošno prepričanje, da je »Fürhanslčka dala tudi svojega deda kot svinjo in hleva izvleči in ubiti, pa je samo šest tednov zapora dobila«. Seveda ni bilo tako nedolžno; intimna partnerja Marija in Peter sta bila obsojena na smrt na vešalih. Po pomilostitvi leta 1923 je

bila Marija obsojena na dosmrtno ječo in poslana v kaznilnico Begunje. Leta 1937 so ji dosmrtno ječo spremenili v dvajsetletno zaporno kazen, sredi novembra 1938 pa je bila pogojno izpuščena na prostost. Umrta naj bi na začetku februarja leta 1951 v Rožengruntu, kjer je živela s hčerko Terezijo. Njen intimni partner Peter Zemljič pa je umrl že leta 1934 v mariborski moški kaznilnici. Ta zgodba je med starejšimi domačini pri Rožengruntu še poznana.

Seznamu virov in literature na koncu knjige sledijo še spremna beseda Klare Širovnik z naslovom *Portret doma* ter kratki, a zelo razumljivi poročili obeh recenzentov, dr. Vesne Leskovšek in dr. Dragana Petrovca. Vsebinsko dopolnjujejo tudi dokumenti in fotografsko gradivo. Nimam zadržka, da knjige ne bi priporočal za branje, sploh tistim, ki sami nekoliko bolje poznaj(m)o to tematiko in se z njo srečujemo pri znanstveno raziskovalnem delu ali publicističnem delu.

Marjan Toš

NEPOZABLJENA KLASIČNA GIMNAZIJA MARIBOR

Uredniški odbor: Aleš Arih, Barbara Damjan, Filip Dougan, Matija Malešič. Janez Pastar, Herman Pušnik (predsednik) in Alenka Šelih. Uredili: Barbara Damjan, Filip Dougan, Primož Premzl (glavni urednik), Herman Pušnik in Alenka Šelih. Založil in izdal: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2023. Knjiga obsega 559 strani in jo v

nadaljevanju kratko poimenujemo kot zbornik.

Publikacija je po obliki zbornik pisnih prispevkov ter fotografskih in slikarskih portretov 151 avtoric in avtorjev. Njegova priprava se je navezovala na načrt Jožeta Košarja za zbornik Klasične gimnazije ob njeni 200-letnici, ki ga je prehitela ukinitev šole, in na zbornik Klasična gimnazija v Mariboru, ki ga je izdal Kulturni forum Maribor leta 1992 – slednjega v nadaljevanju imenujemo »Zbornik 92«.

Alenka Šelih, akademikinja in nekdanja dijakinja klasične gimnazije, je v uvodnem zapisu razkrila začetno zamisel o izdaji zbornika, »da bi bilo smiselno prikazati štiri temeljna področja delovanja gimnazije: nastanek in razvoj gimnazije, kakor se odraža v že objavljenih člankih o teh temah ter v izvirnih novih člankih, ki bi prikazali zadnje obdobje njenega delovanja, predstavitev najpomembnejših ravnateljev in profesorjev te institucije kot osebnosti, ki so nedvomno v največji meri vplivali na izobraževanje in oblikovanje dijakov in dijakinj, predstavitev življenja in dela tistih dijakov in dijakinj, ki so se s svojim delom uveljavili doma ali v tujini, in končno, predstavitev spominov na življenje in šolanje na gimnaziji tistih nekdanjih dijakov in dijakinj, ki so še med nami« (str. 17). V Sporočilu zbornika je Herman Pušnik, ravnatelj Prve gimnazije kot nosilke projekta, takole opredelil njegov namen: »S pričujočo knjigo želimo pokazati, da se ohranja spomin na Klasično gimnazijo v Mariboru v različnih zapisih, dokumentih, pričevanjih in podobah. Predvsem pa v izjemnem intelektualnem duhu, ki ga je ustvarila.« (str. 23). Že kar na začetku lahko zagotovimo, da so se njuni na-

meni in cilji uresničili v največji možni meri.

Vsebina zbornika je razdeljena na sedem poglavij: Uvod, Zgodovinski pregled, Na znanju svet stoji (izbor ravnateljev, profesorice in profesorjev), Do-seči ali preseči svoje učitelje (nekdanje dijakinje in dijaki, uveljavljeni doma ali v tujini), Stoji učilna zidana (spomini nekdanjih dijakov in dijakinj) in O pomenu grško-rimske antike za razumevanje časa, v katerem živimo. Dodana so kazala predstavljenih oseb in avtorjev zapisov. Že naslovi nakazujejo, da gre na eni strani za zgodovinske študije in na drugi strani za spominske zapise.

Nekatere študije (Šedivý, Teplý, Potočník) so prevzete tudi iz starejših publikacij – iz »Zbornika 92«, ČZN in Večera. Druge so napisane posebej za zbornik (Maček, Pastar, Mirnik). Predstavitve ravnateljev, učnega osebja in dijaštva, ki so deloma tudi prevzete iz »Zbornika 92«, so skrbno utemeljene na preverjenih dejstvih, saj so jih v pretežni meri napisali uveljavljeni poznavalci materije ter ob tem pokazali tudi osebno zavzetost ter pravo mero duhovitosti. Izbor osebnosti temelji na uvodoma orisanih kriterijih, ki so jih v uredniškem odboru gotovo še in še tehtali, saj so se morali odločati med stotinami imen tako ali drugače pomembnih ljudi. Domala neizogibno je, da bo kaj pogrešanega, za primer o Franu Voglarju, dijaku in profesorju klasične gimnazije, tajniku Narodnega sveta, ki je spisal dekret o imenovanju Maistra za generala, ali o dijaku Francu Wiesthalerju, po materi Knezovem, vodji graških študentov spomladi 1848, govorniku ob odkritju Vodnikovega spomenika v Ljubljani, uredniku »marburgerice« in prvem izobražencu v na-

šem delavskem gibanju. Ne glede na končni natis bi morda lahko »biografije mariborske klasične gimnazije« odprli kot digitalno knjigo in jo nadgrajevali.

Zapisi nekdanjih dijakinj in dijakov o njihovem doživljanju slavljenе šole so izvirni, jasni, koherentni, narativno zanimivi, izkazujejo bogato omiko in so opazen prispevek h kulturi spominjanja, ki pri nas sicer ni pohvalna. Ni dvoma, da je bila pri tem pomembna tudi občutljiva uredniška ali recenzentska roka.

Ocena knjige bi morala biti tudi kritična, a ko sem se razgledoval po recenzijah primerljivih publikacij, je očitno, da upoštevajo njihovo specifičnost ter jih ne ocenjujejo kot znanstvene monografije z uporabo standardnih bibliometričnih metod. Smiselna je njihova medsebojna primerjava glede na naslednja vprašanja: Je delo doseгло svoj namen? Je razviden doprinos k razsvetlitvi tematike, ki jo obravnava? So ugotovitve podprte z verodostojnimi dokumenti? Je interpretacija dejstev dovolj objektivna oziroma pretehtana? So vključene tudi neugodne strani ali zamolčane? Je stil pisanja jasen in razumljiv? Bo knjiga odprla nova važna vprašanja in spodbudila nove teme za proučevanja? Na vse to je odgovor pozitiven in ocenjujem, da je zbornik velik dosežek, vzor in merilo za tovrstno literaturo. Kot zanimivost pa navajam, da so se avtorji pri več sto navedbah literature izognili spletnim virom, z izjemo digitalnih publikacij nikogar drugega kot SAZU (ZRC), kjer to pač ni več mogoče.

Podčrtati želim tudi kakovost zbornika kot knjige:

- format, postavitev, vezava in tipografija so obravnavani instituciji

primerno monumentalni, kar pri Premzlovih izdajah že kar pričakujemo;

- naslovnica z »uradno« fotografijo razreda je vabljava in izraža žanr publikacije;

- zbornik ima netipičen, vendar zelo uporaben sprednji del (front matter), ki bralca popelje po zahtevni strukturi in razčlenjenosti obširne knjige, za kar gre zahvala ekipi na Prvi gimnaziji. Isto velja za kazala v zadnjem delu (back matter) knjige.

Zbornik je zelo obsežno branje in čeprav ne dvomim, da bo precej bralcev, ki bodo vztrajali pri njem do zadnjih strani, je to vendar le nekakšna enciklopedija o pomembni instituciji in o Mariboru skozi burno obdobje dveh stoletij. Mene samega pritegujejo predstavitve (biografije) osebnosti, ki sem jih spoznal v živo ali skozi raziskave kraja (korologije) in časa (kronologije) ter mi knjiga pomeni veliko pridobitev v »domoznanski bazi«. Mariborske klasične gimnazije sicer sam nisem doživel, a sem se zaradi različnih razlogov navezal na Prvo gimnazijo in vselej podpiral duhá kontinuitete med obema šolama, ki oplaja nove in nove generacije. Pri tem ne mislim le na učenje grščine in latinščine, ampak na pozitiven odnos do humanistike, ki je sredi prejšnjega stoletja umanjkal, da je klasične gimnazije lahko pobrala šolska reforma. Toda od takrat se kljub posamičnim izrazom simpatije odnos do nje ni kaj dosti popravil in se ohranja v vse redkejših oazah, zato je velik napor Prve za počastitev svoje predhodnice še toliko vrednejši.

Znameniti Metod Mikuž je v prvič objavljenem dokumentu zapisal, »da si prave gimnazije ne more(m) predstavljati

ti brez pravega ravnatelja« (str. 110), kar je bilo namenjeno Jožetu Košarju, jaz pa sem med prav takimi ravnatelji pričakoval tudi predstavitev Andreja Kavčiča, razsvetljenega mestnega župnika, »jožefinca«, prostožidarja, nesojenega »slovenskega sekavskega škofa«, ki je nedvoumno obrnil novo stran v razvoju mariborske klasične gimnazije z odločilnimi posledicami. Zborniku tega ne smemo očitati, a se ob njem vidi, da nam manjka zelo pomemben kamenček v mozaiku mariborske zgodovine.

Zbornika ne znam brati s stališča zgodovinopisja, ampak so se mi nepretrgano luščile socialno-epistemološke teme, kot so: »pigmalijski učinek« prstana *sub auspiciis imperatoris* pri številnih slovenskih prejemnikih, nadpovprečna odličnost prleških in primorskih dijakov, skoraj nezmotljiva napadalnost tajnih služb do najbolj talentiranih mladih ljudi, pomen literarnega ustvarjanja in glasil ter drugih kulturnih dejavnosti pri dozo-

revanju dijaštva, gimnazijska knjižnica in plejada vrhunskih knjižničarjev med njenimi »uporabniki«, razvijanje nemško-slovenskih razmerij med učiteljstvom in dijaštvom, izpostavljeni »klasiki« med »maistrovci«, delež klasične gimnazije pri nastajanju mariborske univerze. Za navedene in mnoge druge teme je zbornik spodbuda in dober začetni vir raziskovanja.

Sredi Maribora smo imeli 200 let dobrohoten vulkan, iz katerega je – ne čisto brez potresov – prihajala na dan lava žlahtnih kamnin, ki se je v stiku z bližnjim in daljnim okoljem strjevala v zgodovino. Pa ne pozabimo, kar je zapisal Igor Rosina, da je bil Maribor s klasično gimnazijo »mladostno, svobodno, sproščeno, brez frakarije ... mesto, kjer se je sijajno krokalo in vse odpuščalo in kjer je vsako mnenje veljalo vnaprej za tehtno in upoštevano. Bilo je v malem mlada Amerika.« (str. 289).

Franci Pivec

NAVODILA AVTORJEM PRISPEVKOV ZA ČZN

1. Časopis za zgodovino in narodopisje je interdisciplinarna znanstvena revija za humanistiko in družboslovje. Izdajata jo Univerza v Mariboru, Slomškov trg 15 in Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5.
2. Prispevke za ČZN sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo ČZN, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, 2000 Maribor (vlasta.stavbar@um.si).
3. Prispevki, ki jih objavlja ČZN, so v slovenskem jeziku, povzetki v angleškem in nemškem jeziku, sinopsisi v angleškem jeziku.
4. V koliko gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (največ 30 vrstic) in sinopsis (največ 6 vrstic).
5. Prispevek mora biti oddan v dvojni obliki: elektronski, združljivi z urejevalniki za okensko okolje, in odtisnjen na papir. Obsega lahko do 60.000 znakov.
6. Za trditve in znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji prispevkov. Prispevki so lektorirani in strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

7. **Opombe** naj bodo pisane enotno, pod črto, na dnu vsake strani. V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo ustaljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšan naslov (ne letnice izdaje) in številko strani.

Prispevki drugih znanstvenih panog (torej nezgodovinski) lahko izjemoma uporabljajo ameriški način citiranja APA (Stavbar 2006: 23) in seznam literature na koncu prispevka.

8. **Citiranje virov in literature** – če je na koncu objavljeno poglavje viri in literatura morajo biti sistematično navedeni vsi viri in literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne vire ipd. V teh sklopih je potrebno gradivo navajati v abecednem vrstnem redu.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številko fascikla ali škatle.

Literatura – monografije – navedemo: ime in priimek avtorja, *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj in leto izida, str.

Literatura – članek – navedemo: ime in priimek avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko pa še letnik, letnico, številko oz. datum in strani, za zbornik, kraj in leto izida, strani.

9. Priloge (slikovno gradivo, fotografije, zemljevidi ...) bodo natisnjene enobarvno. Skenirane naj bodo v resoluciji 300 dpi (minimalna širina 10 cm) in shranjene v obliki tif ali jpg. Dato-teke slikovnega gradiva naj bodo poimenovane v skladu s podnapisi v besedilu (slika 1 ipd.) in priložene v tej obliki osnovni datoteki. Pri podnapisih k slikovnemu gradivu navedemo: zaporedno številko, naslov slike in vir. Naj bodo na ustreznem mestu v besedilu.
10. Vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja: ime in priimek, akademski naslov ali strokovni naziv, delovno mesto ali ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte.
11. Za prevode povzetkov in sinopsisov v tuje jezike poskrbi uredništvo revije.

GUIDELINES FOR CONTRIBUTIONS FOR ČZN (*Review for History and Ethnography*)

1. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography) is an interdisciplinary review for humanistic and social sciences. It is published by the University of Maribor, Slomškov trg 15 and Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5.
2. Papers should be submitted to the Editorial Board: Uredništvo ČZN, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, 2000 Maribor (vlasta.stavbar@um.si).
3. The articles published in ČZN are in Slovene language, the abstracts are in English and German, the synopses in English.
4. If the contribution is a treatise or an article, then the contribution should have an abstract (of maximum 30 lines) and a synopsis (of maximum 6 lines).
5. The contributions should be submitted in electronic Windows-compatible format and printed on paper. The contributions should not exceed 60,000 characters.
6. The contributions are proofread and peer reviewed with a blind peer review procedure. The authors are responsible for the statements and the scientific correctness of their papers.
7. **Footnotes** should be written unified, under the line on the bottom of each page. In the notes abbreviations should be used and they should be, together with acronyms, explained in the chapter References. With archival sources traditional acronyms for archives, followed by the acronym of the fond or collection, call number or the folder/box number and the number of the archival unit or the name of the document should be used. In references the name of the author, logically abbreviated title (not publishing year) and page number should be cited.

The contribution from other scientific fields (not historical ones) can use the American citation APA (Stavbar 2006: 23) and the reference list at the end of the contribution.

8. **Citation of sources and references** – if there is a chapter Sources and References at the end of a contribution, all the sources and references should be cited systematically (see Footnotes). All the sources, such as archival sources, references, newspapers, oral sources, should be cited separately. Within these groups the materials should be written alphabetically.

Archival sources: the archive, the name of the fond or the collection, if necessary also the number of the folder or of the box should be cited.

References – books should be cited in the following order: Author's name and surname, *Title (and subtitle) in italics*. Publication place and publication year, pages.

References – articles should be cited in the following order: Author's name and surname, title of the article. *Name of the newspaper, review or book of proceedings (in italics)*, for periodicals also volume, year, number or date and pages; for a book of proceedings publication place and publication year, pages.

9. Appendixes (picture materials, photographs, maps...) will be printed monochromatic. They should be scanned in the 300 dpi resolution (min. width 10 cm) and saved in the tif or jpg formats. The picture materials files should be named according to the order they appear in the text (example: slika 1 etc.) and should be added in this format to the basic file. The subtitles for the picture materials should include: consecutive numbers, picture title and source. They should also be put on the right place in the text.
10. Each contribution should have an exact author's address: name and surname, academic or professional title, working place or institution, its address and author's email address.
11. Translations of abstracts and synopses are provided by the Editorial Board.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
Review for History and Ethnography

Izdajata – *Published by*
Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru –
University of Maribor and Historical Society of Maribor

Sedež uredništva – *Editorial office*
Univerzitetna knjižnica Maribor
Gospejna 10, 2000 Maribor
e-mail: vlasta.stavbar@um.si
tel. 040 261 333

Prevodi – *Translations*
Grens-tim d. o. o.

Lektoriranje – *Proofreading*
mag. Tadej Ian

Grafična priprava – *Prepress*
Katarina Visočnik

Naklada – *Circulation*
450 izvodov

Tisk – *Printed by*
Cicero, Begunje, d. o. o.

Letna naročnina za študente in posameznike –
Annual subscription price for students and individuals
21 EUR

Letna naročnina za ustanove – *Annual subscription price for institutions*
25 EUR

Cena posamezne tiskane številke – *Single print issue*
6,30 EUR

Revijo lahko naročite na sedežu Zgodovinskega društva v Mariboru,
Ul. heroja Tomšiča 5, 2000 Maribor (marjan.matjasic@muzejno-mb.si)
ali na sedežu uredništva (zupanur@gmail.com) – *You can subscribe*
to the review at the registered seat of the Zgodovinsko društvo v Mariboru,
Ul. heroja Tomšiča 5, 2000 Maribor (marjan.matjasic@muzejno-mb.si)
or at the editorial office (zupanur@gmail.com)

ISSN 0590-5966 (tisk/print)
ISSN 2712-3138 (splet/online)
Cena tiskanega izvoda: 6,30 €